

Vikerkaar

2-3/1999

EVOLUTSIOONIREVOLUTSIOON JÄTKUB! Kas teab teadus, mis on hea-
dus? (**Tiiu Hallap**). Kultuur kui meemide olelusvõitlus (**Raivo Mänd**). Miks
rahvad erinevad? (**Jared Diamond**). Kuidas me jõudsime Euroopasse? (**Ri-
chard Villems**). Kas meie kolbas on korilase vaim? (**Urmas Sutrop**). Miks
looduse nautimiseks tuleb teda tunda? (**Yuriko Saito**). Miks me juured on
mullas? (**Kaplinski**). Kuidas loodus murrab kirjandusse? (**Tüür & Maran**).
Pentti Linkola roheline totalitarism ja **Toomas Vindi** tardunud rohelus. ■

Vikerkaar

Eesti Kirjanike Liidu ajakiri. Ilmub alates 1986. a. juulist. 13. aastakäik.
Veebruar-märts, 1999. Nr. 2-3.

SISUKORD

John Blight *Evolutsioon* 1
Andrea Barrett *Rara avis* 2
Põlisameeriklaste luulet 21
Mehis Heinsaar *Õbtupoolik Ulrike von Altlandiga* 28
Kaur Kender *Crack* 37

Kaire Nurk *Vaade* 52
Jared Diamond *Püsside ja pisikute evolutsioon* 55
Jaan Kaplinski *Ei hõbedat, kulda* 68
Kadri Tüür, Timo Maran *Metsik või põline* 71
Yuriko Saito *Looduse väärtustamisest* 76
Tiiu Hallap *Evolutsioonilised kaalutlused ja filosoofia* 91
Raivo Mänd *Memeetika – darvinismi uus haru* 108
Urmas Sutrop *Evolutsiooniline psühholoogia: kas meie teadvus on pärit kiviajast?* 116
Stephen Jay Gould *Evolutsiooni kolm tahku* 124
Richard Villems *Aafrika Eeva ja tema tütreid ehk Eeva Aasiale; Eeva Euroopale: mitu ja millal?* 127
Kristjan Sarder, Juhan Habicht *Evolutsiooniideest ulmes* 142

Vaatenurk

Peeter Sauter *Mees ja romaan* 149
Mati Unt *Kaur & Kender kui Mina* 155
Udo Uibo *Kalev Koidula õnne võimalikkusest lehkavas Eesti Vabariigis* 158
Andres Ehin *Koirohust rajatis* 160
Tauno Vahter *Maga kiiremini!* 162
Veiko Märka *Kuus, kes kuidagi kokku ei saa* 164
Tõnu Kaalep *Kõvad kaaned pehmele sisule* 168
Timo Maran *Lugemissoovitus* 169
Marek Kallir *Progressi häving* 171
Kadri Tüür *Ajuloputuse anatoomia* 176

Kaleidoskoop

Rein Kuresoo *Darwinlike metafooride evolutsioonist* 178
Kalevi Kull *Mitu bioloogiat ühes elamises* 183
M. V. *Kui me elasime vees* 186

Foorum

Erast Parmasto *Filosoofide vastutusest* 188
Vilja Käsler *Tagasi Croce enda juurde* 189

Kujundus: Jüri Kaarma

© "Vikerkaar", 1999.

Esikaanel: Toomas Vint. "Diivan". Õli, lõuend. 1998.

Tagakaanel: Toomas Vint. "Vaade roheline". Õli, lõuend. 1998.

JOHN BLIGHT
Evolutsioon

Inglise keelest tõlkinud Märt Väljataga

Tea, et kui magad siin, siis merelahes
vaid linnajagu eemal, rohkem kui mis tahes
eeslinnas rahvast, on liikvel kalu,
kes on ärkvel ja sebivad ühtevalu.
Sest nende arenguplaan neist tegi kalad,
nii nagu ürgmudast sai su esiisa jalad,
et puudel turnida ja maad mööda kõndida.

Kas on sul meeles hetk, mil tuli sündida
neil kalaks ja sul inimeseks? Kuid kas meel
sul leppinud on inimkujuga või ärkad veel
koos nendega, kuulad meremüha, teades seda,
et kui sul peaks õnnestuma areneda
nüüd ingliski, siis pead tegema seesugust värki:
kandma tähemütsi, papist tiibu ja pikka särki?

ANDREA BARRETT

Rara avis

Inglise keelest tõlkinud Kadri Tüür

Kujutlege aprilliõhtut aastal 1762. Nägus maja laugjalt rulluval Kenti maastikul, paar miili Londonist väljas; päike äsja loojunud siniliiliate ja värskelt lehte läinud pöökide kohalt. Majas on mõned mehed ja üksainus naine: Christopher Billopp, tema õde Sarah Anne ja Christopheri külalised Londonist. Haritud ja hästikasvatatud, on nad harjunud teataval tasemel vestlusega. Hetkel vahetavad nad mõtteid Linnè väite üle selle kohta, et pääsukesed talveks vee alla lähevad – vana uskumus, mis pärineb Aristoteleselt ja mida Linnè ikka veel pooldab.

“Ega ta ainus ole,” ütleb mr Miller. Tema selja tagant suurest peeglist paistab portreedepaar: Christopher ja Sarah Anne, maalitud mõne aasta eest kingituseks nende isale. “Isegi Linnè võistleja Klein on sellega nõus. Ta kirjutas, et ühe tema sõbra ema nägi kalureid Pilawilähedasest järvest pääsukestekobarat välja toomas. Kui linnud tule ligi asetati, ärkasid nad ellu ja lendasid ringi.”

Mr Pennant noogutab. “Mäletate doktor Colas’ ettekandeid? Kalamehed, kellega ta põhja pool rääkis, kinnitasid, et kui nad talvel jää alt kala püüdsid, tõmbasid nad võrkudega peale kalade välja ka oimetuid pääsukesi. Ja tuletage meelde, kindlasti olete lugenud, kuidas Taletini Cremonast vandus, et üks jesuiit on talle rääkinud, kuidas Poolas ja Moraavias pääsukesed end sügise saabudes kaevudesse ja veehoidlatesse heidavad.”

Mr Collinson naerab selle peale, ehkki mitte ebasõbralikult, ning vaatab üle laua otsa oma vanale sõbrale mr Ellisele. “Kuulujutud, kuulujutud,” ütleb ta. Ta vestil on plekk. Arvatavasti soust. Või koor. “Mitte raasukestki otsest tõendusmaterjali. Emad, kalamehed, ringirändavad jesuiidid – see on rahvaluule, mu sõbrad, mitte teadus.”

Sarah Anne laua alumises otsas noogutab, ent ei ütle midagi. Pennant, Ellis, Collinson, Miller – kõik nad on nimekad. Ent vanad, nii vanad. Ta kardab, et ka tema ja Christopher võivad jääda samamoo-

di enneaegselt vanaks. Tasakaalukaks ja loiuks. Ja hakata end liigagi hästi tundma nende imetlusväärsete meeste seltsis, kellega on tuttavad juba lapsepõlvest saadik.

Nende isa, elukutselt õllemeister, kuid kutsumuselt loodusteadlane, oli koolitanud Christopheri ja Sarah Anne'i pärast nende ema surma koos, nagu oleksid nad vennad. Kolmekesi uitasid nad Burdemi maa-
valdustes ning õppisid taimede ja lindude nimesid. Collinson elas sel ajal mõne miili kaugusel Peckhamis ning ratsutas neile tihtipeale külla, tuues kaasa haruldasi taimi ja seemneid, mida loodusteadlastest sõbrad teistest maadest olid talle saatnud. Linnè kuulus õpilane Peter Kalm külastas Billoppeid; ka Linnè ise oli seal kord enne Sarah Anne'i sündi mõned päevad peatunud.

Kõik see on osa Sarah Anne'i ja Christopheri ühisest minevikust. Sundimatult nautisid nad raamatute vahetamist ja omavahelisi vestlusi ka veel mõnd aega pärast Christopheri naasmist Cambridge'ist ning isa surma. Kuid nüüd on kõik muutunud. Sarah Anne päris küll isa mõistuse, Christopher aga kõik muu, isa sõbrad kaasa arvatud. Christopheri korraldusel on Sarah Anne neile perenaiseks. Osalt on ta nende seltskonna üle rõõmus, sest nad on tema ainsad intellektuaalsed seltsilised. Osalt aga põlgab ta neid nende luuvalu ja hõrenevate juuste pärast, nende apluse pärast, mis vallandub neis heade roogade ligiduses, nende lugude tõttu oma noorpõlve teadustriumfidest, mida nad alatasa korrutavad, ja asjaolu tõttu, et nad keelduvad teda tõsiselt võtmast. Ükski neist pole juba aastaid teinud midagi originaalset.

On ka teine põhjus, miks ta täna õhtul keelt hammaste taga hoiab. Viimasel ajal, sestsaadik, kui Christopher on hakanud kurameerima preili Juliet Coldeniga, on ta muutunud kriitiliseks Sarah Anne'i maneeride suhtes. Sarah Anne ei riietu nii elegantset kui Juliet ega pea end niisama siivselt üleval. Ta on ninatark, kui peaks olema tagasihoidlik, oli vend õelnud, ning vaidlemishimuline, kui tuleks nõus olla. Mitugi korda on Christopher Sarah Anne'i manitsenud: "Oma teadmistega tuleb tagasihoidlik olla!"

Ta ongi tagasihoidlik, või nii ta vähemalt usub. Hoolikalt hoidub ta avalikkuse ees reetmast neid teemasid, mida tunneb põhjalikumalt kui Christopher. Alati meenutab ta enesele, et tema teadmised on vaid raamatutarkus, mida ei ole lihvitud pikkadel lõunasöögiärgsetel vest-

lustel ega kirglikes kohvikuvaidlustes helgemate peade osavõtul nagu Christopheri omi.

Siin ta siis on: õpetatud, ent mitte tõeliselt; ei nägus ega enam ka noor – eelmisel kuul sai ta kakskümmend üheksa. Vana, vana, vana. Nagu ta seltsilisedki. Ta teab, et Christopher on hakanud muretsema, et Sarah Anne võibki elu lõpuni tema ülalpidamisele jääda. Ja ta arvab, et küllap on Christopher seda muret mõista andnud ka oma sõpradele.

Sõbrad on Christopheri ja Burdemisse kiindunud. Nad hindavad siinset raamatukogu, herbaariumi, haruldasi puid ja põõsaid väljas, kogusid kollektsoonikarpides. Sarah Anne teab, et nad hindavad ka teda. Varem kiitsid nad toitu ja tegid komplimente tema rõivastuse kohta, lillede kohta laual ja ta silmade kohta küünlavalgel. Ent mis kasu on seesugusest imetlusest? Collinson, kes tundis teda kõige kauem, oli ainus, kes tegi katset kohelda teda samamoodi, nagu nad kõik olid seda teinud siis, kui ta veel laps oli: juhtis teda vestluse käigus Pliniust tsiteerima ning tegi siis komplimendi tema õpetatuse kohta. Aga Sarah Anne nägi, kuidas ülejäänud mehed kohmetult nihelesid, kui ta kõneles.

Iseenese kiuste jääb ta meeste vestlust kuulatama. Oma rahutuse kiuste, hoolimata soovist olla hoopis väljas jaheda õhu käes või üleüldse kusagil mujal, kuulab ta, sest kõne all olev teema paelub teda.

“Möödunud aastal sain kirja Solanderilt,” ütleb Ellis. “Selles on juttu Kuningliku Seltsi novembrikuisest koosolekust. Keegi kirikuõpetaja Forster öelnud seal, et on sügiseti vaadelnud, kuidas suured pääsukeseparved lendasid kõrgel taeva all, laskusid roostikku ja pajuokstele ning siis sukeldusid ühte tema tiikidest.”

“Veel üks kuulujutt,” sõnab Collinson.

Pennant möönab, et see võib ka nii olla; või siis et nad magavad talvel oma suvistes pesaaukudes kalda sees. “Locke ütleb, et olemise suures ahelas ei ole lõhesid ega tühikuid,” tuletab ta neile meelde. “Pigem on see pidev jada, mille iga samm erineb järgmisest vaid pisut. Eks ole olemas kalu, kellel on tiivad, ja linde, kes elavad vees ning kelle veri on sama külm kui kaladel. Miks ei või pääsuke olla üks sellistest loomaliikidest, mis sarnaneb ühtaegu nii lindude kui kaladega, jäädes määratluselt nende kahe vahepeale? Ehk niisama, nagu on ole-

mas merineitsid või näkid.”

Keegi ei vaidle vastu, kui vestluse tuuakse sisse vee-elulised antropoidid. Uusi teateid neist kerkib pinnale iga paari aasta järel – singaleesi kalamehed vannuvad, et on neid leidnud oma võrkudest, üks laevakapten on märganud kaht isendit Massachusettsi ranniku lähedal. Pariisis eksponeeriti vaid neli aastat tagasi üht selle liigi elusat emast esindajat.

Collinson ütleb: “Meie sõber mr Achard kirjutab mulle, et on näinud pääsukest talvitumas Reini kaldakaljudel. Ent mul on kogu selle loo suhtes omad kahtlused.”

“Jah, aga mida te siis usute?” küsib Pennant.

“Mina arvan, et pääsukesed rändavad,” vastab Collinson.

Sel ajal kui teenrid vahetavad taldrikud ja klaasid ning avavad uusi veinipudeleid, pajatab Collinson loo mr Adansoni hiljutisest teosest *Senegali ajalugu*. Adansoni teateil olevat selle maa rannikul sügiseti nähtud pääsukest mesilastena laskumas mööduvate laevade tekkidele ja taglastele. Teised on teatanud, et kevadeti ja sügiseti on pääsukest märgatud ka Andaluusias ning Gibraltari väina kohal. “On üsna selge, et nad peavad olema rändlinnud,” ütleb Collinson.

Seda usub ka Sarah Anne. Ta teeb suu lahti ja esitab meestele plaani lihtsa eksperimendi läbiviimiseks. “Pääsukesed peavad talvel samuti hingama,” sõnab ta supi ja vasikaprae vahele. “Respiratsioon ja vereeringe peavad mingil määral siiski edasi toimima. Kuidas on see võimalik, kui linnud on nii pikka aega vee all? Kas ei saaks seda kindlaks teha, kui püüda paar lindu nende sügisese ärakadumise ajal kinni ning hoida neid mõnd aega vannis vee all? Kui nad sealt elusana välja võetakse, on Linnè teooria kinnitust leidnud. Kui aga mitte...”

“Mõistlik katse,” arwab Collinson. “Kuidas te linnud kinni püüaksite?”

“Öösel,” vastab Sarah Anne kannatamatult. Oh, Collinson on nii vana, ta on oma vestile veel sousti tilgutanud. Kuidas ta küll ei suuda enam ettegi kujutada oma raamatute maailmast lahkumist ega välismaailmast kõnelemist? Kes tahes võiks peotäie linde kinni püüda. “Võrguga, sel ajal, kui nad roostikus istuvad.”

Collinson jätkab: “Kui linnud ellu jäävad, võiksime ühe lahata, et uurida, mis nende siseehituses teeb võimalikuks vee all viibimise.”

Ta tundub ootavat Sarah Anne'i vastust, ent Christopher vahib õele pingsalt otsa. Sarah Anne teab, mida vend mõtleb: oma vastses keskeanüriduses, mida oli oodata juba varemgi ning mida ta nüüd kannab kui laenuksvõetud mantlit, mõistab ta õe karmilt hukka. Sarah Anne on olnud pealetükkiv vestlusse sekkudes, ebadaamilik, avaldades arvamust, mis on vastuolus mõne külalise omaga, sündsusetu, pannes ette, nagu võiks tema võrguga linnuparve püüda.

Mis on Christopherile sisse läinud? Südamelöögid, mida Sarah Anne kuuleb oma sisekõrvas, vere ühtlane suhin ja umin on mööduva aja hääled. Minutid tuhisevad temast mööda enne, kui ta suudab neist kätte saada tilgakestki elu; tunnid vajuvad koost ja kaovad, sellal kui tema alistub oma venna arusaamadele kombekusest.

***

Ülakorrusel, lõpuks ometi. Minema saadetud ajaks, mil mehed all raamatukogus Christopheri suurepärasest veini joovad ning end nurga taga potil kergendamas käivad. Venna sõbrad on tänulikud külalislahkuse eest ja hindavad Sarah Anne'i poolt hästi juhitud majapidamist, ent kõige tänulikumad on nad selle eest ning hindavad kõige kõrgemalt seda, kui ta silmapiirilt kaob.

Tema tuba on hämar, öö on jahe, kerge tuul puhub akendest sisse. Ta istub hapra lauakese ääres oma kõrge laega toa lääneorvas, kust kolm akent avanevad aeda. Kui poleks pime, võiks näha järveni ulatuvat maa-ala ning otse kalda all kasvavate kõrkjate ja pajude viirgu.

Laud on väga väike, mõeldud mahutama vaid paari kirja ning lillevaasi: kõlbmatu tõelise töö jaoks. Raamatukogust toodud raamatud pudenevad sellelt põrandale. Uhked raamatud, hinnalised raamatud. Venna raamatud. Vend aga ei kasuta neid nii nagu tema. Sarah Anne on neis tuhninud, et kirjutada õhtusöögi ajal toimunud keskustelust Linnèle Uppsalasse. Christopher ei tarvitse iial teada saada, mida ta oma toas üksipäini kirjutab.

Aastaid tagasi, pärast Peter Kalmi külaskäiku, olid Sarah Anne'i isa ja Linnè mõnd aega kirjavahetuses. Avaldanud imetlust suure teadlase saavutuste üle, mainibki ta kõigepealt seda külaskäiku. Veidike mee-

litusi, veidike ühist pinda. Ta kirjutab ilmast, mis on olnud ebatavaline, ja jätkab uudistega Collinsoni viimasest botaanilisest saagist. Alles siis toob ta sisse pääsukeste teema. Ta kirjutab:

Septembri lõpupoole olen jälginud pääsukesti kogunemas roostikku Thamesi kallastel. Ehkki pilliroogu lõigatakse seal igal aastal, ei ole veel keegi leidnud nende juurte alt magavaid pääsukesti; samuti ei ole talvekuudel ükski kalamees kunagi leidnud vees magavaid pääsukesti. Kui kõik suured linnuparved, mida sügiseti näha võib, vee alla sukelduvad, kuidas saavad nad siis märkamatuks jääda? Kuidas ühtegi neist talvel ei leita? Ent võib-olla on olukord Rootsis teistsugune.

Te olete sedavõrd tuntud ja tunnustatud. Kas Teie ehk ei võiks pakuda oma maa kalameestele tasu juhul, kui nad toovad Teie enese või Teie õpilaste kätte pääsukesti, keda nad jää alt leiavad? Kas Te ei võiks paluda neil jälgida kevadeti järvi ja ojasid ning teatada kõigist juhtumitest, kui pääsukesti nähakse veest väljumast? Sel teel võiksite ehk probleemi selgust tuua.

Ta teeb pausi ning silmitseb küünlaleeki, mõeldes oma läinudsügiseste vaatluste üle. Esimeste tapvate öökülmade järel kadusid pääsukesed koos lehelindude, kärbsenäppide ja teiste putuktoiduliste lindudega, kel polnud enam toitu ega peavarju. Kindlasti oleks neil mõistlik siirduda mujale ja järgneda oma toidutagavaradele?

Allkirjaks paneb ta "S. A. Billopp", soovimata sellega kuulsat teadlast petta, vaid lihtsalt vältimaks oma kirja viivitamatut kõrvaleheitmist. Ta loeb selle veel kord läbi, pitseerib kinni ja puhub küünla ära. Kell pole veel kümme, kuid peatselt ootavad mehed, kes on juues veetnud juba tunde, et ta õhtusöögiks taas nende seltskonnaga ühinaks. Ta ei lähe alla, vaid saadab sõna, et tunneb end pisut haiglasena.

Ta toetub küünarnukkidega aknalauale ja kallutab end välja öösse, unistades Andaluusiast ja Senegalist ning kujutledes, et ka tema võiks pääsukeste kombel kaks korda aastas rännata. Malaga, Tanger, Marakeš, Dakar. Rändlinnud lendavad Inglismaalt Lõuna-Prantsusmaal, sealt üle Iberia poolsaare, kust Gibraltari kaljude tõusvad õhuvoolud nad üle Maroko väina kannavad. Siis seisab neil ees pikk lend Aafrika rannikut pidi allapoole.

Möödalendav nahkhiir suundub jõe poole. Ta on näinud nahkhiiri lennult joomas, pääsukesedki teevad nii, rüüpad veepinnalt. Pääsukesed ka söövad lennul, napsates õhust putukaid. Kui nad madalalt lendavad, tuleb kindlasti vihma – tõekspidamine, mis pärineb juba Vergiliuse ajast, kuid mida Sarah Anne teab tõsi olevat. Kui õhk on niiske ja raske, hõljuvad putukad madalal, ning ta on näinud, kuidas pääsukesed neile järgnevad.

Pimeduses libistab ta seljast kleidi, korseti, kingad ja sukad ning keerukad alusrõivad, kuni on lõpuks alasti. Ta lebab laua kõrval avatud akna all põrandal. Oma märkmikku on ta ümber kirjutanud järgmised read, kirja pandud Uppsala peapiiskopi Olaus Magnuse poolt aastal 1555.

Tihtipeale on kalamehed põhjapoolsetest vetest välja tõmmanud tihedalt kobardunud pääsukeksi, suu suu, tiib tiiva ja jalg jala vastas, need on sügise alates enne vee alla laskumist roostikku kogunenud. Kui noored ja kogenematud kalamehed taolisi pääsukeste kobaraid leiavad, põhjustavad nad lindude tule kohal soojendamise läbi nende tiibade elustumise, mis siiski väga lühikest aega kestab, kuna see enneaegne ja jõuga läbiviidud tegu on; ent vanemad ja targemad viskavad linnud minema.

Kena jutt, aga kahtlemata vale. Jahe niiske õhk uhub temast üle nagu vesi. Ta põimib käed ümber keha ja kujutleb ennast lamamas järvepõhjas, tiivad tihedalt vastu keha surutud, otsekui kookonis. On külm, on pime, ta vaevalt hingab. Kuidas ta hingaski? Tema ümber on tuhandeid kehasid. Päevad pikenevad, saabub mingisugune märguanne, koos kogu ülejäänud parvega sööstab ta pinnale, tõstab pea ja hingab. Tiivad avanevad ning ta lendab püstloodis läbi õhu, imepärasel kombel kuiv ja elus.

On see võimalik?

Kaheksa kuud hiljem seisavad Sarah Anne ja Christopher koos preili Juliet Coldeni ja tema venna Johniga Londoni sillal, kõik mässitud hiiglaslikesse kasukatesse, kuid sellest hoolimata värisedes. Nad on tulnud vaatama jõge, mis erakordselt külma jaanuarikuu tõttu on täis

suuri ujuvaid jääpanku. Sarah Anne'i meelest on see kummaline viis Christopheri ja Julieti kihluse väljakuulutamist tähistada. Ta tahaks, et Juliet talle rohkem meeldiks. Juba praegu jäetakse neid sageli teineteise seltskonda, varsti hakkavad nad jagama ühist katusealust.

Ei, mitte jagama, mitte päriselt. Pärast pulmi lähevad majapidamise võtmed Julieti kätte, Juliet hakkab kamandama maja teenreid. Juliet hakkab andma korraldusi söökide, lillede, teenrite livreede, õhtuste meelelahutuste kohta. Ja Sarah Anne'ist saab üleliigne naisterahvas.

Jäätükid krigisevad, põrgates kokku sillatalade ja üksteisega. Ehki Sarah Anne'i lapsepõlves tiheda summamana silla lähedal seisnud kõrged kivimajad mõne aasta eest lammutati ega naaldu enam ohtlikult vee kohale, on vaade jäänud samaks: allavoolu Tower ja mastidemets, ülesvoolu Abbey ja Somerset House. Hulpiv jää on suureks ohuks tuhandetele laevadele, mis reidil lossimist ootavad. Sellest John ja Christopher räägivadki. Meestejutud: kas laevu hukkub, kas varandusi hävineb? Samal ajal Juliet lobiseb ja Sarah Anne on vait, libistades pilgu linde otsides üle taeva.

Väänkaelad, põõsalinnud, ööbikud, käod, käblikud, öösorrid – ühtki neist ei ole näha, kõik on talve tulles kadunud. Ka pääsukesed on läinud. Keegi Christopheri tuttav märkis hiljuti lõunalauas, et ühel tähelepanuväärselt soojal detsembripäeval näinud ta väikest salka pääsukest Mertoni kolledži aknakarniisi all kõssitamas. Mida nad seal tegid? Tema on näinud neid kõige hiljem oktoobris, kui nad on jõeäärsetes pajupuhmastikes suurtesse parvedesse kogunenud – väga hilja noorte lindude jaoks, kes kavatsevad üle ekvaatori lennata. Mai algul on ta neid näinud parvena järve ääres Burdemi kõige suurema paju otsas. Ning suviti kihavad pääsukestest Thamesi kaldad, sellesama silla alunegi. On ilmne, et nad on seotud veega, ent seotus ei tähenda ju veel tingimata elupaika. Kas on võimalik, et nad on siiski kusagil siinsamas, vee all või mingil moel kaldasse maetud?

Kui ta oleks üksi ega kannaks neid kohmakaid rõivaid ning kui oleks mingigi võimalus lipsata trepijagu allapoole jõekaldale, ilma et see kõigi tähelepanu ärataks, teaks ta täpselt, mida teeks. Ta märgiks ära selle osa kaldanõlvast, kus pesaõõnsusi leidub kõige tihedamalt, ning vaataks kõik augud üle, torgiks neid niikaua, kuni leiaks vanad pesad. Ta on neid kodus jõe kaldaõõnsustes näinud: roost põhi ja pi-

sut peent rohtu, mis on vooderdatud udusulgedega. Varasuvel väikesed valged munad. Praegu, oleks tal vaid võimalus järele vaadata, leiaks ta arvatavasti üksnes kulutuuste.

Tuul puhub talle kapuutsi näo ette. Ta kavatses kirjutada Linnèle veel ühe kirja, niipea kui koju jõuab, ning teha ettepaneku uurida Rootsist ka pääsukesepesi. Viimase suve ja sügise jooksul on Sarah Anne talle neli korda kirjutanud, Linnè ei ole kordagi vastanud. Christopheri ja Johni jutt on kaldunud poliitikale, Sarah Anne tahaks nendega liituda. Aga ta peab vestlema Julietiga, kelle õrn nina on muutunud punasemaks. Julieti käed on kaevunud suurde karusnahksesse muhvi, nägu peidetud kapuutsi varju. Hästikasvatatud inimesena hoidub ta külma üle kaebamast.

“Loomulikult võtad sinagi laulatusest osa,” sõnab Juliet ning kirjeldab seejärel muusikat, mida loodab pulmas mängitavat, ning pidusööki, mis järgneb ametlikule osale. “Pikk laud,” ütleb ta. “Murul raamatukogu akende all, kui roosid õitsevad – mis hiigelsuur ronitaim see seal verandaseinal ongi?”

“Kuslapuu,” vastab Sarah Anne süngelt. “Lõhnab kaunilt.”

Ta kujutab laulatust liigagi hästi ette. Ülejäänud pruutneitsiteks on Julieti õed, kõik kolm sama säitunud ja kaunid kui pruut isegi. Nende kleidid on kas roosad või kollased või roosad ja kollased, pihiku küljes rippuvate lehvide ja liigpaljude volangidega. Pruutpaar sõidab Veneetsiasse, Pariisi ja Rooma ning tagasi tulles asub elama Sarah Anne'i suurde päikeselisse magamistuppa, tema aga kolib väiksemasse ruumi maja põhjatiivas. Kui Juliet esimest korda Sarah Anne'i tuba nägi, löid ta silmad ahnusest ja heameelest särama. Paar päeva hiljem pöördus Christopher õe poole: “Mis sinu toasse puutub...” Palvet ennetades pakkus Sarah Anne seda talle ise.

“Me Christopheriga mõtlesime, et küllap meeldiks sulle see tualettlaud, mis kuulus su emale,” jätkab Juliet. “See sobiks tollesse kenasse seinakorva sinu uues toas.”

Just siis, kui Sarah Anne tunneb, et ta ei suuda seda enam minutitki kauem välja kannatada, juhtub neist mööduma üks nende kadunud isa vanemapoolsetest sõpradest koos kellegi naisterahvaga. Kõiki esitletakse üksteisele. Mister Hill, missis Pearce. Mr Hill on Sarah Anne'ile alati meeldinud, kuna ta on elavam kui ta eakaaslased, aga tema hõi-

vatakse kohe. Kui nad alustavad tagasiteed Strandile, jaguneb nende salk loomulikult viisil kaheks. Mr Hill liitub Christopheri ja Johniga, mrs Pearce aga Sarah Anne'i ja Julietiga. Ent mrs Pearce, selle asemel et vastata Julieti märkustele ilma kohta, pöördub hoopiski Sarah Anne'i poole ning lausub: "Te vaatlesite nii süvenenult jõekallast, kui mr Hill mu tähelepanu teile juhtis. Mida te püüdsite leida?"

Tema nägu on kõhn ja intelligentne, ta silmad täis uudishimu. "Linde," sõnab Sarah Anne impulsiivselt. "Otsisin pääsukeste pesi. Mõned inimesed väidavad, et pääsukesed talvituvad kas vee all või siis oma suvistes pesaõõnsustes."

Ta kõneleb märkidest, mis vaatelejaid eksiteele viivad, vääriti mõistetavatest lugudest, mida tuleb üha juurde. Burdemis on ta kuulnud oma venna sõpra väitvat, et poisipõlves leidnud see lammutatava kirikutorni rusudest kaks-kolm pääsukest. Linnud olnud loiid ja näinud välja otsekui oleksid nad surnud, ent elustunud, kui nad tule ligi asetati. Õnnetul kombel küpsenud nad kogemata ära. "Küpsenud ära?" kordab mrs Pearce naeratades.

"Krõbedaks kui kanapraad," kinnitab Sarah Anne. "Niisiis tõendusmaterjalina läksid nad muidugi kaduma. Kuid ma arvan, et pigem talvituvad nad siiski aukudes või õõnsustes kui vee all."

"On inimesi, kes pääsukeste liikumisest endeid välja loevad," sõnab mrs Pearce. "Isegi Shakespeare – mäletate seda: "Pääsukesed egiptlastel teind purjedesse pesad; ei mõistvat preestrid seda, nõutud, mornid, ei räägi nad, mis aimavad." Poetiline. Aga loomulikult ei tule seda võtta sõna-sõnalt."

Sarah Anne vaatab pingsalt. Selles naises ei ole midagi silmanähtavalt pöörast. Tema riietus on lihtne ega järgi moejoont, ent on tagasihoidlik, soeng üsna madal, kuid mõistuse piires. "Mina arvan, et on vaja eksperimenteerida. Et meie väited põhineksid tõendusmaterjalil," lisab Sarah Anne.

"Ma eelistan alati hüpoteese ise kontrollida," lausub mrs Pearce tasakesi.

Juliet mossitab, aga Sarah Anne ignoreerib teda. Ta tsiteerib Montaigne'i ning mrs Pearce vastab talle lõiguga Fontenelle'i *Entretiens sur la pluralité des mondes*'ist. "Kas te olete tuttav mrs Behni tõlkega?" küsib Sarah Anne. Sel hetkel usub ta maailmade paljususse nagu ei ku-

nagi varem.

“Muidugi,” ütleb mrs Pearce. “See on kena, kuid ma eelistan originaali.”

Sarah Anne mainib talle merikarpe, mis tema ja Christopher on sir Hans Sloane'i kollektsioonist pärinud, ning mrs Pearce räägib oma sammalde ja seente kogust. Kui Sarah Anne pöördub tagasi pääsukeste juurde, märkides, et Linnè ettekujutus nende vees veedetavaist talvedest pärineb Aristoteleselt, kostab mrs Pearce: “Nooruses tõlkisin ma mitu köidet *Historia Animalium*'i.”

Sarah Anne'il on erutusest ja heameelest peaaegu pisarad silmis. Kui õpetatud see naine on. “Kuidas te olete seesuguse hariduse saanud?” küsib ta.

“Mu isa,” vastab mrs Pearce. “Äärmiselt kultuurne ja intelligentne mees, kes leidis, et tüdrukud peaksid õppima täpselt samuti kui nende vennad. Ja teie?”

“Osalt isa, osalt vend, enne... Osalt varguse teel.”

“Oojaa, *varguse*,” sõnab mrs Pearce väikese muigega. “Muidugi.”

Oma elevuses on nad nii kiiresti edasi kõndinud, et Juliet on maha jäänud. Siis kuulevad nad mehi end hüüdmas ja peatuvad. Kiiruga, teades, et tal on vähe aega, küsib Sarah Anne viimase tähtsa küsimuse: “Aga teie abikaasa? Kas tema jagab teie huvisid?”

“Ta on surnud,” vastab mrs Pearce rahulikult. “Ma olen lesk.”

Ta elab Londonis, nagu Sarah Anne teada saab, üksi, kui välja arvata kolm teenrit. Tema mõlemad tütreid on abielus ja kodunt lahkunud. “Mul oleks väga hea meel, kui te meid külastaksite,” jõuab Sarah Anne veel öelda. “Meie valdus asub vaid mõni miil linnast väljas, kuid piisavalt kaugel selleks, et seal oleks võimalik nautida kõiki maaelu meeldivaid külgi. Aias kasvab mõningaid huvitavaid Põhja-Ameerika taimi, peale selle on meil võrdlemisi mahukas raamatukogu...”

Mrs Pearce asetab oma kinnastatud käe Sarah Anne'i käsivarrele. “See valmistaks mulle rõõmu,” ütleb ta. “Ja teie peate mulle linna külila tulema. Sõbra leidmine on nii haruldane juhus.”

Teised jõuavad neile järele, näides jahedate ja pahastena. “Miss Colden,” lausub mrs Pearce.

“Missis Pearce. Ma loodan, et teil kahel oli meeldiv jutuajamine.”

“Nauditav,” vastab mrs Pearce.

Ta vaatab üle Julieti pea Sarah Anne'i poole. "Peatse nägemiseni!" Seejärel võtab ta mr Hillil käe alt kinni ning jalutab minema.

"Pentsik naisterahvas," lausub John. "Pisut nagu sinisukk, mis?"

"Ta riietub kohutavalt," ütleb Juliet tuntava rahuldusega hääles. Teravast pilgust, mille ta Sarah Anne'i poole saadab, teab too, et tal tuleb selle lühikese elavdava vestluse eest veel maksta. Ent Sarah Anne'i pea sumiseb heameelest uue sõbra üle, plaanidest selle kohta, mida kõike nad koos ette võiksid võtta, kirjast Linnèle, mille ta kirjutab valmis otsekohe, kui koju jõuab. Ta kujutleb, kuidas ta kirja valjusti mrs Pearce'ile ette loeb ning näitab ka Linnè vastust, mis seekord kindlasti tulema peab.

***

"Me peaksime talle kirjutama sellest vanast võlujoogist," lausub mrs Pearce, ning saab Sarah Anne'ilt vastuseks: "Millest?"

"Kurvameelsuse raviks. Kas sa ei tea?"

"Vist mitte."

"Seda jooki segatakse osalt pääsukeste verest. Suvelinnud, vabane-mise sümbol – ravim peaks leevendama kurbust ning andma jalgadele tiivad."

"Tõenäolisem igatahes kui see, mida Linnè väidab," arwab Sarah Anne ja mrs Pearce on temaga nõus.

On september, mitte see, mis järgnes nende kohtumisele, vaid aasta hiljem – 1764. Varustusest ümbritsetuna on naised kannatlikult ootel ühes Burdemi kasutamata tallidest. On koidueelne aeg. Aednikupoiss Robert on võrgu ja juhtnööri-dega varustatult saadetud roostikku, kus linnud öösiti puhkavad. Oodates räägivad nad kirjast, mille Sarah Anne eelmisel nädalal Karl Linnèlt oli saanud. Selles lükkas Linnè heasoovlikul, ent kindlal toonil (ja ladina keeles, aga seda Sarah Anne oskab) tema teooriad tagasi ning kinnitas oma absoluutset veendumust, et pääsukesed talvituvad vee all. Kiri ärritas Sarah Anne'i, ent ta poleks selle suhtes ilmselt midagi ette võtnud peale turtsumise, poleks mrs Pearce tal parasjagu külas olnud. See oli olnud mrs Pearce – Catherine –, kes ütles: "Hea küll, siis peame lihtsalt ise mõned eksper-i

mendid läbi viima.”

Puupõrandale on nad asetanud nõu, mille Robert on veega täitnud. Nõu põhjas on paari tolli paksuselt jõeliiva ning veepinnal, servast toll maad madalamal, hulbib lauajupp. Suur tükk tugevat võrku ootab samuti kasutamist. Tallis on ikka veel üsna hämar; avatud ukse vahelt paistvaid puid on läbi udu vaevu näha. Nende taga magab maja. Pisut pärast kella nelja tõusis Sarah Anne oma uues toas üles, läks koridori ja koputas uksele, mille taga Catherine oma külaskäikude ajal elab. Catherine, juba rõivastunud, avas otsekohe.

Viimasel ajal on olnud tunduvalt kergem vestelda pääsukestest kui kõigest muust Burdemis toimuvast. Julieti rasedus on muutnud ta pahuraks ning ka Christopher pole enam endine. Sarah Anne teab, et oleks pidanud oskama seda aimata, siiski on see teda vapustanud. Neil päevil kipuvad külalisteks olema pigem Julieti frivoolsed sõbrad kui vanad loodusteadlased. Noored, mitte vanad, mõned neist nooremad kui Sarah Anne ise. Nad hulguvad nädalate kaupa uhkeis rõivais mööda välju ning mängivad seltskondlikke mängu, samal ajal kui Sarah Anne kõhklemisi nende läheduses viibib, tundes end selles seltskonnas õnnetuna.

Kes ta siis on? Ta ei soovi teha nägu, otsekui kuuluks ta samasse põlvkonda oma vanematega, nagu teeb Christopher, nüüd on ta aga leidnud, et ka tema eakaaslased ei meeldi talle. Ta ei sobi kusagile. Mitte kusagile, välja arvatud Catherine'i seltskonda. Tema ja Catherine, paigutatud moekatest külalistest kõige kaugemal asetsevasse majatiiba, on moodustanud omaette kaheliikmelise seltsingu. Kuid Sarah Anne kahtlustab, et pärast Julieti lapse sündi võetakse talt seegi.

Christopher loodab saada palju lapsi, tervet laste armeed. See laps ja teised, kes tulevad hiljem, vajavad hoidjat ja õpetajannat, ütleb Juliet. Ning laste- ja koolituba. Sarah Anne on näinud Christopheri luusimas tema praeguse magamistoa lähedal asuvais ruumides, takseerimas nende mahukust ning peaaegu silmanähtavalt ümberehitusi planeerimas. Ta on Catherine'i sagedaid pikaajalisi külaskäike soosinud – kuid Sarah Anne teab, et ainult seepärast, et nii on Sarah Anne'il tegevust ning vend ei pea tundma süümepiinu ta süveneva isolatsiooni pärast. Niipea aga kui Christopher tunneb, et ruumi hakkab väheks jääma, ütleb ta Sarah Anne'ile, et Catherine võiks oma külaskäike pi-

sut piirata. Ning võimalik, et seejärel palub ta Sarah Anne'il hakata oma laste guvernandiks.

Ent sellest Sarah Anne ja Catherine ei räägi. Selle asemel vaatavad nad veel kord üle Linnè kirja, mis saabus adresseerituna "Mr S. A. Billoppile", mida aga Christopher õnnekombel ei näinudki. Nad sätivad instrumente endi kõrval pingil ning värisevad külmast ja erutusest. Ootavad. Kus see Robert küll on?

Catherine oli esimesena pöördunud selle kõhetu kaheteistaastase poole, kui oli Sarah Anne'ilt kuulnud, et poiss on rääkinud, kuidas Irimaal linde võrgu abil toiduks püütakse. Catherine ütles poisile, et neil läheb vaja kahte-kolme pääsukest ning et nad maksavad talle nende eest hästi; Robert tundus uskuvat, et neil on plaan linnud ära süüa. Kell pool viis oli ta nendega siiski sealsamas kokku saanud, vaikiv ja vandeseltslaslik. Nüüd ilmubki ta taas ukseavasse, paljajalu ning vööst saadik märg. Võrgu on ta üle õla heitnud ning käes hoiab kotti, mis omatahtsi tuksleb ja liigutab.

"Robert!" sõnab Catherine. "Oli sul õnne?"

Robert noogutab. Käed on ta põiminud tihedalt kotisuu ümber ning kui Catherine tahab seda vastu võtta, hoiatab ta: "Hoidke seda nüüd kõvasti kinni. Nad tahavad lendama hakata."

"Tubli töö," vastab Catherine. "Las ma otsin sulle nüüd raha. Sarah Anne, võta õige sina kott."

Sarah Anne libistab mõlemad käed Roberti omadest allapoole ning keerab kotisuule tugevasti keerud peale. "Käes," ütleb ta. Robert lasseb kotist lahti. Kohe tunneb Sarah Anne, et kott on elus. Keegi selles liigutab, hüpleb, tantsiskleb. Rabeleb. See tunne on kohutav.

"Tänan, Robert," kuuleb ta Catherine'i. Leebelt juhatab ta poisi uksest välja. "Sa oled väga abivalmis. Kui sa meie saladust hoiad, palume sul meid ehk veelgi aidata."

Selleks ajaks, kui ta tagasi pöördub, et Sarah Anne'i käest kott võtta, on viimane juba peaaegu hüsteerias.

"Vaid see, mis paneb hämmelduma, pakub rahuldust," tsiteerib Catherine. "Vaid see, mis hämmastab, on tõde." Taas saab Sarah Anne kinnitust oma sõbra tähelepanuväärse mälu kohta. Kui Catherine on erutatud, hakkavad killukesed sellest, mida ta eales lugenud on, temast välja tungima otsekui veepiisad võitükist.

“Hea küll,” ütleb Catherine. “Hoia võrku mõlema käega ja tõmba see üle nõu – just nii. Nüüd pane see külgede pealt kinni, ainult siit jäta väike avaus lahti. Mina hoian kotisuud selle ava juures, ja kui ma ütlen, siis teen kotisuu lahti ja sina tõmbad viimase võrguotsa paika. Oled valmis?”

“Valmis,” vastab Sarah Anne. Tema süda peksab, otsekui oleks tal lind rinnus.

“Nüüd,” ütleb Catherine.

Kõik toimub nii kiiresti – käte ja riiete ja võrgu ja tiibade ja silmuste ja ribiliste seelikute peadpööriv segadik. Kaks pääsukest pääsevad minema, lennates Sarah Anne’i näost nii lähedalt mööda, et ta tunneb nende tiivaotsi ning karjatab. Minuti pärast näeb ta, et vähemalt osalt on neil siiski edu olnud. Lauajupil on tihedalt üksteise vastu surutuna kaks lindu, kes meeleheitlikult vastu võrku rabelevad. Terassinised, tuhm kollaste kõhualustega, õhku ahmivad.

“Nad on nii õnnetud,” sõnab Sarah Anne.

“Me peame nad siia jätma,” vastab Catherine. “Kui kuulsal doktor Linnel on õigus, siis laskuvad nad meie äraolekul vette ja jäävad põhjaliivale või poolenisti selle sisse magama.”

“Ja kui ta eksib?”

“Siis nii talle ütlemeagi.”

Päev möödub piinava aeglusega, hakituna Julieti jäiga päevakava kohaselt väikesteks osadeks: perekondlik hommikusöök, lõuna, teejoomine, õhtusöök – pikad ning keerukad söömaajad. Pärast hommikusööki on Julietil vaja, et Sarah Anne ja Catherine pakuksid talle seltsi tema buduaaris, ehkki Sarah Anne teab, et tegelikult ei ole Juliet neist kummastki erilises vaimustuses. Pärast teejoomist ootab Christopher, et naised koguneksid tema juurde raamatukokku, et jutelda ning ajalehti lugeda. Sarah Anne’ile ja Catherine’ile ei jäeta võimalust minutikski omapead jääda ning õhtusöögi ajaks on mõlemad väsimusest ning ootusärevusest meeletud.

Järgmisel hommikul, kui mõlemad taas enne hommikusööki välja lipsavad, on laud lage. Sarah Anne päästab võrgu lahti, tõstab tilkuva lauatüki välja ning piilub vette. Linnud lebavad liival. Ent mitte õndsalikult tiibadest kookonisse mähituna, vaid väändunult ja lösakil.

Juba enne, kui Sarah Anne käe nende järele sirutab, teab ta, et linnud on surnud. Catherine teab seda samuti; ta on juba ootevalmis, sulenuga käes. Nad on kokku leppinud, et kui pääsukesed peaksid surema, lahkavad nad ühe ning uurivad selle vereringe- ja hingamiselundeid. Nad otsivad organeid, mis võiksid talvitumise vee all võimalikuks teha, kasvõi ühtainust organit, mis võiks tõendada, et neil ei ole õigus.

Nad töötavad kiiresti. Verd ei ole palju. Catherine lausub avatud rinnaõõnde piiludes: "Ilma korralike instrumentideta on raske töötada. Siiski. Siin ei ole mitte midagi ebaharilikku. Ja pole kahtlust, et Linnè on eksinud."

Neljakojaline süda südamepauna sees, väikesed roospunased sagarateta kopsud. Kopsudest sirutuvad tagakehha, üles kaela poole ja luudesse mõistatuslikud õhupaunad. Ei märkigi lõpuselaadsetest organitest, mis võiksid võimaldada lindudel vee all hingata. Sarah Anne on minestuse äärel, aga samal ajal raputavad teda ka põnevusvärinad. Nad on viinud läbi katse, nad on hüpoteesi ümber lükanud. Ta lausub: "Me peame täna Linnèle kirjutama."

"Ma arvan, et ei pea," vastab Catherine. "Ma arvan, et meil on aeg teha muid plaane."

Mis plaanid need olid? Loomulikult pani Christopher tähele, et mrs Pearce pöördus oktoobri alguspäeval tagasi Londonisse; ta pani tähele sedagi, et Sarah Anne lahkus Burdemist mõned nädalad hiljem, ettekäändeks "pikaajalisem visiit" sõbra juurde. Kogu novembrikuu jooksul ei kuulnud Christopher õest midagi, kuid tal oli endalgi muresid küllalt ning ta ei mõelnud pikemalt Sarah Anne'i äraoleku üle. Detsembris äriasjus Londonis olles astus ta läbi mrs Pearce'i majast ja leidis seal, et teenrid on minema saadetud ning maja tühi. Alles siis taipas ta, et tema õde ja selle sõber olid lihtsalt kadunud.

Igaühel oli nende kadumise kohta oma teooria: Collinsonil, Ellisel, kõigil meestel. Mõned kahtlustasid ebaausat mängu, ehkki selle kohta ei leidunud mitte mingisuguseid tõendeid. Ent ka sellest mõtles Christopher 1765. aasta kõledatel öödel, mil Juliet piinles nurgavoodipalavikus, ning neist veelgi kõledamail õil pärast naise surma, kui oli tasakesi hääbumas tema tilluke poeg. Ta kujutles Sarah Anne'i ja mrs Pearce'i – kes see naine üldse oli? kust oli ta tulnud? kes olid ta sugu-

lased? – tolles Londoni majas koiduhämaras kärmelt läbi varjude liikumas, korjamas kokku kübaraid, kindaid, kotte. Ainult üks kott kummalegi, kuna nad kavatsevad reisida kerge varustusega: siis liuglevad nad varahommikusi tänavaid pidi Thamesi poole. Võib-olla Toweri kaile, aga see võib olla ka mis tahes muu kai, mis tahes trepp, jõgi sumiseb toimekusest. Laevad seisavad külge külge kõrval kalda ääres, purjed kokku rullitud ning vimplid ripnemas; siin kaubalaev, seal kutter, vaba vesi nende ja treppide vahel kilgendamas. Mõned laevad suunduvad Indiasse ning mõned Madagaskarile. Mõned lähevad Lääne-Indiasse ja teised Aafrikasse. Kolmandad aga on teel Põhja-Ameerika provintsidesse: Quebeci, Bostonisse, New Yorki või Baltimore'i.

Christopher arvab, et tema õde koos oma saatjaga on astunud mõne sellise laeva pardale, mis suundus Ameerika poole. Kord oli ta pealt kuulnud, kuidas nood kaks väga tuliselt arutlesid Mark Catesby *Loodusloo* üle, rääkides summutatud häälel maast, kus oravad lendavad, konnad vilistavad ja sõrmeküünesuurused linnud lendavad parvedena ringi metsades, mis on nii tihedad, et päikesevalgus ei jõua maapinnani. Sarah Anne oli öelnud, et Catesby usub lindude mõistusepärasesse rändesse: nad lendavad sinna, kus on toitu.

Oma tühjaksjäänud majas üksildase ja murtuna edasi-tagasi kõndides kujutleb Christopher, kuidas laev aeglaselt allavoolu Doveri ja La Manche'i poole purjetab. Tuul ja tõusuvee on neile vastu, reis Doverisse kestab kolm päeva. Siis aga tuul pöördub ning sellega koos ka õnn. Nad lausa lendavad Portsmouthist, Plymouthist ja Land's Endist mööda avamerele. Purjed pingulduvad peelepuude vahel, naised nõjatuvad naerdes vastu reelingut. See nägemus mõlkus tal meeles ka mõned aastad hiljem, kui ta Burdemi ning pruulikojaja maha müüs ning Delaware'i purjetas.

Sarah Anne jäigi tal leidmata. Ent sõit üle ookeani ning Uus Maailm tervendasid tema meeletu, ta abiellus tugeva kveekerineiuiga ja lõi uue perekonna. Asjade hulgas, mida ta uude ellu kaasa tõi, oli kaks portreed – väikesed seepiakarva ovaalsed pildid, ilmselgelt koopiad suurematest maalidest –, mis ilmusid päevavalgele hulk aega hiljem Baltimore'i lähistel. Ning kui Christopheri portree taha peidetud tuhmunud märkmed tõtt kõnelevad, siis andis temagi oma tagasihoidliku panuse Kesk-Atlandi osariikide loodusloo kirjutamisse.

Sarah Anne'i portreel on kirjas ainult ta sünniaeg. Tema kirjad avastati 1850. aastate keskel Linnè noorima tütre Sophia abikaasa ühe kauge sugulase pööningult. Briti ajaloolane, kes need leidis, koostas parasjagu kogumikku Linnè kirjavahetusest, ning kui ta käekirja ja mõnede muude detailide põhjal kindlaks tegi, et "S. A. Billoppi" näol oli tegemist naisterahvaga, põhjustas ta selle teatega kolleegide seas väikese furoori. Hiljem suutis ta oma teooriat tõestada Sarah Anne'i päeviku abil, mille leidis Linnè Ühingust, Burdemisse maha jäänud kogude seas vedemas. Viimane sissekanne Sarah Anne'i päevikus oli järgmine, tõenäoliselt kirja pandud veidi aega pärast eksperimenti pääsukestega:

Collinson laenas mulle ühe oma raamatu - Essee Selle Küsimuse võimaliku Lahendamise üle, Kustkohast tuleb Toonekurg, jne; elik, Kus need linnud usutavasti Peidus on, jne. (London, 1703) -, milles ta oli minu meelelahutuseks ära märkinud järgmise lõigu:

"Meie rändavad linnud lahkuvad magama kuu peale. Nemad lähevad sinna umbkaudu kaheks kuuks, ja pärast seda, kui nemad on jõudnud hõredasse eetrisse madalamate õhukihtide kohal, ei ole nendel põhjust söögiga õiendada, sest et ei ole kohane elatuda vaimuga täidetud õhust nagu meie madalam õhukiht. Isegi meil maa peal elavad karud omast rasvast terve talve, seetõttu ka need linnud, kes nad on väga lihakad ja verekad, võivad omasid varusid sellesarnase retke jaoks oma kehadesse tallele panna; aga võibolla heidetakse nemad somnolentsia elik haigusliku unisuse seisukorda selle liikumise läbi, mis maa ja kuu vahelisest külgetõmbest sünnib."

Ta mõtles sellega vaid head, ma tean, et mõtles. Ma ei suuda seda olukorda kauem taluda. Saame Catherine'iga linnas kokku, et arutada läbi see eksperiment, mille tema ette pani.

ANDREA BARRETTi lühijuttude kogu, kust pärineb ka "Rara avis", pealkirjaga "Lae-vapalavik ja teisi jutte" (Ship Fever and Other Stories), sai 1996. aastal Ameerika Rahvusliku Raamatuauhinna. A. B. on avaldanud ka viis romaani – "Selged tähed" (Lucid Stars, 1988), "Salajased kooskõlad" (Secret Harmonies, 1989), "Keskmise Kuningriik" (The Middle Kingdom, 1991), "Vee olekud" (The Forms of Water, 1993) ning "Narvali" retk" (The Voyage of the Narwhal, 1998). Tema loomingu peatee-

maks on loodusteadused – nende ajalugu, sellega seotud inimesed ning ideed. Ülikoolis on ta õppinud nii bioloogiat kui ka ajalugu ning enese sõnutsi ühendab ta kirjutamise kaudu oma armastuse mõlema ala vastu.

Linda Shapiro on tema kohta kirjutanud: “Kui Barrett ongi mõnikord liiga näpuganäitav (...), kirjutab ta sügava tähelepanu ja omalaadse karm-lüürilise tooniga kirgedest, mis ühendavad meid üksteise ja loodusega.”

A. B. elab New Yorgi osariigis USAs ning osaleb õppejõuna kirjanike magistriõppeprogrammis Warren Wilsoni College'is.

K.T.

PÕLISAMEERIKLASTE LUULET

Inglise keelest tõlkinud Kadri Tüür

PAULA GUNN ALLEN

Vaarema

Omaenese kehast pressis ta välja
hõbedase lõnga, heleda, kerge,
ja kandis selle ettevaatlikult pimedusse, lennates,
kus miski ei liikunud.

Oma kehast surus ta välja
sirava niidi, elu, ja kodus valguse
üle tühjuse.

Aegade tagant,
tammepuude ja särava selge veevoolu tagant
oli talle antud töö punuda
oma keha, valu, nägemuste kiud
looduks ja and olla loonud,
kaduda.

Pärast teda
koovad naised ja mehed vaipu elu lugudeks,
mälestusteks valgusest ja katkemistest,
lõpmatuse silmist ja vihmast.
Pärast teda istun ma oma hargneval vihma tooval vaibal
ja parandan nõoriga rebenend kohti.

SIMON J. ORTIZ
Kõnelus

Ma viin ta välja
puude alla,
lasen tal seista maas.
Me kuulame ritsikaid,
tsikaade, miljon aastast heli.
Sipelgad tulevad me juurde.
Ma ütlen neile:
“Siin ta on, mu poeg.
See poiss vaatab teid.
Ma räägin ta eest.”

Ritsikad, tsikaadid,
sipelgad, need miljonid aastad
vaatavad meid,
kuulevad meid.
Mu poeg laliseb lapsesõnu,
kõne, tasane naer
pulbitseb tema seest.
Puulehed liiguvad.
Nad kuulavad seda poissi,
ta räägib mu eest.

N. SCOTT MOMADAY
Kotkasulist lehvik

Kotkas on mu vägi,
ja mu lehvik on kotkas.
Tugev ja ilus
on ta mu käes. Ja ta on tõeline.
Mu sõrmed tast hoiavad kinni,
otsekui oleks ta helmestega tikitud
käepide, sulepööris.
Mu käte luud on haprad
ja õõnsad; lehvik kannab neid.
Mu käsi pöörleb kõrguste
õhedas õhus. Kogu hommiku
laugleb see jahedail tuultel;
kogu õhtu ta keerleb
laulus, trummide helis.

R. T. SMITH
Yonosa maja

Sulavaid helisid sõrmitstes
südamekujuliselt vahtrapuust simblilt.
Mu vanaema.
Istus, suursugune kondikubu
närbunud koredas nahas.
Õõtsutades end ussi- või viljaviisides,
mööduvate aastaegade muusikas.
Ta laulis vanu laule.

Ta Tuscarora vana naise kärpimata juus
rippus kui vahatatud lina, kedruseks valmis,
kuni ta põimis selle öö palmikuteks
ja kaks kõvasti sõlmitud patsi
lebasid kui kinnitusköied ta õlul.

Mu noorde meelde ta põimis
selle rahva müüdid
rahutute mustrite, sulgede värviga:
    lume kõla, kivi suudlus,
muljutud kasekoor,
tiirleva kulli hõige.

Ta soonilised käed, kus voolasid aeglased sinised jõed,
raputasid närviliselt küpsevat maisileiba,
vajutasid sõnajalamärke võile,
keetsid leel loorberipuukoorest teed.
Kodus kandis ta oma pärimust ja vana aega.

Nad matsid Yonosa hirvenahast seelikus,
helmeis ja palmikuis, ent sulgedeta,
otsekui väikse, kärbitud tiibadega linnu.
Lõikasin südameid ta kirstukaande,
tuulemurtud vahtrast, millest oli simbelgi.

Mägi oli küllalt püha Yonosa jaoks.
Me pidasime oma sõna ega püstitanud kivi.
Ta uppus otsekui juur, et saada Georgia punaseks saviks.
Ei saanud baptistisurnuaed tema luid.
Ma tänan ta käsi, kui vahtralehed liiguvad,
kuulen ta loitsu rästaste laulus.

LOUISE ERDRICH

Virvatuled

*Sama chippewakeelset sõna kasutatakse nii flirtimise kui ka ulukite jahtimise kohta, teine sõna aga tähistab nii vägivaldset vahekorda kui ka karu tapmist
paljaste kätega
– Dunning 1959*

Me oleme tulnud metsa serva,
välja pruunist rohust, kus me magasime, märkamatuult,
välja sõlmiliste okste, kinnilükatud lehtede vahelt,
peidust välja.

Algul leek väreles, libisedes meist üle.
Siis krampus ta valguserusikaks, mis osutas,
otsis välja, lahutas meid.
Igaühele olid kiired kui otselöögid, millele vastab süda.
Igaüks meist liikus edasi üksi.
Me oleme tulnud metsa serva,
meid on ajanud enestest välja see ööpäike,
polariseeritud hapete patarei,
mis särab tuhmimaks kuu.

Me haistame neid selle taga,
kuid nad on nägudeta, nähtamatud.
Me haistame nende püssitorude toorest terast,
naaritsaõli nahal, odrahapukaid keeli.
Me haistame nende ema, lõuani maetut vedelasse porri.
Me haistame nende isasid, puhtaksnühitud sõrmenukkidega,
hambad murenenuid soojast üdist.
Me haistame nende õdesid rudjutud kontpuist, plekilistest õuntest,
mõranenud kruusidest ning põlenud maanukkade vapustusist.

Me haistame nende kergelt auravat hingeõhku virvatulede taga.
Me haistame sügelust nende verest paatunud rõivaste all.
Me haistame nende meeli, kui hõbedast püssikuked

on need vinnas, hoitakse valmis
esimese jaoks meist, kes astub välja.

Me oleme tulnud metsa serva,
välja pruunist rohost, kus magasime, märkamatuult,
kinnilükatud lehtede vahelt, peidust välja.
Me oleme tulnud siia liig kaua.

Nüüd on nende kord,
nende kord meile järgneda. Kuulake,
nad panevad maha oma varustuse.
See on kasutu kõrges võsas.
Ja nüüd teevad nad esimesed sammud, teadmata,
kui sügavad on need metsad ja kui vähe valgust.
Kui sügavad on need metsad.

Põlisameerika tänapäevakirjandus lähtub suuresti traditsionaalsest suulisest pärimusest, nii selle vormidest kui ka selle abil struktureeritud maailmanägemisest. Läbivaks ühisjooneks põlisameerika autorite teostes on vaimse ja füüsilise harmoonia vajalikuks rõhutamine inimkonna ja looduskeskkonna vahel.

PAULA GUNN ALLEN (1939), sündinud New Mexicos, on Laguna-siuru päritolu. Loomingus kajastub ka tema tegevus feministi, patsifisti, keskkonnakaitsja ning põlisameerika kirjanduse populariseerijana. Ta on 1983. aastal ilmunud raamatu *Studies in American Indian Literature: Critical Essays and Course Designs toimetaja, lisaks on ta ise kirjutanud naiskeskse uurimuse hõimupärandist – The Sacred Hoop: Recovering the Feminine in American Indian Traditions (1986). Sama teemat on ta ilukirjandusvormis käsitlenud romaanides The Woman Who Owned the Shadows (1983) ja Grandmothers of Light (1992). Ka luules lähtub P. G. A. põlisameerika kultuuridele omasest naise kui järjepidevuskandja ideest, vastandades seda mehelikule, sõja ja surmaga seostuvalle traditsioonile.*

SIMON J. ORTIZ (1941), sündinud New Mexicos, on puebloindiaani päritolu. Tema looming toetub oluliselt põlisameeriklaste suulisele jutustamistraditsioonile. Keskeks teemaks on inimkonna suhe loodusega ning Maa püsijäämine, aga ka aegade jooksul kogutud teadmiste edasiandmine järgmisele põlvkonnale. Oma luuletustes vastandab ta sageli "valge" maailma avaldumisvorme ja põlisameerikalikule elulaadile omast juurte- ja kohatunnetust ning rituaale.

Luulekogud: Naked in the Wind (1970); Going for the Rain (1976); A Good Journey (1977); A Poem is a Journey ja From Sand Creek: Rising in this Heat which

is *Our America* (1981).

Jutukogud: Howbah Indians (1978) ja *Fightin'*: New and Collected Stories (1983) ning *Fightback*: For the Sake of the People, for the Sake of the Land (1980).

N. SCOTT MOMADAY (1934) on sündinud Oklahomas, kiowa päritolu. Üks tuntumaid põlisameerika kirjanikke ning peamisi põlisameerika kirjanduse populariseerijaid Paula Gunn Alleni kõrval. On jõuliselt käsitletud identiteediprobleeme. Oma esikromaani, noore põlisameeriklase eneseotsinguist kõneleva raamatu *House Made of Dawn* eest sai ta 1969. aastal Pulitzeri preemia. Sama teemat käsitlev *The Ancient Child* ilmus 1989. aastal. 1969. avaldas ta ka kiowa legendide ümberjutustusi ning nende kultuurilist rolli käsitlevat uurimust sisaldava *The Way to Rainy Mountain*. Ta on avaldanud luulekogud *Angle of Geese* (1973) ja *The Names* (1976). 1992. aastal ilmus tema autobiograafilise kogumik *In the Presence of the Sun: Stories & Poems, 1961–1991*.

LOUISE ERDRICH (1954), sündinud Arizonas, chippewa päritolu. Oma loomingu on ta käsitletud peamiselt põlisameerika perekondade saatust ning uurinud ajalugu põlisameeriklaste vaatenurgast. Tema teoste on omane mitmehäälsus, ent samas ka minimalism.

Laialdast tunnustust pälvinud esikromaan *Love Medicine* ilmus 1984, samal aastal luulekoguga *Jacklight*. 1986. avaldati maaelu teemadel kirjutatud *The Beet Queen*, 1988. aastal "valge" ajalookäsitlesega polemiseeriv *Tracks*. Koos abikaasa Michael Dorrisega kirjutatud käsitus Ameerikat koloniseerima saabunud eurooplaste reisikirjadest ning seiklusjuttudest *The Crown of Columbus* ilmus 1991. aastal. 1994. aastal avaldas L. E. romaani *The Bingo Palace*.

K.T.

MEHIS HEINSAAR

ÕHTUPOOLIK ULRIKE VON ALTLANDIGA

Mis siis ikkagi juhtus Tartus tol mälestusväärusel viienda augusti õhtul 1999. aastal. Seda ei mäleta vist õieti keegi. Kui välja arvata mõned, kes viibisid sel ajal Kirjanike Majas. Nendel ei lähe see kuupäev, ma usun, elu lõpuni meelest. Siinkirjutajal teiste seas.

Neil päevil lugesin Sirbist, et Tartu Kirjanike Majja saabub luuletusi lugema saksa päritolu poetess Ulrike von Altland, kes Hollandis sündinud ja kasvanud, kirjutamagi selles keeles õppinud. Ei tea, miks see kuulutus mind kohe köitis. Arvatavasti tundsin huvi lihtsalt hollandi keele häälduse vastu. Pealegi olin lugenud Hirve tõlkes mõnda Roggemanni luuletust ja need jätsid mulle hollandi vaimust hea mulje.

Holland, hollandlanna, lendav hollandlane... võib-olla köitis see kõlamäng. Sakslannast hollandlane...

Et mul viienda augusti õhtul muud teha polnud, ajasingi habeme kääridega maha, kammisin juuksed seitlisse ja vedasin oma luud Supilinna konkust välja. Juba nädal aega oli valitsenud põud. Tartu oli üsna inimtühi, enamik rahvast viibis ilmselt kes suvilas, kes mere ääres. Linnas passisid vaid need, kes pidid käima tööl või kes ei viitsinud enda olemisega suurt jännata. Kuulusin viimaste hulka. Raekoja platsile jõudes tundsin nõrka tuult.

Peale minu ilmus luuleõhtule veel kaheksa-üheksa inimest. Teiste seas olid kohal ka Kronberg ja Ehlvest, Miliuse Matti ja Kaplinski. Linnamehed. Üks kurb mees, keda ma ei tundnud (äkki oli Hüner-son!), ja kolm-neli teadjanõoga tütarlast, arvatavasti filoloogid. Ühel neist oli ka laps kaasa võetud. Luuleõhtu pidi algama kell seitse, aga paistis, et sakslannast hollandlane hilineb veidi. Kronberg avas aknad ja saali kandus kerge tuul, pannes kardinad liikuma. Ühes sellega tuli veel mingi lõhn, mis meenutas mulle Rubina soo kanarbikku, igal juhul oli seda väga lahe hingata. Jõudsin veel Miliusega vahetada paar sõna piibutubaka lõhnade asjus, kui saabuski Ulrike von Altland.

Suurte pruunide silmadega pikk brünett naine. Iga tema liigutus oli mõõdetud ja daamilik. Ta kohendas klaveri peal veidi aega oma pabeleid, vahepeal endamisi naeratades. Täiesti omas maailmas, mõtlesin. Siis hollandlane tervitas meid eesti keeli, asudes meloodilises rütmis lugema. Peab ütlema, et ma ei saanud küll ühestki sõnast aru, aga see keel ja naise häälekõla meeldisid mulle. Arvan, et ka teistega oli nii. Vähemasti meeste puhul. Aga vahest Kaplinski Jaan valdas hollandi keelt, või mõni noortest filoloogidest. Ei tea. Igatahes püüan nüüd järgnevat võimalikult täpselt meenutada.

Ulrike von Altland luges tasasel häälel oma tekste, aknad olid lahti ja soe tuul hõljutas kardinaid. Tuul oli vahepeal veidi tugevnenud, ühes sellega ka lõhn. Aga et see tegi olemise ainult meeldivamaks, siis ei rutanud meist keegi aknaid sulgema. Kanarbikku meenutav lõhn kõditamas sõormeid, kõrvus võõrkeelne naisehää, ning kõik see imbumas uimastavalt mu ajudesse.

Korraga tajusin perspektiivi muutust.

Ulrike von Altlandi seljatagune sein kauges aegamisi, justkui vastu tahtmist, silmapiiriks, sakslannast hollandlane ise aga kaugeks tumedaks täpiks taevarannal. Seejärel juhtus sama teistegi seinte ja laega. Need üha laienesid, avardudes peagi ääretuks legendikuks ja taevaks, kus rippumas üksikud väsinud pilved. Ainult lõhn ning tuul jäid endiseks.

Parketi asemel mühises nüüd kõikjal lopsakas poolemeetrine rohi, minnes taamal üle roostikuks. Siin-seal üksikud lillade õitega põõsad, sarnased kanarbikutaimedele, ainult et palju suuremad. Kogu see maastik meenutas väga savanni, kuigi kargemat ja põhjamaist. Siis langes mu pilk enesele.

Ei ole võimalik kirjeldada tunnet, kui sa avastad end äkki keset rohtlat, istumas kirjanikemaja toolil ja vaatamas siis otsa veel kaheksale-üheksale inimesele, kes samuti istuvad keset savanni punastel toolidel ja vaatavad üksteisele vaheldumisi otsa. Meie pilgud olid sel hetkel nagu kanadel ja me ei osanud oma olukorra kohta midagi öelda.

Aga kanarbikulõhn ühe tugevnes, ja siis kadus mu alt tool ning ma avastasin end avamas silmi, kellegi teise silmi. Mul ei olnud enam seljas riideid, keha katsid selle asemel hõredad karvad ja mul oli selline tunne, nagu oleksin äsja unest ärrganud. Keegi jalutas mu pea otsas

ringi, nokitsedes sealt midagi. Haarasin selle olendi kinni, avastasin, et see on lind (tagantjärele arvates tundub see olevat hüüp, kes võis otsida SELLEST peast parasjagu täisid), ja käänasin tal kaela kohe kahekorra. Kiirus, millega see kõik toimus, pani mind hetkeks imestama.

Arvatavasti tema mu üles ajaski, mõtlesin ilma sõnadeta. Kustunud lõkke ümber lebasid kägarasse tõmbunult veel kaheksa-üheksa minusarnast alasti olevust. Vaatasin neid soojal pilgul. Siis tõusin püsti ja silmitsesin ümbrust. See vaatepilt oli mulle juba verre kasvanud. Libistasin pilgu üle lopsaka ja kõrge rohu. Kaugel lääne pool kasvas tasan-dik üle küngasteks ning seal oli näha liikumist. Suur, mitmesajapealine loomakari. Palju ilusat liha, mõtlesin ilma sõnadeta. Mõned üksikud puud ja põõsad. Üle pea lendas paar tumedat lindu ja nende hääl meeldis mulle (need olid väga musträstaste sarnased, ainult et lambatalle suurused). Hingasin kopsudesse tuult ja röögatasin mõnust. Mul olid väga võimsad kopsud. Vaatasin enda rangis jalgu, punnis kõhuga keret, pikki ja kohmakaid käsi. Tõstsin need siis üles pilvede suunas ja röögatasin uuesti.

Vahepeal olid ka teised üles ärganud. Nad olid samasuguse välimusega kui mina, ilma ühegi riidehilbuta ja rohmakate nägudega (*Homo sapiens neanderthalis?*), ometi võtsin nad kohe omaks. Üks ärganuist kargas kustunud lõkkeaseme juurde, hakates tuhka laiali puistama. Olles leidnud paar veel hõõguvat sütt, tõstis ta need ettevaatlikult savist ja linnusitast vooderdatud pesasse. Naised otsisid meeste peadest midagi, pistes neid siis (arvatavasti täisid) mõnuga suhu. Ühel neist oli kukil laps. Kui mu kaaslased püsti olid tõusnud, viipasin käega silma-piiril asuvale tumedale punktile ja nad noogutasid.

Küngaste tagant kerkis päike. Mõneks hetkeks tardusid kõik paigale, pilk naelutatud verevasse kettasse. Mu keha läbis hetkeline värin, mis oli segatud hirmu- ja juubeldustundega.

Võtsime rohust nahkadesse mähitud odad ning asusime teele. See tähendab – hakkasime sörkides jooksmas. Kui tagantjärele asja üle järele mõelda, siis tundus jooksmine seal sama loomulik tegevus kui hingamine. Vaatamata vastuolule meie kohmakate kerede ja lühikeste rangjalgade vahel, tundsin end sörkimise ajal paremini kui seistes.

Jooksime kõrges rohus pikki tunde, kesk lõõskavat päikest ning

kihulaste parvi, kes meil pidevalt peade kohal püsisid (ehk olid need vastikud putukad üheks põhjuseks). Tegime vaid lühikesi vahepeatusi, et nagu muuseas paarituda, vaadelda mõnelt kõrgemalt kivilt ümbrust või urgitseda jalataldadest pinde välja. Ühel naistest oli eriline anne leida maa seest kollaseid mahlakaid juurikaid. Kõigepealt viis ta siis oma saagi juhile (mina see paraku polnud), kelle käsutuses oli ühtlasi ka haarem, ja kui üle jäi, said ka teised maiuspalast osa. Ning siis jälle teele.

Siin-seal kerkimas rohust kõrged kuklaskuhilad, uimastav lõhn sõõrmeis, lagedal taevas meid saatev üksik lind. Ja see tume punkt keset kõrkjaid, nüüd nägime teda juba selgemini – see pidi olema suur loom, kelle ilusast lihast jätkub pikaks ajaks ja kes pidi meil aitama talve üle elada. Me ei teadnud veel, kas see on verejanuline või rahulik, kiire või aeglane elajas, ning see täitis meid ärevustundega. Enne loojangut olime kohal.

Jooksime edasi, kuni üks meestest tõmmati rohtu. See toimus nii ootamatult, et esimesel hetkel ei pannud keegi midagi tähele. Alles siis, kui hakkas kostma rabelemist ja karjeid, rühkisime tagasi. Kuid seal polnud enam midagi teha ega vaadata. Paljad luud olid veel järel. Lahkusime sellest kohast väga kiiresti.

Rohtla kohal hakkas juba vinetama, kui me roostikku jõudsime, ühes sellega lakkas ka kanarbikutuul. Päike tõmbus taevas punaseks, mähkudes õhtusumusse. Samas ärkasid tuhanded hääled, mis seni olid uinunud. Konnade krooksumine ja tsikaadide sirin täitsid peagi me kõrvad ühtlase suminaga. Nende sekka ümamas hüübid. Üsna lähedalt rühkis mööda kümme-kond veist. Aga mitte nende järele ei käinud me himu. Nüüd küll mitte.

Olles niueteri vees, sumpasime läbi roostiku veel hea tükk aega, enne kui eestpoolt lagedamat hakkas paistma. Jõudes kõrkjastikust välja, tardusime paigale. Meie ees laius nüüd peaaegu silmapiirini ulatuv madal veela, kaetud vesirooside, vesikuppude ja osjadega. Vee kohal lendles lugematul hulgal kiile ja tillukesi linde. Järve teist serva oli vaevu näha. Ja seal, kauguses, seisis meie saakloom (või olime meie tema saak?), see tume punkt, sama kaugel kui hommikulgi. Taipasime, et loom eemaldus meist samal kiirusel, kui meie talle lähenesime. Kas ta tõesti nägi meid nii kaugelt?

Ent mitte see ei sundinud meid paigale tarduma, vaid miski meie seesmuses ja välimuses. Mu kaaslased olid muutunud. Panin tähele, et nende näod polnud enam rohmakad ega jalad rangis. Nende ihu ei katnud enam karvastik. Nad olid liiga alasti ja valged ja ilusad, ning sel kombel ümbritsevast justkui välja heidetud. Ja nad häbenesid seda. Ka mina häbenesin ennast, muutudes nendega samaaegselt. Oma kaaslasi vaadates hakkasid mulle pähe tulema naljakad sõnad – Ehlvesti Jüri, Miliuse Matti, Kaplinski Jaan, filoloogineiu – veider ja kõditav tunne oli neid sõnu hääldada. Umbes nagu jänese poja liha närida. Ometi, meil olid käes nahkadesse mässitud odad ja me ei tohtinud unustada oma eesmärki – jõuda enne pimedat suure loomani.

Mõne aja pärast jõudsimе üksiku kuivanud puuni, mis kasvas otse veest välja. Puu okstel rippumas riided ja kingad. Riided polnud mitte rohmakast nahast, vaid hoopis mingist peenemast materjalist, ometi tulid kõik need asjandused kuidagi tuttavad ette. Igaüks leidis mõnelt oksalt enesele vajaliku riideeseme ja ajas need siis kähku ja punastades selga. Kingadega oli keerulisem. Kuna vesi oli endiselt niueteri, võtsime kingad lihtsalt kaenlasse, olles samal ajal sunnitud mõned odad puu juurde maha jätma. Sel moel, kes nüüd juba ülikonnas ja lipsustatult, kes kampsunis ja teksades, kes õhulises sitskleidis, sumpasime madalas roostikujärves aegamisi edasi, takerdudes järjest tihedamini vesikuppude vartesse. Siin-seal veepinnal hulpisid mõned punased toolid. Väga tuttavad toolid. Võtsime needki igaks juhuks ühes.

Vaatasin siis kõõritades tükk aega enda kõrval rühkivat paksu meest, enne kui sõandasin küsida – “ega sina ometi Miliuse Matti ei ole?”

Paks mees sattus minu küsimusest silmanähtavalt ärevusse, paistis, et ta pole sõnadega veel harjunud.

“– Miliuse Matti – ee – ei tea, pole näinud. Aga kuulnud oleks nagu küll seda nime, jah. Mis siis sellest?”

“Ei midagi, ma lihtsalt niisama, ajaviiteks,” ise aga imestasin samal ajal iga uut sõna enda suus. Järgmisena küsisin juba väga pika küsimuse: “A Miliuse Matti, kas sulle ei tundu, et meie koht on tegelikult kusagil mujal, et me päriselt äkki ei olegi õiges kohas?”

Paks mees minu kõrval urises ärritusest.

“Ole parem vait – hirmutad veel mammuti ära.”

“Mammuti!” imestasin jälle mina, “kas me küttime siis praegu mammutit?”

“Mis sina siis arvasid – noh, ja kui ta ei olegi mammut, siis on ta vähemasti väga suur loom, kelle lihast jätkub meile pooleks talveks.”

“Minu arvates puudub sellel tegevusel mõte,” arvasin seepeale, olles ühtlasi väga üllatunud oma huvitava mõttekäigu üle.

“Sa, poiss, hoia oma suumulk nüüd kinni!” sai mees mu peale nüüd juba päris kurjaks, “võta parem nahkadest odad välja ja keskendu suurele loomale.”

Teised kütid olid meist juba kaugemale ette jõudnud ja me sumasime neile kiiruga järele, aeg-ajalt riivates uniseid kalu.

Üsna tihti tuli meie uue välimuse võtnud karjal peatuda, et sääрте ümbert lahti mässida penikeeli ja vesirooside juuri. Tuli kohendada punaseid toole, kingi ja odasid kaenla all, ning vaikselt aru pidada oma olukorra üle. Hea seegi, et järvevesi polnud sügavamaks läinud.

Mingil hetkel tundsi me, kuidas soomaastik me ümber võpatas. Ja kohe seejärel hakkas tume punkt veekogu teiselt kaldalt meie suunas liikuma.

“Hargnege laiali ja olge valmis rünnakuks!” hüüatas ülikonnas mees, kes mulle väga meenutas Kaplinski Jaani (tema nähtavasti oligi karja juht), ning talle kohe kuuletudes läksimegi laiali, võttes sel kombel kaitsvasse poolkaarde, mehed ja naised läbisegi. Olime valmis võitlema elu ja surma peale.

Aga meie elust ja surmast polnud suuremat kasu, sest rünnak oli võimsam, kui julgesime arvata. Ühes tumeda punktiga tungisid meile igast küljest peale nii silmapiir, taevas kui vesi – ja ühes nendega kõik soohääl, taimed, linnud ja kihulased. Kogu see ürgne ruum koondu me märgade ja hirmunud kehade ümber kokku nagu püünis, minnes siis voolamisi üle kolmeks seinaks (mille ühes nurgas ahi ja teises klaver), kroonlühtriga laeks ja suurteks akendeks – vaatega tänavale, kus üks mees parasjagu sigaretti süütas.

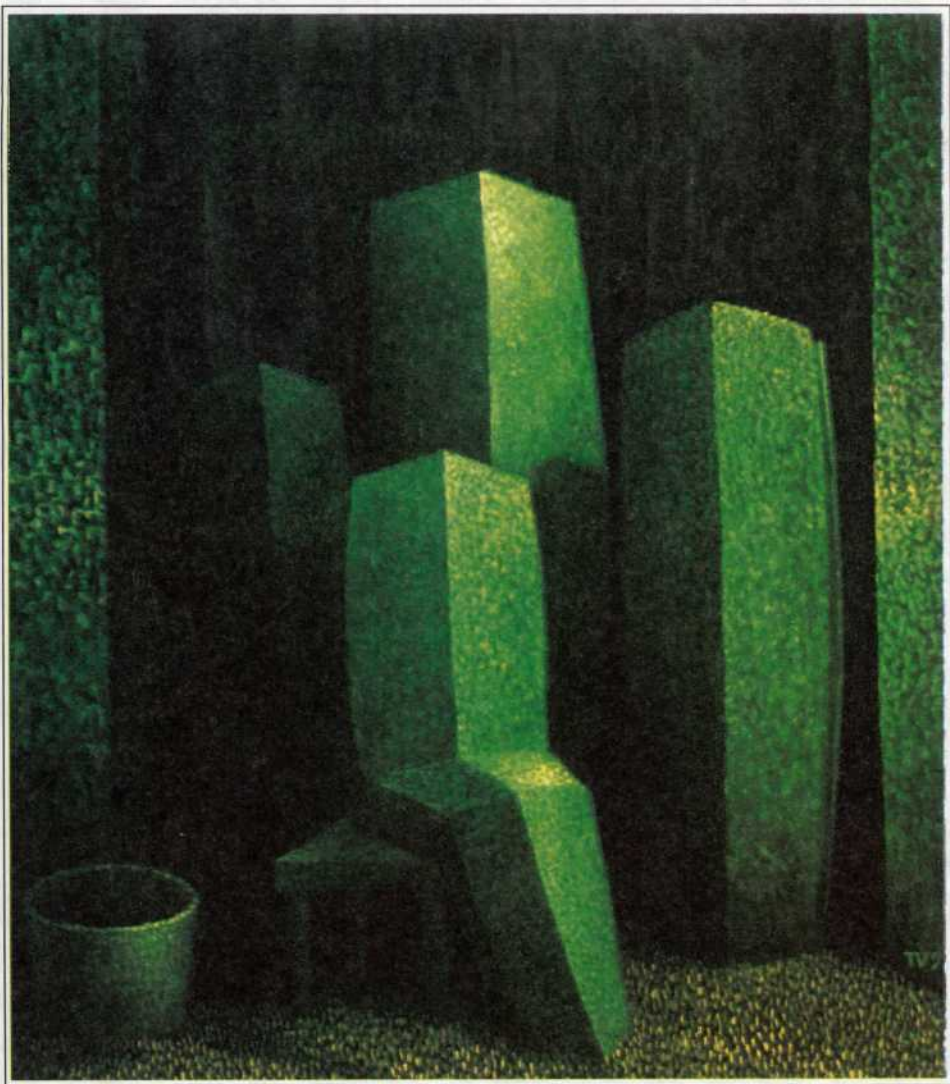
Ma olin seal varem olnud.

“Ma olen siin varem olnud,” mõtlesin endamisi, vajudes rampväsinult soojärvest üleskorjatud punasele toolile. Sarnaseid toole oli siin saalis väga palju. Jaa, ma juba teadsin, kus kohas ma viibin. Mulle tuli nüüd väga palju muidki asju meelde, keerulisi sõnu ja suuri teadmisi,

TOOMAS VINT

—
Maastik märgiga.
Õli, lõuend.
1992.

TOOMAS VINT
—
Grupp ilupuid
Õli, lõuend.
1997.

aga kummalisel kombel ei tundnud ma selle üle erilist rõõmu.

Istusime nüüd, kaheksa-üheksa mitte enam kütti, vaid pigem jälle literaati, põlvist saadik tumedas vees (see oli ainuke, mis meiega SEALT ühes oli tulnud), vaadates üksisilmi sinna, kus veel mõne aja eest kauge ja tume punkt oli olnud. Seal seisis taas suurte pruunide silmadega pikk brünett naine. Hollandlane, meenus mulle. Sakslanast hollandlane, kelle nimi on...

“Matti, ütle, mis selle luuletaja nimi oligi?”

“Ulrike von Altland – ole nüüd kuss ja kuula.”

“Jajah.”

...kelle nimi on Ulrike von Altland. Ta kandis meile parasjagu ette oma viimast hollandikeelset luuletust, millest ma endiselt mitte üht sõna aru ei saanud, aga mis kõrvadele hea kuulata oli. Siis tõstis ta pilgu pabereilt, vaadates meile väsinult, aga naeratades otsa. Ja avaldas saksa keeli arvamust, et tal nii head luulepublikut väga harva on olnud. Seejärel tänas hollandlane meid veel kord eesti keeli ja kahlas väga daamilikul kõnnakul kirjanikesaalist välja, lastes tumedal sooveel välisusest tänavale voolata.

Rohkem me teda ei näinud.

Saali jäänud inimesed vaatasid üksteisele äraolevalt otsa. Näod leemendasid ikka veel rännaku higist ning riietelt tilkus vett.

Me polnud veel päriselt tagasi. Märkasin, et ka üksikut kurba meest pole veel meie seas, vaid pintsak vedeles toolikorjul.

“Kuhu kadus see kurb mees – Hünerson?” küsisin valjusti.

Keegi ei teadnud vastata. Vahest lahkus ta juba poole luuleõhtu pealt. Pikkamisi tõusid kõik teisedki, minnes mõtlikult ja vaikides igaüks oma teed. Ainult Kronberg jäi veel aknaid sulgema.

Jalutasin hajameelselt Toome poeni, ostsin sealt mööda minnes pudeli Monastõrskajat ühes. Peast käis läbi igasuguseid võimalusi – hüpnos, mikroskoopiline orkaan silma võrkkestal, ürgset tolmu sisaldav tuul, sõna maagiline jõud – aga ükski neist seletustest ei rahuldanud mind. Jõudes sel moel Herne tänavale, haaras mind äkki väga ärev meeoleolu ning ma ei saanud enne rahu, kui jooksu pistsin. Kavatsesin joosta Tartust välja, Tallinna maanteele ja sealt edasi, aga väsisin peagi, minnes taas üle kõnnile.

Ma olin tagasi.

KAUR KENDER

CRACK

Teate mida? Te ei tea sittagi. Te ei ole kunagi teadnud ja ei saa kunagi teadmagi. Te arvate, et teate, et Scooter on sitt? Ah, et te ei tea isegi, mis Scooter on!? No teate! Scooter on saksa bänd. Ropp. Ja ma ütlen teile, et kui te arvate, et te saate öelda, et Scooter on sitt, siis sittagi, te ei saa seda öelda. Mina saan.

Ma saan seda öelda tänu kokaiinile. Ma panin just esimese laksu. Huh, kui hea. Selline selgus on peas, et täitsa lõpp. Kuhu ma jäingi. Ahjaa. Scooter. Scooter laulab saksa keeles: I'm raving, I'm raving, ja nad ei tea ravingust mitte midagi. Nagu ka teie ei tea Scooterist. Eksju? Mina tean. Nii teist kui Scooterist. Mida minuga peale hakata? Ei tea. Ei teie ega mina.

Ma nägin Scooterit esimest korda telekast kolm kuud tagasi. VIVAst. Umbes kolm kuud tagasi. See oli siis, kui ma esimest korda speedi panin. Karm värk see speed. Kõik, millest speedi all mõtled, läheb meelest ära. Hävib. Täielikult. Nii on tavaliselt, aga teate, Scooter jäi. VIVAst oli just mingi saade, JAM nimeks, seal räägiti pikalt Scooterist. Scooter rääkis endast. Ka pikalt. Ma ei saanud muidugi midagi aru, saksa keel, noh, aga hei! Kes üldse tänapäeval saksa keelt oskab? Scooter ise unustaks ka parema meelega oma saksa päritolu. I'm raving, I'm raving. Ma pean vist panema järgmise laksu kokat.

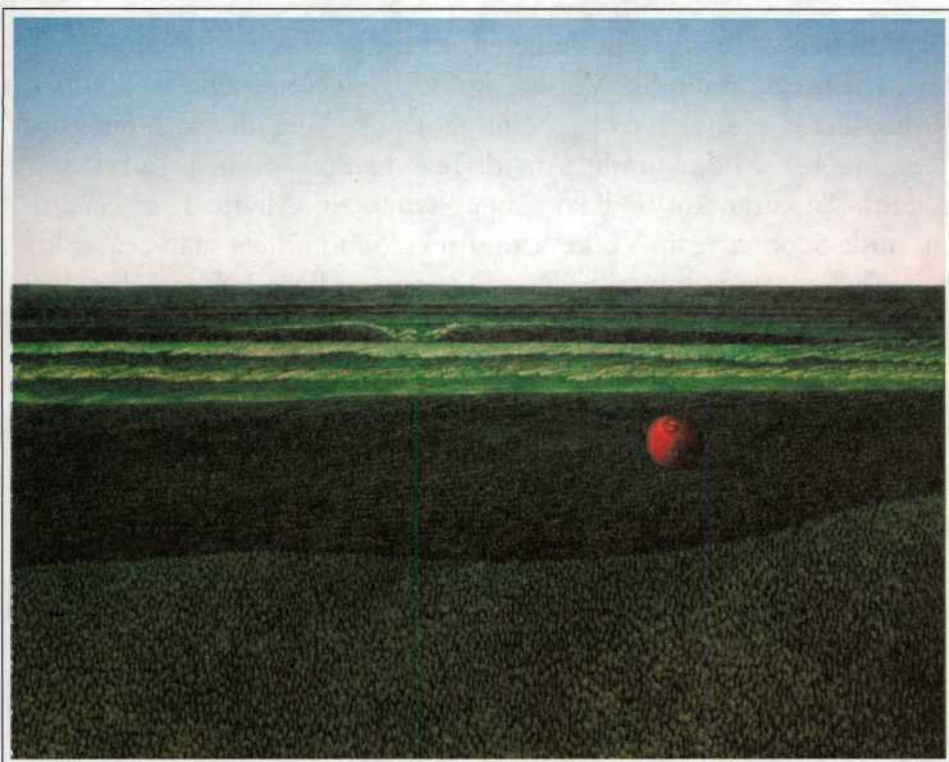
Nii. Saage aru, ega see, et ma köögipõrandal madratsil laman, ei muuda midagi. Ikkagi on nii, et see, mis ma tean, on see, mis ma tean. Mul on veel $\frac{9}{10}$ grammi järel ja see veab mind veel mitu tundi edasi. Siis tuleb jooma hakata. Ja hommikul tuleb tööle minna. Ja ahve näha. Ahvid olete. Ahvid. Sittagi te ei jaga. Kurat, kui hea kraam. Täitsa lõpp. Ma pole varem sihukest värki teinud. Kollane. Suures kama-kas. Täitsa lõpp. Lõigata on küll tüütu, aga, teate, puhtamast puhtam kraam. Nii, ahvid. Ja hommikul tuleb jälle teiega kohtuda. Nii. Järgmine.

TOOMAS VINT.

—
Kolm.
Õli, lõuend.
1998.

TOOMAS VINT

—
Murumeri.
Õli, lõuend.
1994.

Ahh! Selge! Te ei saa ju midagi aru. Ainus asi, mida te taipate, on see, kui keegi on joodik. Või see, kui keegi ei ole joodik. Kolmandat võimalust ei ole. Teie jaoks. Minu jaoks on. Veel üks laks. Seekord teen pikema. Mida kuradit. Ahvid. Te ei tea, mis on hea. Kurat!

Huh! Sa kurat, kus on ikka võimas kama. Nii. Ahvid. Te ei saa arugi, mida Scooter teeb. Võtke teadmiseks. Scooter aga saab aru, mida ta teeb. Scooter võlub inimesi sama asjaga, millega Hitler võlus. Just noori inimesi. Hitler-Jugend. Saate aru? Korrapärased meloodiad, reguleeritud meeolud, selgelt artikuleeritud sõnad. Sama nagu õppi-da reivi tantsima peotantsu kursustel. Ahvid. Aga kes seda taipab? Keegi. Järgmine laks.

Niiiiihih. Niiiiihih. Saate nüüd aru või? Mul on pool otsas. Aga pool on veel alles. Saate aru. Sõltub vaatepunktist. Kõik sõltub vaatepunktist. Kõik on alles. Ainult et: sees ja väljas, erinevad naljad. Ma ei tea, miks seda kama rohkem ei võiks olla. Võiks olla selline suur kilekott, kokaiini täis, pistaks igal hommikul pea sisse ja hingaks. Hingaks, raisk, pool tundi. Siis. Oh, ahvid, mida te minuga siis teeksite? Te ei saaks siis üldse enam minuga koos olla. Keeruline? Ah? Juba praegu on keeruline. Nüüd ma teen ühe jämeda.

Vot see oli laks! Sa süda! ohh! Miks ma, kurat, köögipõrandal olen? Madratsil? Perse, ma olen segi vä? Ahjaa! Mingid korgid põlesid läbi ja ainult siin on valgus. Jaa, ega kokaiini pimedas ei vea. Teate ju küll, mis kokaiin maksab. Sada taala gramm. Kuld, raisk, mitte nagu amf. Ja vahet ei ole. Siitsamast, köögipõrandalt, kontrollin ma teie kõikide elusid. Ma olen nagu Scooter! Saate aru, nagu Scooter! Ei saa te aru. Ahvid. Ahvid olete. Ja mida kõike te usute. Lõpp. Täitsa lõpp. Ahvid!

Nuuuuuh!!! Sa raisk! Üks on veel! Ühe triibu saab veel! Väga hea! Panen kohe ära! Niiiiihih! Niiiiihih! HAAAA!!! SA RAISK!!! HAAAA!!! SA RAISK!!!

The higher you fly, further you fall. Tennant. Pet Shop. Kõike ta teab. Jeesus, kui sitt. Jeesus, kui sitt. Ma suren ära. Appi, kui sitt. Minuga on kõik läbi. Oleks veel. Oleks üks gramm veel. Perse. Ma paneks veel. Jube. Mina ei tea. Ma ei tea, mis saab. Raisk, kui sitt. Jube. Minuga on kõik läbi. Mis saab. Mida ma teen. Kurat. Jube. Kõik on

läbi. Mida ma teen. Viin! Mul on külmkapis viin. Just! Alla tuleb juua. Ei tohi kukkuda! Alla tuleb juua. Teravad servad maha. Alla tuleb juua. Kurat! Külmkapi uks ei liigu. Kuradi madrats. Kuradi madrats! Kõht on tühi –

Neetud! kui rõve! Süda hakkab keerama!

Üüüüüüüü, kui rõve on viina maitse! Lõuad lähevad krampi. Perse, üldse ei aita. Üldse ei aita. Peab veel jooma. Jube! Mis aitab? Veel peab jooma! Täis peab jooma. Ei jää täis. Kõik on selge, ma näen selgelt, et ma ei jää täis. Koka ei taandu. Veel tuleb juua! Üüüüü... Ma hakkan oksele. Nii vastik on. Nii vastik on. Kõik on läbi, nii vastik on, ma pean veel jooma...

“Nohu?” küsib ülemus.

Noogutan.

“Valmis?” küsib ülemus.

Raputan pead. Mu pea on nii tatti täis, et ma tunnen, kuidas ta loksub. Saaks ilma pealiigutuste ja rääkimiseta. Ei saa. Nuusata ka ei saa. Kuigi varsti peab. Varsti on üldkoosolek. Ja ma pean seal rääkima. Pikalt ilmselt. Viinast oli kohutav peavalu. Ja uimasus. Või on uimasus Valiumist? Mis kuradi Valium tegelikult. Diazepam. Väga hea rohi, muuseas, pohmelliga võitlemiseks. Aga varsti peab nuuskama. Ma ei saa sinna koosolekule sellise vatisena ilmuda. Haiget ei sobi vist ka teeselda. Ma olen viimased paar nädalat haiget teeselnud. Midagi muud. Saaks nuusata, nii, et veri jooksmas ei hakka. Pean peldikus nuuskama. Vetsupaberisse. Ja siis ootama, kuni verejooks kinni jääb. Ja vatiga tuleb midagi ette võtta. Vati sees. Kõik on vati sees. Hea asi see Diazepam, muuseas, pohmelliga võitlemiseks. Aga asjad teeb kuidagi pehmeks. Varsti on üldkoosolek. Ma ei saa ju sinna niimoodi vatisena minna. Ma pean seal rääkima. Pikalt ilmselt. Asjadest, mida veel ei ole, aga mis kohe olema saavad. Ma pean seal olema energiline. Energiline nagu... Peas loksub. Ma pean ikkagi minema nuuskama. Ükskõik, tuleb verd või ei tule. Küll ta järgi jääb. Ja siis, kui järgi jääb... Koban käega pluusi rinnataskut. Kaasas. Speed. Väikses kilekotikeses. Ja kõrval lühike kõrs. Väga hea. Speed saab loa mind läbi koosoleku vedada. Väga hea. Diazepam on ka, muuseas, väga hea rohi, just pohmelliga võitlemiseks...

TOOMAS VINT.

Pöetud ilupuud toomasvindilikus kanarbikumaastikus.
Õli, lõuend.
1997.

TOOMAS VINT

—
Vaade vaatajale.
Õli, lõuend.
1998.

“Homseks?” küsib ülemus.

Ma ei suuda. Kurat. Aeglased ahvid. Midagi ei taipa. Jube lugu. Keegi räägib. Ma haigutan. Ma haigutan iga ta sõna vahele. Ühe korra. Iga sõna vahele. Aeglane ahv.

Noogutan.

Ütlen: “Asi pole minus asi pole teistes asi on üldises elutempos ja see on asi mitte tähtjaid mille pärast tuleks muretseda asi on kiiruses selles kuidas inimesed elavad selles kui palju taibata suudetakse midagi ei suudeta see on selge et küll mina valmis teen see on mureta aga inimesed ei saa ikkagi midagi aru elavad nagu kilpkonnad kuulavad Scooterit ja arvavad et elavad tegelikult elamata.”

Ülemus noogutab. Aeglaselt nagu kilpkonn. Ja hakkab rääkima. Ta räägib nii aeglaselt et ma võiksin iga tähe vahele ühe korra haigutada sihukeste inimestega pean ma koos töötama sihukestel koosolekutel pean ma istuma ja aru andma oma tegudest sa süda kus speed tuli ikka laksuga üles käib nagu lainetega üle selgroo kui mõnus keegi pole selleks valmis keegi pole speediks valmis keegi pole kiiruseks valmis keegi ei märka mu käte higistamist keegi ei märka et mu pupillid on nagu tõllarattad keegi ei märka et tõllarattad tuleb tegelikult öelda silmade mitte pupillide kohta keegi ei ole valmis keegi ei mõtle uusi sõnu kuigi tõllarattaid pole enam olemas võiks öelda silmad nagu 21-tollised veljed silmad nagu valuveljed

“Kõik” ütleb vist ülemus lendanuksestväljataksopealekoju

“Wells,” mõtlen peale kolmandat mahvi.

“Wells,” mõtlen.

“Well,” mõtlen. Unustasin hingata. Välja. Välja hingata. Hingan välja. Pole. Pole paremat. Pole paremat asja. Pole paremat asja, kui juba hommikul kell üksteist kodus olla ja speedi kaifi hašiga alla suitsetada. Pole. Pole paremat asja. Speed. Speed ongi kiirus. Wells. Wells sellest kirjutaski. Wells... Wells sellest unistaski. Unistaja. Raamat. Mis raamat. Well. Hingata. Ei tohi unustada välja hingata. Lähen riivli juurde. Wells. Võlupood. Mitte see. Mitte see. Hoopis see: Uus Kiirendaja. Uus. Kiirendaja. Kiirendad, mida vaja, võtad maha aja, teistel, nagu vaja, kiirendaja... Wells... Wells... Wells, sa jagasid matsu. Juba ammu ammu. Sina saaksid aru. Sinuga koos tunneks ma ennast

nõupidamisel hästi. Ka kiirendaja all olles. Wells.

Hea hašš on. Tükis. Plastiliin. Kõik, mis on tükis... on, tuleb välja, on hea. Nagu coke, nagu dope. Nope. Speed tükis on paha, väga paha, võib tekkida tunne, et oled visanud raha maha, mitte ette, vaid taha. Ja raha. Just raha. Tuleb vaadata, et tuhk ei pudeneks maha.

Tõusen püsti. Istun maha. Tõusen püsti, mõtlen istudes. Püsti seistes mõtlen: istuks maha. Telekas. Telekas. Mängi, telekas. Ei mängi. Ahjaa! Korgid ununesid. Korgid põlesid maha. Köögis, meenub, on voolu. Meenub. Haaran teleka. Jõuan kööki. Istuks maha? Vara. Toon video. Ühendan. Külmkapp jääb vait. Pole paha. Tal ei ole enam voolu. Pole paha. Toon kasseti. Teeks veel? Hašši? Ei tee. Pole üldse paha. Vaatan maha. Kui pikalt? Sada aastat. Pole paha.

Selge. Kas valgus läks heledamaks? Või kõikus vool? Ei tea. Köögis põleb ju tuli. Kassett. Kassett on mul käes. Juba ammu. Pole paha. Juba ammu pole paha. Panen maki mängima.

Cape Fear. Vengeance is Mine. Pole paha.

Istun.

Maha.

Magan.

“Speedi ei taha,” ütleb sõber ja võtab taskust koti tablettidega. Mul on hea olla. Mul on iga kord peale dope’i tegemist lõpp hea uni. Speediga ei saa üldse muidu magama jääda, kui dope’i ei tee. Huh. Vedas, et mul dope’i oli. Sõber istub minu kõrvale madratsile.

“Kuidas sa sisse said?” küsin.

“Uks oli lukust lahti.”

Tõmban teki endale ümber ja haigutan.

“Kuradi hea päev oli,” ütlen veel kord haigutades, “ja mis kell on?”

“Kaheksa.”

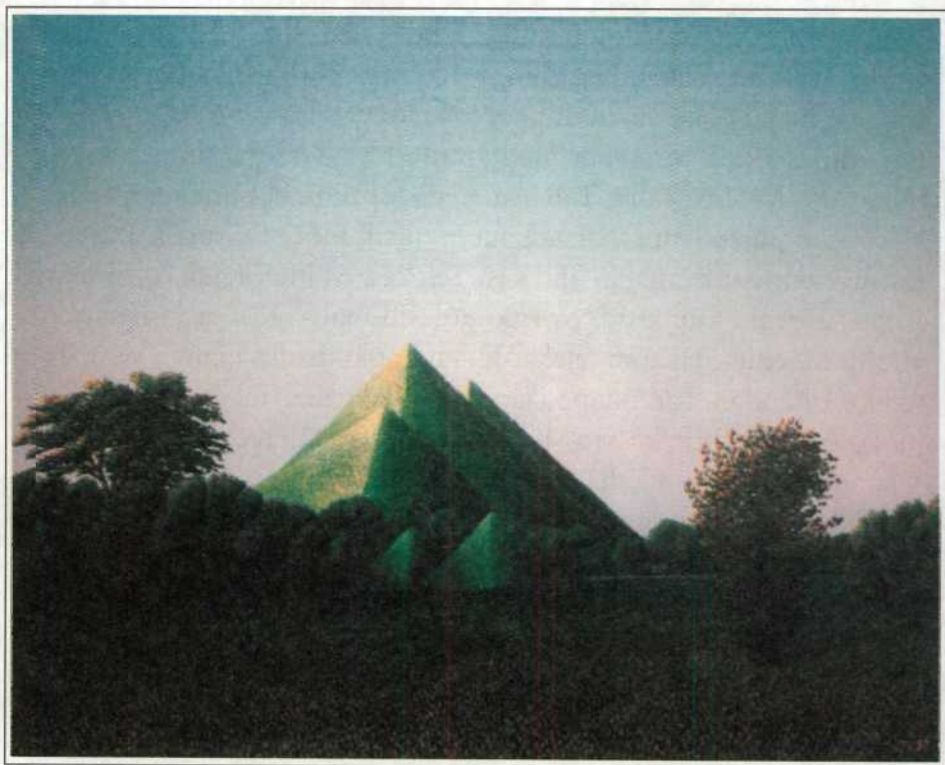
“Kaheksa?” imestan. Ma olen ju siis maganud küll. Vaatan kotikest.

“Mis E’d on?”

“Uued. Xfiles.”

“Mis X files?”

“X on neel. Bidi reaktelt hea olema. Sul näitab siin ainult videot?”

TOOMAS VINT.

—
Ajalugu vaatab teie peale.
Õli, lõuend.
1997.

TOOMAS VINT

—
Suletud maastik.
Õli, lõuend.
1996.

“Ma vaatan seda kaabli asja.”

Lähen vannituppa ja vaatan ennast peeglist. Silmatilgad jäid tööjuurde. Silmad on veripunased. Vahet ei ole. Hommikul tilgutatan nad jälle täis ja keegi ei saa midagi aru. Pesen hambad.

“Ma vedasin kaabli ära,” ütleb sõber. Telekast tuleb VIVA.

“Väga hea, viitsid, too esikust see kott,” ütleb ta mulle.

Toon koti. Kotis on suur Bon Aqua ja suur Coca Cola. Keegi ei taipa midagi. Keegi ei taipa, et kui lähed poodi ja ostad suure vee, kaks rulli sitamajapaberit ja kaks Snikersit, siis on see kindel märk sellest, et kohe läheb kokaiini panemiseks. Vahet pole. Pimedad.

Meil ei ole seekord paberit ega Snikersit.

Meil on ecstasy.

“Näri puruks ja neela alla,” ütleb sõber. Närin. Joome vett. Ootame. Et tuleks üles.

VIVAs laulab mingi poistebänd: Quit playing games with my heart. My heart. My heart.

“I-i-i-ijee...”

“I-i-i-ijee...”

“Võvõvõvõvõvõvõvõvõvõ?”

“Sõsõsõsõsõsõsõsõsõsõsõsõ!”

“Ijijijijijijijijijjee.”

“Ijijijijijijijijijjee.”

“Pa-pa-pa-pa-pe-pe-perse-lõuad...”

“Pa-pa-paneme ühed veel...”

“I-i-i-ijee...”

“I-i-i-ijee...”

“Võvõvõvõvõvõvõvõvõvõ?”

“Sõsõsõsõsõsõsõsõsõsõsõsõ!”

“Ijijijijijijijijijjee.”

“Ijijijijijijijijijjee.”

Quit playing games with my heart. My heart. My heart. Tuleb VIVAst. Kordab. Laman kõhuli madratsil. Tõstan pilgu. Vaatan kella. Kaksteist. Kaksteist! Neli tundi. Keeran madratsil külili. Sõber lamab kõrval. Ka kõhuli. Naeratab.

“Putsi,” ütleb ta.

“Putsi,” ütlen ma.

“Ma ei ole...”

“Mina ka mitte...”

“Lõuad... valusad...”

“Lõuad... värisesid, mäletad?”

“Mäletan: vōvōvōvōvō...”

“Ja: Sōsōsōsōsō...”

“Lõpp hea.”

“Füüsiline hea. See on millegagi segi...”

“See on kõigea segi! LSD, heroiin, coka – kõik! Saad aru?”

“Kõik jah...”

“Vaata, cola ja vesi on otsas...”

“Täitsa lõpp... Millal?”

“Ma ei mäleta...”

“Seda ostame veel!”

“Ostame!”

“Sada!”

“Kakssada!”

“Tuhat!”

“Tuhat! Just! Tuhat E'd!”

“Vōvōvōvōvō!”

“Sōsōsōsōsōsō!”

Hommikul võtan sõbra tööle kaasa. Ta on indulgents. Keegi ei mõlise, et ma kolm tundi hilinesin. Kõik teavad teda. Ta õpib psühholoogiat. Nagu minagi. Me oleme täiesti soodad. E hajub vaikselt. Vahepeal teeme teineteisele silma ja “vōvōvōvō” ja “sōsōsōsōsō”. Keegi ei saa aru. Keegi pole öö jooksul neli E'd näkku teinud. Ja mitte tavalist E'd! X faili! Vōvōvōvōvōvōvō.

Ülemus teab ka sõpra. Ajab juttu. Sõber laseb ülemusel 30 sekundi- ga juhtme kokku. Ülemus unustab mult küsida, kas asi on valmis. Indulgents toimib. Valetan raamatupidajale, et mu ema ja isa hukkusid autokatastroofis, ta ei usu, aga annab mulle ikkagi kolm tonni avanssi. “Objektil,” hüüan sekretärile. Ostame kaks grammi kokat. Kell on kaks. Otsustame minna kinno. Veini ei taha. Kokat ei saa ja ei ole mõtet kinos teha. Sõbral on LSD'd.

Kinos on Toy Story.

...saad aru, asjadel, kõigil asjadel on kolm nähtavat mõõdet. Saad aru? Saad! Ma tunnen. Praegu saad sa aru. Otse. Ilma mingi vahenduse-
seta. Otse taipad. Kolm mõõdet on asjadel. Ja siis on neljas mõõde. See on aeg. Võta näiteks see plastmassist mänguasi. Tema neljas mõõ-
de on see jälg ajas. Saad aru? Vaata, asi paikneb oma eksistentsi jook-
sul väga erinevates ruumipunktides. Väga erinevates. Kui sa näed nel-
jandat mõõdet, ja ma tean, et sa praegu näed, siis sa näed seda jälge
ajas, sellest moodustub keeruline muster. Kus asi on olnud, kus on ja
kus ta olema saab. Näed? Ma näen ka. Ja muidugi viies mõõde. Tä-
henduse mõõde. Milline on selle asja tähendus... *kuule... kas see LSD
läheb kunagi alla ka või?...* tähenduse mõõde. See on see viies mõõ-
de. See on nagu asja vari. Nagu selle plastmassmänguasja "Made In
Taiwan" vari. Sad Little Creature. Tähendus on nagu vari. Selgelt nä-
ha. Milline on selle asja tähendus kõigile igal hetkel ja käesolevas het-
kes. Niimoodi viit mõõdet vaadates on igast asjast võimalik lõplikult
aru saada...

VIVAst on JAM. Fucking kordus. Fucking Scooter. Fucking! Mis
kell on? Üks! Öösel! Perse! Mul peab värk hommikul kella seitsmeks
valmis olema! Hüppan püsti. Ma ei mäleta, kuidas ma koju sain. Ma
ei mäleta, kus ma käisin. Kinos? Vist jah. Kus sõber on? Ma ei tea.
Haaran toolilt pluusi. Koban taskut. Alles! Üks gramm on alles! Kus
teine on? Sõbrale andsin? Vahet pole. Gramm on hea. Gramm veab
välja. Gramm on hea. Tellin takso. Gramm veab välja. Tööle.

Teate mida? Te ei tea sittagi. Ma panin just esimese laksu. Teate, kui
te kunagi asute siia tööle, siiasamma, sama laua taha, siis ärge sõrmi
suhu toppige, kui olete lauda puudutanud. Saate veel üledoosi. Saate
aru? Te ei saa midagi aru. Mitte midagi. Mul on selline selgus peas, et
täitsa lõpp. Saate aru. Ma kontrollin teid. Ma kontrollin teid kõiki.
Ahvid. Otse või kaudselt. Kas teid ennast, või teie emasid, naisi, sõp-
ru, ükskõik keda! Minu eest ei pääse keegi! Ma kontrollin teid kõiki.
Nii. Veel üks triip. Niiiii!

Niiiii!

Jagate matsu või? Sihuke kraam, et täitsa lõpp. See kollane lõikama-
ta kama on ikka killer. Nihuke selgus, et täitsa lõpp. Ma olen teie aju-

des, ma olen teie eludes, ma olen teie südames, ma olen teie maksas, neerus ja kaksteistsõrmikus. Ma panen teile munadesse. Ahvid. Kui teil on. Kui ei ole, panen mujale. Ma kontrollin teid kõiki. Kogu aeg. Ahvid. Iga nädal korra süstin ma teid. Laks on teiega iga hetk. Kõik te olete minu mõju all. Ma olen crack. Ma olen salakaval. Ma olen tappev. Sõltuvusest ei vabane te iial. Surete. Kogu teie elu läheb cracki pärast perse. Nii. Ülejäänud koka tuleb portsjoniteks jagada. Kaksteist triipu. Nii. Kaksteist triipu tuleb teha. Enne töö, kohe lõbu. Nii. Kaksteist võrdset triipu. Millisest alustan? Vahet pole. Niiiii! Sa süda, kui selge. Ma jõuan töö valmis. Alati olen jõudnud. Kõik on selge. Keskendun. Tõstan pilgu ekraanile. Trükin.

VEEVALAJA

Suhted: Sel nädalal võid suurel määral muutuda. Jäära või Amburi märgis sündinud inimene annaks sulle kohutavalt energiat ja oleks sulle toeks vähemasti viiel erineval moel...

KAIRE NURK

VAADE

“Meie küll ei taibanud, mispärast tal tuli äkki isu Eesti postmodernistliku kunstipoliitika mitmekordseid mänge mängima hakata.” (T. Vint, Lõppematu maastik, 1997, lk 251)

1990ndate Vinti on üha kergem mitte mõista. Spontaanne alge ja visuaalse motiivi vahetu värskus näivad ta piltidel olevat viimseni välja vahetatud kindla meetoodilise printsiibi poolt. Muru on aina ergavam, ülikiirgavamat värvi, mis mõjub keemiliselt, ebalooduslikult, lausa “roheline põrguna”. (Muru)objektide vorm on aina ühetaolisem, ühtlustatum, püगतum, valgusvihk aina teravam ja valivam, hämarus valdavam.

Kui 1970ndatel ja ka 80ndatel võis Vindi maastikest rääkides tõepoolest kasutada ilu-epiteete (“väljakutsuvalt kaunid”, “postkaardilikult ilusad”, “unistuslikud” jne), siis 1990ndail nihkub esiplaanile miski muu.

Vindi pargimaastik omandab üha enam justkui plastmassmaastiku ilmet: parandusteta, vigadeta, uhiuus, liiga-liiga roheline. Park kui kujund “amorfsest loodusest, mis inimeste tahte järgi viimistletud” (Maria Šaškina, 1993) hakkab sisaldama vägivaldsuse momenti.

Loomulik areng (loominguline vabadus!) näib peatatud, aeg peatunud (aeg on

suhteline), *kogu maastik on tardunud rohelus*¹. Aeg on justkui kinni jäänud tiheda muru sisse. Teed, mida Šaškina on käsitletud Vindil “vaba ja kiire liikumisenä ajas ja ruumis pildist välja, tundmatusse, silmapiiri taha”, on kõikjal murru (rohi on Vindil muru) kasvanud. Isegi meri on muruks saanud. Pildid on teetud. Mururuum suletud, silmapiir alati kaetud, *puud ise moodustavad roheline müüri* (haruldasetl täpne väljend). Muide, ka J. Arraku maalidelt pole sinna 1980ndatel signinenud müür päriselt lahkunud? Kusil ei ole ava/ust.

“Lõppematus maastikus” kuhjab kirjanik maale iseloomustama *ängistava meeoleolu, õnnetuse eelaimuse, peatselt saabuva õuduse, paratamatult saabuva katastroofi ootuse*, lisades (sulgudes) mängulise kergusega, et need aistingud ei ole tegelikult mitte millegagi põhjendatud või et maali *salajast teadet ei saa me kunagi teada* (katastroofi ei tule).

Intervjuus H. Liivrannale (*Eesti Ekspress*, 03. 10. 1997) ütleb Vint: “Minu jaoks peab olema sõnum, miks ma mui-

¹ Kursiivis tsitaadid Toomas Vindi “Lõppematus maastikust”.

du hakkas maalima sellist muru, nagu ma teen.” Ja tosin aastat varem intervjuus M. Peilile: “Tehniliselt on mul asi nii käes, et võiksin neid rohelisi maastikke juba väga kiiresti vorpida. Kui tahaksin. Aga see oleks igav. Minu jaoks on alati, igas pildis midagi huvitavat, mis köidab. Pilditegemine on sündmus ja iga pilt on sündmus – muidu ei teekski” (*Sirp*, 08. 03. 1985).

Vindi maalide peamiseks sündmuseks näibki muutunud muru ohjeldamatu ekspansioon. Muru ujutab üle meregi. Vint maaliks ilmselt ka Veneetsia kanalid muru täis.² Veel sensatsioonilisem oleks reaalsed kanalid Veneetsias endas katta üleöö illusoorse muruga (*à la* bulgaarlase Christo pakkimisprojektid).³ See entroopiline muru ei viita sotsiaalsele päritolule (öko-fašism vms), pigem kunstipoliitilisele.

Vindi pildimaailma võib kohelda ehtsa postmodernistliku tekstina, mis kompileeritud tsitaatidest, pastiššidest, parodiaist jms. “Postmodernism annab minu jaoks fantastilised uued võimalused,” ütleb Vint. Kunstnik näib tõtanud kasutama kompilatsiooni kui pildiloomes *perpetuum mobile*’t? Ja siiski ei ole see päris nii.

Roland Barthes käsitab “Autori surmas” (1967) teksti kui sellist juba iseene- sest paratamatut kompilatsioonina, sest see kasutab kõigi eelnenud aegade ja kultuuride poolt vormitud keelt, millesse kuhjunud lõputu hulk infot. “Selline tekstiruum on antud meile kulgemiseks, mit-

te läbimurdeks; tekst kutsub alatasa esile mõtteid ja samas ka lendub, toimub mõtte/tähenduse süstemaatiline vabane- mine,” mis leiab aset Lugejas ja ei ole mingil moel Autori kujundada.

Vint püüab neid bartilikke postulaate mitut moodi õhkida ja parodeerida. Ta ei lase kunstiajaloo loendamatuist ladestus- test täidetud visuaalsel semantikal omapäi tähendusi kiirata. “Lõppematus maastiku- kus” pakub ta piltide konkreetse tähendusena välja (sügavama) tähenduslikkuse simulatsiooni. Mitmetel maalimurudel veerevatest Magritte’i poolitatud keradest pajatab raamatu-kunstnik Vennet nagu muuseas: “Ma mõtlen Magritte’i pooli- tatud kerade all poolitatud kerasid, mida siis muud?”

Ta organiseerib vägivaldselt (mehhaaniliselt) kompilatsioone, otsekui katseta- maks, kas tähendused vabanevad, või jäävad suletuks. Sellest ka see ääretult valdav, rõhuv seiskumine pildiväljal, eksp- ressiivsus värvides ja pingelised hele- tu- meduse kontrastid.

Tõepoolest näivad puuduvat Vindi maastikel muud (vabad) tähenduskihid peale selle ühe, mille kunstnik tahab neile omistada.

Teine viis rääkida Barthes’ile vastu seostub Vindil Vaatajaga (paralleeltegela- ne Barthes’i Lugejale), kelle ta lausa kin- nistab/rammib pildi sisse. Ta paigutab Vaataja pildi tsentrisse ja esiplaanile, ja laotab ta ette kogu maastikupanoraami.

² T. V i n t, Veneetsia, mu arm(astu), arm(etus). *Sirp*, 12. 02. 1999; Sensatsioon; Eesti näi- tab Veneetsias kolme keskealist meest! *Sirp* 26. 02. 1999; J. S a a r, Venetsia kunstimütoloogia. *Postimees, Kultuurilisa*, 13. 02. 1999.

³ Signeerin selle idee siinkohal (K. Nurk, 28. 02. 1999).

Kunstnik/Autor Vint määrab ise oma teose tuleviku: seda vaatab pildisisene Vaataja! Ja pildiväline vaataja vaatab Vaatajat ja juurdleb, millist infot küll Vaataja valdab. Kuid ta ei saa seda teada, sest pildisisene Vaataja on seljaga tema poole, ja ka ükski žest ei reeda temalt midagi. Vint sulustab info ja kõik tähendused pildi siseruumi, Vaatajasse. Vint käitub tõelise loojana, Autorina, ja jääb vaid oodata, millal ta Vaataja muru(s)tab.

R.Barthes'i "Autori surm" on loogiliseks vastukajaks 1950-60ndate avangardikunsti katsetustele (abstraktne ekspresionism, happeningid, *land art*), kus üritati vabaneda visuaalset materjali koormavatest tähendustest, eirata väljakujunenud tähendustepanka.

Samas oli see äärmuslik-radikaalne Autori surmamine, nagu tollased protsessid kunstipraktikaski, ajendatud ekspresiiivse abstraksionismi Kunstnik-Autori Vaatajat eiravast individualismist. Barthes

nõudis õigusi ja vabadust represseeritule – Lugejale (ärgem unustagem, et Barthes'i "Autori surm" on ühtlasi pärit hipi- ja biitliteajastust ja Vietnami sõja vastasest ajastust), tekitades sellega tegelikult tasakaalusituatsiooni ja sillutades teed nende samaväärseks saamise suunas, sest eks olegi Kunstnik-Autor ja Vaataja-Lugeja ühed kunstisviibijad kõik.

Nii tundub Barthes seostatav ei millegi muu kui romantilise diskursusega. Olles tekstikeskne ja Lugeja-keskne, on ta tegelikult ikkagi imponeerivalt inimesekeskne. Sest tegelikult jääb tekst alati inimest tsiteerima. Ka esimene tekst tsiteeris inimest, seega tsiteeris ta põhimõtteliselt ühtlasi ka kõiki talle järgnenud tekste, mis ühtlasi samuti tsiteerivad inimest, seega ei ole tekst lahutatav ei Autorist ega Lugejast.

"Eksistentsialistide põlvkonnast"⁴ pärit Vindi kunstnikukeskus ja Barthes'i lugejakeskus kohtuvad inimesekesksuses.

---

⁴ T. Vindi määratlus.

JARED DIAMOND

PÜSSIDE JA PISIKUTE EVOLUTSIOON

Selle kirjutise tagasihoidlik eesmärk on seletada üldjoontes kõigi mandrite ajalugu viimasel 13 000 aastal. Miks on ajalugu eri mandritel arenenud eri viisil?

Euraaslased, eriti Euroopa ja Ida-Aasia rahvad, on levinud üle terve maakera. Koos oma meretaguste järeltulijatega domineerivad nad tänapäeva maailmas oma jõukuse ja võimuga. Paljud teised rahvad, sealhulgas suur osa aafriklasti, on suutnud küll Euroopa ülemvõimu all ellu jääda ja sellest vabaneda, ent on jäänud jõukuse ja võimu poolest kaugele maha. Kolmas rühm rahvaid, nagu näiteks Austraalia, kahe Ameerika ja Aafrika lõunaosa põliselanikud, ei ole enam oma maa peremehed, vaid Euroopa kolonistid on nad alistanud või koguni hävitanud. Miks ajalugu kujunes just nii ja mitte vastupidi? Miks ei vallutanud Ameerika indiaanlased, aafriklastid või Austraalia aborigeenid hoopis Euroopa ja Aasia rahvaid?

Selle küsimuse võib viia sammukese tagasi. Juba aastaks 1500 p.Kr, kui Euroopa oli alustamas oma ookeanitaguseid vallutusi, valitsesid eri mandrite rahvaste vahel olulised tehnoloogilised ja ühiskondlikud erinevused. Paljudes Euraasia piirkondades ja Põhja-Aafrikas olid tek-

kinud rauaaja riigid ning impeeriumid, mõned neist olid teinud esimesed arengusammud industrialiseerumise suunas. Kaks Ameerika põlisrahvast – inkad ja asteegid – valitsesid kivi- või pronksiaja impeeriumide üle. Osa Sahara-tagusest Aafrikast oli killustatud väikesteks rauaaja riikideks või hõimudeks. Kõik Austraalia, Uus-Guinea, Vaikse ookeani saarestike ja paljud Põhja- ja Lõuna-Ameerika ning Aafrika rahvad elasid endiselt kiviaegsete põlluharijate või küttide-korilastena.

Need 1500. aastal valitsenud erinevused on mõistagi tänapäeval valitseva ebavõrdsuse otseseks põhjuseks. Rauaaja impeeriumid alistasisid või hävitasid kiviaegsed hõimud. Kuidas aga kujunes maailm selliseks, nagu ta oli aastal 1500?

Ka selle küsimuse võib sammukese tagasi viia, kui võtame appi nii kirjapanud ajaloo kui arheoloogilised leiud. Viimase jääaja lõpul, ligikaudu 11 000 e.Kr, elasid inimesed kõikidel mandritel kiviaja küttide-korilastena. Erinev arengutempo eri mandritel ajavahemikus 11 000 e.Kr kuni 1500 p.Kr põhjustaski aastaks 1500 valitsenud ebavõrdsuse. Samal ajal kui Austraalia aborigeenid ja Ameerika põlisrahvad jäid endiselt kiviaja küttideks

---

Jared Diamond, *The Evolution of Guns and Germs*. Rmt-s: *Evolution: Society, Science and the Universe*. Ed. A.C. Fabian. Cambridge, Cambridge University Press, 1998, lk 46–62.

ja korilasteks, olid enamuse Euraasia rahvastikust ning paljud Ameerika ning Sahara-taguse Aafrika rahvad hakanud tegelema põlluharimise, karjakasvatuse ja metallurgiaga ning loonud keeruka poliitilise süsteemi. Mõnel pool Euraasias ja ühes Ameerika piirkonnas oli selleks ajaks leiutatud ka kiri. Kõik need uued avastused said Euraasias alguse varem kui mujal maailmas. Näiteks vasest tööriistade masstootmine hakkas levima Lõuna-Ameerika Andides mõned sajandid enne aastat 1500, kuid mõnes Euraasia piirkonnas oli see tekkinud juba 5000 aastat varem. Tasmaania põliselanike kivitöötlemistase oli 1500. aasta paiku algelisem kui kümneid tuhandeid aastaid varasemas Euroopas.

Seega võime tänapäeva maailma eba võrdsuse küsimuse formuleerida järgmiselt: miks arenes inimkond eri mandritel viimasel 13 000 aastal nii erineva kiirusega? Need arengutempod moodustavadki selle kõige üldisema ajalooskeemi, mis on siinse kirjutise aineks.

Vastus sellele küsimusele pole kaugeltki enesestmõistetav. Kujutegem, et 50 000 aastat tagasi külastas Maad ajaloohuviline tulnukas. Kui tal oleks palutud ennustada, millise mandri rahvad arendavad kõige kiiremini välja tehnoloogia ning millised rahvad vallutavad teised, siis mida ta oleks öelnud? Kõige tõenäolisemalt nimetanuks ta Aafrikat, sest inimsoo ajalool oli seal kuue miljoni aastane edumaa teiste mandrite ees. Teisena oleks tulnukas pakkunud arvatavasti Austraaliat, kust pärinevad esimesed tõendid anatoomialt ja käitumiselt tänapäeva inimesele sarnanevatest olenditest. Ka on Austraalia koht, kus

võeti esimesena kasutusele veesõidukid. Euroopa oleks ta kindlasti maha kandnud, sest *Homo sapiens* polnud 50 000 aastat tagasi sinna veel jõudnudki.

Jättes kõrvale progressi ja IQ

Siinkohal võib lugeja küsida, kas see kirjutis kujunebki nõndanimetatud progressi ülistamiseks. Kas sellest saab õigustus *status quo*'le ning praegusele karjuvale ebaõiglusele? On see rassismi apoloogia? Seetõttu tahaksin kohe alguses selgeks teha kaks asja.

Esiteks ei pea ma poliitilist ega majanduslikku arengut inimestele ilmingimata ainult hüveks. On üprisriki vaieldav, kas paljud tänapäeva inimesed on õnnelikumad või tervemad kui enamik kunagisi kütte-korilasi. Kindlasti valitseb tänapäeva inimest suurem enesehävituse oht kui meie eelkäijaid 13 000 aastat tagasi. Tahhan majandusliku ning poliitilise võimu arengut lihtsalt uurida, hindamata, kui palju see meile head on teinud.

Teiseks tahan ma rõhutada, et see peatükk ei käsitle IQ erinevusi ega väida, nagu oleksid eurooplased teistest rahvastest arukamad. Paljud eurooplased eeldavad seda vaikumisi, isegi kui nad on selgeks õppinud, et selle seisukoha avalik kuulutamine ei ole poliitiliselt korrektne. Tihti peetakse tehnoloogiliselt primitiivseid rahvaid ka bioloogiliselt primitiivseks. Eriti veenvaks näiteks peetakse, et Austraalia aborigeenid ja paljud uusguinealased jäid ligi 50 000 aastaks kirjaoskamatuks kiviaegseteks küttideks ja korilasteks mandril, kus eurooplased saja

aastaga suutsid rajada industriaalse, kirjaoskusega, toiduaineid tootva moodsa riigi. Kas ei tõesta see eurooplaste üleolekut Austraalia aborigeenidest?

Loomulikult mitte. Eurooplased ei leiutanud Austraalias kirjaoskust, toiduainete tootmist ega riiklust – nad töid need sisse väljastpoolt. Paljud psühholoogid, eriti USA-s, on püüdnud edutult näidata IQ taseme erinevusi eri rahvastel. Olen veetnud kolmkümmend aastat Uus-Guineas ja mu isiklik, muljetel põhinev veendumus on, et uusguinealased paistavad eurooplastest keskmiselt palju intelligentsemad. Kui järele mõelda, pole selles midagi üllatavat. Loodusliku valiku mõju intelligentsusele on Uus-Guinea traditsioonaaletes ühiskondades palju karmim kui poliitiliselt organiseeritud Euroopas ja seega on uusguinealastel tõenäoliselt geneetilisi eeliseid. Pealegi pidurdab enamiku Euroopa laste arengut see, et nad veedavad palju aega passiivse meelelahutusega nagu raadio, televisioon ja filmid; Uus-Guinea lapsed seevastu veedavad suurema osa ajast teiste laste või täiskasvanute seltsis, rääkides või aktiivselt tegutsedes. Kõik psühholoogilised uurimustööd rõhutavad üksmeelselt lapsepõlve stiimulite osa vaimse arengu soodustamisel ning selle puudumisest põhjustatud pöördumatut vaimset mahajäämust. Sama kehtib pisut üldisemalt ka teiste industriaalrahvaste kohta, kui neid võrrelda nn tehnoloogiliselt primitiivsete rahvastega.

Seepärast peame pöörama tavapärase rassistliku oletuse pea peale. Selle asemel et küsida, miks industriaalrahvad arenesid arukamaks, peame küsima: miks euraaslased on tehnoloogiliselt edestanud täna-

päeva kiviaegseid rahvaid, hoolimata sellest et viimased on geneetiliselt tõenäoliselt arukamad ja et nende individuaalne kujunemismiljöo on kahtlemata soodsam?

Niisuguses kõiki mandreid ning tuhandeid aastaid hõlmavas üldises ajalooskeemis ei saa sündmusi seletada üksikgeeniuste juhusliku esilekerkimisega, sellega, et Aleksander Suur juhtus sündima Makedoonias, mitte praeguses Mississippis. Tahan tõestada, et küsimus kõige üldisemast ajalooskeemist ei puuduta vähimalgi määral rahvastevahelisi erinevusi, vaid on seotud hoopis bioloogilise ja geograafilise keskkonnaga, millesse need rahvad sattusid.

Euroopa ja Uus Maailm: vahetud tegurid

Esimese mandritevahelise võrdlusena vaadelgem Vana ja Uue Maailma kokkupõrget, mis sai alguse Kolumbuse avastusretkega 1492. aastal, sest selle tulemust mõjutanud faktorid on üldjoontes teada. Teen lühikese kokkuvõtte Põhja-Ameerika, Lõuna-Ameerika, Euroopa ja Aasia ajaloost – sealhulgas loomade ja taimede kodustamisest ning nakkushaiguste evolutsioonist.

Enamik meist on kuulnud lugusid, kuidas paarsada hispaanlast Hernán Cortése juhtimisel vallutasid terve asteekide impeeriumi, ning kuidas teine paarsada Francisco Pizarroga eesotsas kukutasid inkade impeeriumi. Mõlema impeeriumi rahvaarv ulatus miljoniteni, arvatavasti isegi kümnete miljoniteni. 1532. aastal Cajamarca linna all, kui Pizarro vangis-

tas inkade valitseja Atahualpa, koosnes hispaanlaste väesalk vaid 62 ratsaväelasest ja 106 jalaväelasest, Atahualpa juhatada aga oli 40 000-meheline inkade armee.

Paljud meist teavad ka teiste Uue Maailma piirkondade vallutamise sageli väga julmi üksikasju. Selle vallutuse tulemusel hakkasid eurooplased asustama ja valitsema suurt osa Uuest Maailmast, seevastu Ameerika põliselanikkond vähenes drastiliselt võrreldes 1492. aasta tasemega. Miks see just nõnda juhtus? Miks ei vallutanud asteegid ja inkad Montezuma ning Atahualpa juhtimisel Euroopat?

Vahetud põhjused on ilmselged. Sissetungivatel eurooplastel olid terasmõõgad ja -püssid, kuna Ameerika põlisrahval oli vastu panna ainult kivist ja puust relvad. Nagu mujalgi maailmas, andsid hobused hispaanlastele veel ühe suure eelise inkade ja asteekide ees. Hobused hakkasid sõjaajaloos mängima olulist rolli kohe pärast nende kodustamist Ukrainas ligikaudu 4000 e.Kr. 2000. aasta paiku e.Kr. töid hobused Vahemere idarannikul kaasa revolutsiooni sõjanduses, hiljem võimaldasid nad hunnidel ja mongolitel terroriseerida kogu Euroopat ning olid ka 1. aastatuhandel Lääne-Aafrikas tekkinud kuningriikide sõjaliseks alustalaks. Ratsaväe rünnaku- ja taganemiskiiruse, hirmutava väljanägemise ning kõrgema võitlusasendi ees olid jalaväelased eelajaloolistest aegadest kuni Esimese maailmasõjani abitud. Terasmõõgad, püssid ja hobused aitasid mõnel tosinal Hispaania ratsaväelasel lüüa Lõuna-Ameerika indiaanlaste tuhandetesse ulatuvaid vägesid.

Ent püssid, terasmõõgad ega hobused

ei olnud Uue Maailma vallutamisel ainsateks teguriteks. Lahingutes hukkunud indiaanlaste arv jäi tunduvalt alla nakkushaigustesse, näiteks röugetesse ja leetritesse haigestunute arvule. Mõlemad haigused olid Euroopas massiliselt levinud ja eurooplastel oli olnud aega nendega geneetiliselt kohaneda ja arendada välja immuunsus, mis indiaanlastel esialgu puudus. Eurooplaste toodud haigused levisid ühelt indiaani hõimult teisele, ennetades eurooplaste eneste saabumist, ning tapsid oletatavasti 95% Uue Maailma indiaani rahvastikust.

Roll, mida mängisid nakkushaigused Uues Maailmas, kordus paljudes teistes piirkondades. Nakkushaigused hävitasid näiteks suure osa Austraalia aborigeene, Aafrika lõunaosa khoi-sani hõimud ning mitme Vaikse ookeani saarestiku elanikkonna. Samas võib tuua ka näiteid, kus haigused töötasid eurooplastele vastu – paljud troopilises Aafrikas, Kagu-Aasias ja Uus-Guineas levinud nakkushaigused olid põhiliseks takistuseks Euroopa kolonisaatorite ees.

Lõpuks tuleb arvesse võtta veel üht tüüpi tegureid. Miks üldse jõudsid Pizarro ja Cortés Uude Maailma, aga mitte asteegi ja inka konkistadoorid Euroopasse? Es-malt olenes see laevadest, millega ookeani ületada. Eurooplastel olid sellised laevad olemas, asteekidel ja inkadel aga mitte. Laevade puhul oli taustaks poliitiline süsteem, mis võimaldas Hispaanial ning teistel Euroopa riikidel selliseid laevu ehitada ning neid varustada. Sama olulist rolli mängis kirjaoskus, mille abil levisid täpne ja detailne informatsioon: kaardid, meresõidujuhised ning varasemate mere-

sõitjate ülestähendused, mis ajendasid hilisemaid maadeuurijaid. Kirjaoskuse või selle puudumisega saab võibolla seletada ka seda tänapäeval arusaamatuna tunduvat lihtsameelsust, millega Atahualpa läks Pizarro lõksu ning mille tõttu Montezuma pidas Cortést naasvaks jumalaks. Kuna inkadel kiri puudus ning asteekide kirjatraditsioon oli alles väga napp, siis puudus neil võimalus ammutada teadmisi aastatuhandete pikkusest kirjapandud ajaloost. Võibolla seepärast ei osanud nad ette aimata ka inimkäitumise erinevaid ilminguid ja nurjatuid trikke, mida Pizarro ja Cortés paremini tundsid.

Euroopa ja Uus Maailm: peamised tegurid

Oleme teinud kindlaks rea vahetuid tegureid, mis aitasid kaasa Uue Maailma koloniseerimisele: laevad, poliitiline süsteem ja kirjaoskus, mis aitasid eurooplasi Uue Maailma avastamisel; Euroopa pisikud, mis tapsid palju indiaanlasi enne, kui need sõjatandrile jõudsid; ning lõpuks püssid, terasmõõgad ja hobused, mis andsid eurooplastele lahinguväljal ületamatu eelise. Püüame nüüd minna selles põhjusteahelas veel ühe sammu võrra tagasi. Miks tekkisid need eelised just Vanas Maailmas, mitte aga Uues? Teoreetiliselt oleksid ju ka Ameerika indiaanlased võinud leiutada püssid, terasmõõgad, ookeanilaevad ja kirja, rajada impeeriume või ratsastada hobustest hirmuäratavamaidki loomi ning levitada rüügetest hullemaid taude.

Kõige lihtsam on vastata küsimusele,

miks arenesid Euraasias hullemad pisikud. Hämmastaval kombel ei kujunenud Ameerika indiaanlastel välja ühtegi hävitavat haigust, mida anda eurooplastele vastutasuks Vanast Maailmast saadud nakkuste eest.

Sel tohutul ebavõrdsusel on kaks põhjust. Esiteks, paljud meile tuntud nakkushaigused säilivad ainult suurtes ja tihedates inimpopulatsioonides, mis on koonduvad külladesse ja linnadesse, ja need tekkisid Vanas Maailmas varem kui Uues. Teiseks, enamik nakkushaigusi arenes välja samalaadsetest haigustest koduloomadel, kellega inimesed tihedalt kokku puutusid. Nii näiteks on leetrid saanud alguse kitsedelt, gripp sigadelt, rõuged lehmadel ning malaaria kanadelt ja teiselt lindudelt. Ameerikas leidis väga vähe koduloomaliike, mille haigustesse inimesed oleksid võinud nakatuda: ainult laama/alpaka (sugulasliigid) ja merisiga Andides, muskuspart troopilises Lõuna-Ameerikas, kalkun Mehhikos ja koer kõikjal Ameerikas. Mõelgem seevastu kõikidele Euraasiast pärit koduloomadele: hobune, lehm, lammas, kits, siga ja koer kõikjal Euraasias, paljud piirkondlikult levinud liigid nagu vesipühvel ja põhjapõder, paljud kodustatud väikeimetajad nagu kass ja jänes ning mitmed kodulinnud, sh kana, hani ja part.

Mingem nüüd põhjusteahelas veel sammukese võrra tagasi. Miks kodustati Euraasias palju rohkem loomaliike kui Ameerikas? Kui arvestada, et Ameerikas elab enam kui tuhat metsimetajat ning mitmeid tuhandeid linnuliike, võiks ju arvata, et Ameerika pidi pakkuma kodustamiseks ohtralt algmaterjali.

Tegelikkuses on õnnestunud kodustada ainult tilluke osa metsikutest imetajatest ja lindudest, sest metsikud loomaliigid peavad selleks vastama mitmele eeltingimusele: nad peavad sööma toitu, mida inimene võib neile muretseda; nad peavad kasvama küllalt kiiresti ning paljunevama vangistuses, nende käitumine peab olema etteaimatav, neile peab olema omane alistumine karjajuhile (keda siis inimene saaks asendada) ja nad ei tohi kinnipüütult paanikasse sattuda. Kõik kodustuskõlbulikud suurimetajad kodustati tuhandeid aastaid tagasi, nii et hilisematel aegadel pole neile midagi olulist lisandunud, hoolimata tänapäeva teaduse pingutustest.

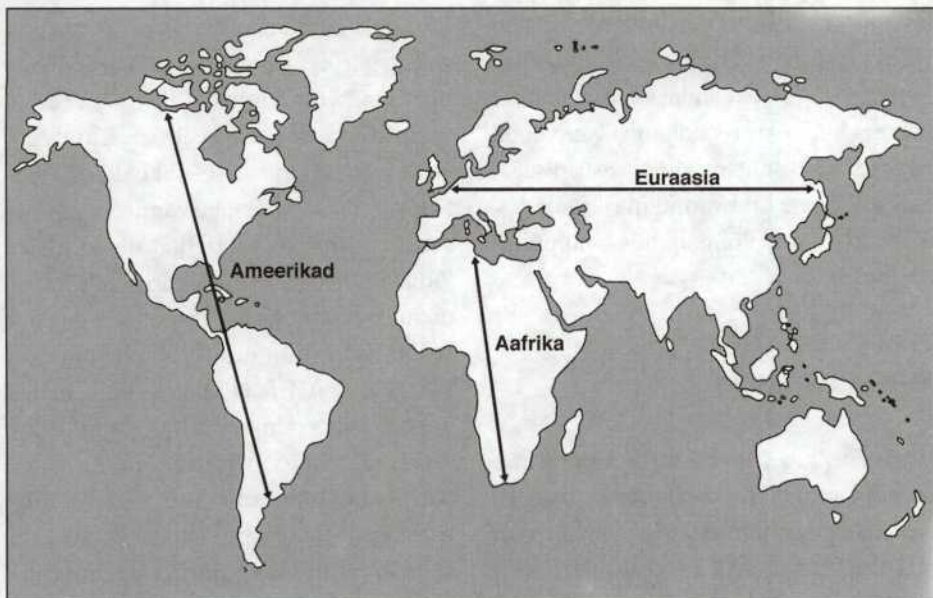
Põhjuseks, miks just Euraasias kõige rohkem loomaliike kodustati, on maailma suurim maismaamassiiv, mis andis algmaterjaliks suurima arvu metsikuid loomaliike. See esialgne erinevus suurenes veelgi 13 000 aastat tagasi viimase jääaja lõppedes, kui 80% Põhja- ja Lõuna-Ameerika suurimetajatest välja suri, arvatavasti kütamise tagajärjel. Sel ajal väljasurnud liikide hulka kuulus nii mõnigi kodustamiseks sobinud loomaliik, näiteks Põhja-Ameerika hobused ja kaamelid. Selle tulemusena jäi Ameerika indiaanlastele palju vähem suurimetajaid kui euraaslastele. Indiaanlaste ainsaks suureks kodustatud imetajaks sai laama/alpaka. Kultuurtaimede osas on Vana ja Uue Maailma erinevused suhteliselt samasugused, ehkki mitte nii drastilised.

Euraasia liikide mitmekesisus võrreldes Ameerikaga on omakorda seletatav sellega, et Euraasia peatelg on ida-lääne suunaline, samas kui Ameerika telg kul-

geb põhja-lõuna suunas (joonis 1). Euraasia ida-lääne telg tähendas seda, et ühes Euraasia osas kodustatud liigid võisid takistamatult levida tuhandete miilide kaugusele samal laiuskraadil, mille kliima ja ööpäevapikkusega nad olid juba kohanenud. Sel põhjusel levisid Kagu-Aasias kodustatud kanad ja tsitrusviljad kiiresti lääne suunas Euroopasse, Ukrainas kodustatud hobused ida suunas Hiinasse ning Kesk-Ida lambad, kitsed, kariloomad, nisu ja oder kiiresti nii itta kui läände.

Seevastu Ameerika põhja-lõuna telg tähendas seda, et ühes piirkonnas kodustatud liigid ei saanud levida kaugemale, ilma et oleksid sattunud piirkondadesse, mille kliima ja ööpäevapikkusega nad polnud kohanenud. Nii ei levinud kalkun kunagi Mehhikost Andidesse ning laama/alpaka ei jõudnud Andidest Mehhikosse, mille tagajärjel Kesk- ja Põhja-Ameerika tsivilisatsioonid jäid veoloomadeta. Võttis tuhandeid aastaid, enne kui Mehhiko kliimas väljaarenenud mais kohanes Põhja-Ameerika lühema kasvuperioodi ja aasta jooksul muutuva ööpäevapikkusega. Näib, et peamiselt just sellepärast ei kujanunudki arvukat ja poliitiliselt arenenud ühiskonda Mississippil viljakas orus, kus selleks pealtnäha olid igati soodsad tingimused, enne aastat 1000, mil arenes lõpuks välja selle laiuskraadiga kohastunud maisisort.

Euraasias kodustatud taimed ja loomad olid olulised muudelgi põhjustel kui eba-meeldivate pisikute kasvulavana. Kodustatud taimed ja loomad annavad inimesele rohkem kaloreid aakri kohta kui metsik loodus, kus enamik liike pole söö-

Joonis 1

davad. Seetõttu on põlluharijate ja karjakasvatajate populatsioonid enamasti kümme kuni sada korda suuremad kui küttidel-korilastel. Juba ainuüksi see tõsiasi seletab, miks põlluharijad-karjakasvatajad on suutnud tõrjuda kütid-korilased välja põlluharimiseks ja karjakasvatamiseks sobivatelt aladelt. Koduloomad töid kaasa murrangu maismaatranspordis ja põlluharimises, võimaldades künda ja väetada palju rohkem maad, kui põlluharijad üksnes omal jõul suutnuks. Kui küttide-korilaste ühiskonnad on enamasti võrdõiguslikud ja neil puudub suhharust või hõimust suurem poliitiline organisatsioon, siis põllundusest tekkiv toiduülejääk ja selle säilitamine aitas kaasa ühiskonna kihistumisele ja poliitilise eliidi tekkele. Toiduvarud kiirendasid ka tehnoloogia arengut, lubades ülal pidada meistrimehi, kes endale ise toitu ei kasvanud, vaid pühendusid selle asemel metallurgia, kirja, mõõkade ning püsside väljatööt-

misele.

Põllumajanduse võimaldatud tööjaoatus tegi võimalikuks elukutseliste sõdurite tekke. See andis mitmele koloniaalimpeeriumile otsustava sõjalise eelise. Näiteks oli see tegur otsustav Briti kolonistide võidus Uus-Meremaa põliselanike maoride üle, kes olid muidu vintsked ja hästirelvastatud võitlejad. Maoorid saavutasid mitmeid hämmastavaid ajutisi võite, kuid iga maoori mees sai võidelda üksnes lühikest aega, sest ta pidi kodus oma põldu harima. Briti kolonistide elukutselised sõdurid kurnasid lõpuks maoorid välja.

Kõigepealt tegime kindlaks rea vahetuid põhjuseid, miks Ameerika vallutati eurooplaste poolt – relvad, pisikud jne. Paistab, et suurelt jaolt saab need tegurid taandada Vana Maailma suuremale kultuurtaime- ja koduloomaliikide arvule ning ida-lääne teljele. See põhjusteahel seletab otseselt eeliseid, mille andsid Vana Maailmale hobused ja vastikud pisi-

kud. Kuid kultuurtaimed ja koduloomad viisid kaudselt ka Euraasia eelisteni relvade, mõõkade, ookeanilaevade, poliitilise korra ja kirjaoskuse valdkonnas, sest nood kõik tekkisid suurtes, tiheda asustusega, paiksetes ning kihistunud ühiskondades, mis olid saanud võimalikuks tänu põlluharimisele.

Aafrika ajalugu

Uurigem, kas skeem, mille tuletasime eurooplaste kokkupõrkest Ameerika põliselanikega, aitab meil mõista ka Aafrika ajaloo üldjooni. Ma keskendun Sahara-tagusele Aafrikale, sest see piirkond oli Euraasiast oma kauguse ja kliima tõttu rohkem eraldatud kui Põhja-Aafrika, mille ajalugu on Euraasiaga tihedalt seotud.

Saharast lõuna pool asuva Aafrika ajaloo seletamisel tekib kaks suurt mõistatust. Nii nagu me küsisime, miks vallutas Cortés Mehhiko enne, kui Montezuma oleks saanud vallutada Euroopa, võime ka siin küsida, miks koloniseerisid Euroopa rahvad Aafrika ja mitte vastupidi. Üldised tegurid – püssid, teras, ookeanilaevad, poliitiline süsteem ja kirjaoskus – on sarnased; hobuste roll oli Aafrikas väiksem ning haigused toimisid pigem eurooplaste kahjuks. Jällegi võime püstitada küsimuse, miks leiutati relvad ja laevad Euroopas, mitte Saharast lõuna pool Aafrikas. Inimese evolutsiooni uurijale on see küsimus eriti mõistatuslik, sest inimene on arenenud Aafrikas miljoneid aastaid kauem kui Euroopas ja isegi anatoomiliselt tänapäevane *Homo sapiens* võis jõuda Aafrikast Euroopasse alles 50 000 aastat tagasi. Kui

inimühiskondade arengus oleks määravaks teguriks aeg, siis peaks Aafrika nauatima määratud edumaad Euroopa ees.

Aafrika ajaloo üldskeemi teiseks mõistatuseks on Aafrika-sisesed kokkupõrked. Kuni umbes meie ajaarvamise alguseni asustas suurt osa Aafrikat ekvaatorist lõuna pool kaks küttide-korilaste rühma: pügmeed niisketel ekvatoriaalsetel aladel ja khoi-sani hõimud (ehk bušmanid ja hotentotid) Aafrika lõunaosa kuivemates piirkondades. Umbes 2000 aastat tagasi levisid algselt troopilisest Lääne-Aafrikast pärit bantu hõimud kiiresti Aafrika lõunaossa ja tõrjusid khoi-sani hõimud välja, välja arvatud Hea Lootuse neeme piirkond ning kuivad, põllumajanduseks sobimatud alad. Bantu ekspansioonile aitasid kaasa põlluharimise, karjakasvatuse ja metallitöötlemise oskused, mida pügmeedel ja khoi-sani hõimudel ei olnud. Jällegi peab küsima, miks olid need eelised just bantudel, mitte aga khoi-sanidel?

Taas peegeldavad need eelised enamjaolt biogeograafilisi erinevusi, mis avaldusid kodustatavate looma- ja taimeliikide leidumises. Üllataval kombel on ainsaks Sahara-taguses Aafrikas kodustatud loomaks lind – pärilkana. Kõik kodustatud imetajad – veised, lammas, kits, hobune ja isegi koer – olid pärit põhjast, Euraasiast. Esialgu tundub see üllatav, sest me peame Aafrikat sageli just suurte imetajate mandriks. Tegelikuses pole aga ükski Aafrika kuulsatest suurimetajatest osutunud kodustatavaks. Nende kodustamise on välistanud mõni niisugune probleem nagu sobimatu karjastruktuur, etteaimamatu käitumine, aeglane kasv vms. Võib ainult ette kujutada, milliseks oleks või-

nud kujuneda maailma ajalugu, kui Aafrika ninasarvikud ja jõehobud oleksid allunud kodustamisele. Hoburatsanikud oleksid olnud abitud ninasarvikutel või jõehobustel ratsutava väe ees. Kui need loomad oleks kodustatud, oleksid aafrikalased teinud eurooplastest hakkliha. Seda aga ei juhtunud.

Kuid nagu ma mainisin, pärinevad Aafrika koduloomad hoopis Euraasiast. Aafrika telg oli nagu Ameerikaski põhjast lõunasse, mitte idast läände. Koduloomad levisid lõunasse vaevaliselt, sest nad pidid kohanema erinevate kliimavöötmete ja haigustega. Veised, lambad ja kitsed olid jõudnud Serengeti tasandike põhjapiirile veidi hiljem kui 3000. aastat e.Kr, kuid kulus veel 2000 aastat, enne kui nad ületasid Serengeti ja jõudsid khoi-sani hõimude juurde Lõuna-Aafrikas, vahetult enne bantu hõimude sissetungi.

Kultuurtaimedega toimunu on veel huvitavam. Kohalikel metsikutel taimeliikidel põhinev põlluharimine tekkis Aafrikas iseseisvalt ekvaatori ja Sahara vahel. Nende taimede hulgast on sinsele lugejale kõige tuntum Etioopia päritolu kohv, mis seal ka kodustati ja on nüüd levinud üle kogu maailma. Teiste ekvaatori ja Sahara vahelisel maa-alal kodustatud taimede hulka kuuluvad veel sorgo, mitmed hirs- ja jamsisordid ning õlipalm. Ekvaatorist lõuna pool aga ei kodustatud ühtegi taime. Nii olidki bantud omaks võtnud põlluharimise, khoi-sanid aga mitte. Maa-harimine tuli Aafrika lõunaosasse koos sissetungivate bantudega, kes selle eelise tõttu tõrjusid välja suure osa khoi-sani hõimudest.

Põhja-lõuna suunalisest teljest tulene-

vad takistused on taimeliikide puhul veel üllatavamad kui loomade puhul. Meenu-tame, et Vana-Egiptuse põhilised taime-kultuurid olid Mesopotaamiast ja Vahe-mere äärest pärit teraviljad nisu ja oder, mis vajavad idanemiseks talviseid vihma ja aastaegade vaheldumisega kaasnevat muutlikku ööpäevapikkust. Need teraviljad ei saanud levida Etioopiast lõuna poole, sest seal sajab suvel ja ööpäevapikkus jääb aasta vältel enam-vähem samaks. Sealne põllumajandus pidi ära ootama, kuni kodustatakse kohalikud taimed sorgo ja hirss, mis olid kohanenud Kesk-Aafrika suviste vihmade ja suhteliselt piisava ööpäevapikkusega.

Need Kesk-Aafrika taimed ei saanud samal põhjusel levida Lõuna-Aafrika mediterraaansesse vöötmesse, millele olid iseloomulikud talvised sademed ning ööpäevapikkuse vaheldumine. Aafrika lõunatipp vajab sarnaselt Mesopotaamiale ja Vahemeremaadele jällegi talvise vihma ja vahelduva ööpäevapikkusega kohanenud taimeliike. Kuna aga need taimed ei ela üle Kesk-Aafrika ilmastikutingimusi, siis ei saanud nad põlluharijate vahendusel Vahemere äärest Aafrika lõunatippu piirkonda levida. Seepärast jõudsidki vahemereäärsed taimed sinna alles 17. sajandil koos Euroopa siserändajatega. Bantude tungimine lõunasse jäi pidama Natalis, kust algas talviste vihmade vöönd, milles bantude taimed enam ei kasvanud. Kultuurtaimede kohastumisega seotud faktidel on kurikuulsaid järelemeid tänapäeva Lõuna-Aafrika poliitikale, sest bantu farmerid ei asustanud lõunatippu enne Euroopa farmerite tulekut.

Aafrika põhja-lõuna teljel on veel üks

tagajärg, mis puudutab tänapäeva troopilise Aafrika põllumajandust. Mõned troopilise Aafrika kõige olulisemad kultuurtaimed pärinevad hoopis troopilisest Aasiast, näiteks banaan, maguskartul ja taro, või siis troopilisest Ameerikast, nagu mais ja kassaava. Kuna troopiline Aafrika on mõlemast küljest ookeaniga piiratud, jõudsid Aasia troopilised taimed Aafrikasse alles üle India ookeani saabunud Araabia ja Indoneesia kaupmeestega ligi 2000 aastat tagasi, Ameerika troopilised taimed aga alles pärast seda, kui eurooplased olid vallutanud Uue Maailma ning tõid sealt seejärel taimed Aafrikasse. Kui üle India või Atlandi ookeani oleks kulgenud samaugune maismaasild nagu Euraasia ulatuslik ida-lääne telg, siis oleksid need viljakad Aasia ja Ameerika taimed jõudnud Aafrikasse aastatuhandeid varem, nii nagu Aasia kanad ja tsitrusviljad jõudsid Euroopasse. Ühesõnaga, Aafrika ajaloos oli põhja-lõuna telg ja kodustamiseks sobivate taime- ning loomaliikide vähesus sama oluline nagu Ameerika puhul. Esiteks, ekvaatorist lõuna pool asunud khoi-sani hõimud ei leiutanud ega võtnud üle põluharimist ning karjakasvatus jõudis nendeni põhja poolt hiljem, vahetult enne seda, kui nende hõimud tõrjuti välja märksa arvukamate ja paremini relvastatud bantude poolt. Teiseks, kuigi troopilise Lääne-Aafrika bantu hõimud olid kohati kodustanud mõningaid taimeliike, jõudsid väärtuslikud koduloomaliigid põhja poolt nendeni tunduvalt hiljem. See andis eurooplastele eeliseid püsside, laevade, poliitilise süsteemi ja kirjaoskuse arendamiseks, tänu millele nad koloniseerisid Aafrika ja mitte vastupidi.

Austraalia ajalugu

Lõpetame oma linnulennulise ümbermaailmareisi, pühendades veidi ruumi viimasele kontinendile, Austraaliale. Uusaja algul oli Austraalia ainuke manner, mida asustasid üksnes kütid-korilased. Põlisaustraallaste seas ei olnud põllupidajaid ega karjakasvatajaid, samuti puudus neil kiri, metallist tööriistade valmistamine ning suuremamõduline poliitiline organisatsioon. Need on põhjused, miks Euroopa relvad ja haigused hävitasid Austraalia aborigeenide ühiskonna. Kuid miks jäid Austraalia põlisrahvad kütideks-korilasteks?

Sellel on kolm ilmset põhjust. Esiteks pole kuni tänapäevani ükski Austraalia loomaliikidest kodustamisele allunud ning taimeliikidest on see õnnestunud üksnes Macadamia pähkliga. Siiani ei ole kanguruid kodustatud.

Teiseks on Austraalia kõige väiksem manner, mis suudab oma madala sademete hulga ja kesise viljakuse tõttu toita ainult väikesearvulisi inimpopulatsioone. Nii oli Austraalia kütide-korilaste koguarv vaid umbes 300 000.

Lisaks kõigele on Austraalia kõige eraldatum manner. Austraalia aborigeenide ainsaks kokkupuuteks välismaailmaga jäid põgusad ülemerekontaktid Uus-Guinea ja Indoneesia rahvastega. Austraalia looderannik, kuhu Indoneesia kalamehed aegajalt juhuslikult randusid, on üks kõige viljatumaid piirkondi kogu Austraalias, täiesti kõlbmatu kultuurtaimede kasvatamiseks, mida indoneeslased võinuks kaasa tuua. Seetõttu on kultuuriline barjäär Austraalia ning Uus-Guinea ja Indonee-

sia vahel hämmastavalt järsk. Uus-Guineas näiteks olid vibud ja nooled, põllumajandus, sead, kanad ja keraamika olemas tuhandeid aastaid, ükski neist asjadest aga ei ületanud ligikaudu sajamiilist Torrese väina ega jäänud püsima Austraalias.

Et saada mingitki pilti väikese rahvarvu ja eraldatuse mõjust Austraalia arengukiirusele, vaadeldgem Austraalia külje all asuvat Tasmaania saart, kus elas uusaegse maailma kõige kummalisem inimühiskond. Tasmaania pindala on ligikaudu 26 000 ruutmiili ning ta asub Austraaliast 130 miili lõunas, samal lõunalaiusel kui Vladivostok ja Chicago põhjas. Kui eurooplased 1642. aastal Tasmaaniat esimest korda külastasid, elas seal 4000 kütikoriilast, kes olid austraallaste sugulased. Nende tehnoloogia aga oli primitiivsem kui ühelgi ajaloost teadaoleval rahval. Neil puudus terve hulk kultuuritarbeid, mis Austraalias olemas olid. Tasmaania elanikud ei osanud süüdata lõket, ning kui lõke kustus, pidid nad naabrite juurest tuld laenama. Tasmaanlaste ainsad relvad olid oda ja nui. Neil puudusid maismaa-austraallaste bumerang, odaheitja ja kilp. Tasmaania elanikud ei kasutanud luust ega kivist tööriistu, samuti puudusid neil liittööriistad, nagu varre otsa pandud kirves. Nende ainus kivist tööriist oli lihvimata servadega pihukirves. Nendega ei saanud langetada puid ega õõnestada puutüvedest kanuuseid. Nad ei osanud õmmelda ega tundnud võrke, püüniseid ega kõisi. Kogu nende riietus koosnes ühest nahatükist, mida nad kandsid üle õla. Nende ainsaks veesõidukiks olid parved, mis püsisid vee peal kuni kümme

miili. Nad elasid enamasti küll mere kaldal, kuid uskumatul kombel ei püüdnud ega söönud kala.

Antropoloogide jaoks on tasmaanlased ebamugav teema ja selle põhjuseks on nende ühiskonna kohutav lõpp. Briti asunikud hävitasid selle paarikümne aastaga. Tunnistada, et tasmaanlastel oli suhteliselt algeline tehnoloogia, võib näida nende hävitamise õigustamisena, mis on muidugi absurdne. Mõned antropoloogid on väitnud, et tasmaanlased lihtsalt ei vajanud midagi keerulisemat. See väide on ilmselgelt vale. Kõigile inimestele igal pool maailmas kulub ära oskus süüdata lõket, valmistada võrke ja püüniseid, õmmelda riideid, et külmal ja niiskel talvel mitte külmetada, kasutada vibu ja odaheitjat, st viskerelvi, mis tabavad sihtmärki suurema löögijõuga kui käsioda. Ka tasmaanlastel oleks nendest asjadest kasu olnud nii nagu kõigil teistel rahvastel. Seega on nende puudumine Tasmaanias raskesti seletatav. Kuidas tekkisid Tasmaania materiaalsesse kultuuri sellised tühi-
kud?

Tuletame meelde, et pleistotseeniajastul oli Tasmaania Austraalia mandriga veel ühenduses, kuni meretaseme tõus 12 000 aastat tagasi need sidemed katkestas. Kümneid tuhandeid aastaid tagasi võis Austraalia ja Tasmaania vahet veel jala käia. Pärast maismaasilla katkemist ei puutunud tasmaanlased enam kokku ei austraallaste ega teiste rahvastega kuni Hollandi maadeuurija Abel Tasmani saabumiseni, sest nii Tasmaania kui Austraalia asukatel puudusid 130 miili laiuse väina ületamiseks sobivad veesõidukid. Nii kujutabki Tasmaania ajalugu endast

näidet ühe ühiskonna 12 000-aastasest isoleeritusest, millesarnast muidu võib leida vaid ulmekirjandusest.

Seega võib näida, et kõik need leiutised, mis Tasmaanias puudusid, ent üle väina Austraalias olemas olid, tehti austraallaste poolt viimase 12 000 aasta jooksul. Kuid arheoloogilised andmed näitavad midagi muud: tasmaanlased loobusid mõnestki leiutisest, mille nad olid Austraaliast kaasa toonud, samal ajal kui Austraalias need säilisid. Näiteks tundsid tasmaanlased enne maasilla katkemist luust tööriistu ja kalastamist, kuid mõlemad kadusid 1500. aasta paiku e.Kr. See tähendas väärtusliku oskuse kadumist: kalu oleks saanud talvevaruks suitsetada ja luust nõelttega saanuks õmmelda sooje kehakatteid. Kuidas seletada neid kultuurilisi kaotusi?

Mulle tundub ainus usutav seletus järgmine. Kõigis inimühiskondas esineb kummalisi puhanguid, mille käigus võetakse omaks kasutuid kombeid või loobutakse väga kasulikest tavadest. Näiteks Vaikse ookeani saarerahvad on mitmel korral võtnud järsku pähe kuulutada sead tabuks ja nad maha tappa, kuigi siga oli neil ainus suur koduimetaja. Lõpuks on aga saareelanikud taibanud, et sigadest on siiski kasu, ning toonud nad naabersaartelt uuesti sisse. Kui säärasead mõtteted tabud tekivad piirkonnas, kus elab mitu konkureerivat ühiskonda, siis jääb see ainult mõne ühiskonna piiresse. Teised hoiavad oma kasulikud tavad alles ja kas saavutavad võimu neist loobunud ühiskondade üle või siis on neile eeskujuks, kui viimastel tekib soov oma viga parandada ja minetatud kommet taastada. Kui tasmaan-

lased oleksid säilitanud kontakti Austraalia mandriga, oleksid nad kalastamise ja luust tööriistad taas kasutusele võtnud. Kuid Tasmaania täieliku isoleerituse tõttu oli see võimatu ja kultuurilised kaotused muutusid seal pöördumatuks.

Kes ikka veel kahtleb, et Tasmaania kultuuris võis toimuda säärane tagasikäik, sellele võib tuua sarnaseid näiteid teistelt Okeaania saartelt, nagu isoleeritud Chathami saared Uus-Meremaast ida pool, kus Uus-Meremaalt pärit maoorid vähemalt viis sajandit elasid täielikus eraldatuses. Vaikses ookeanis leidub vähemalt neliteist väikest ja isoleeritud saart, mille inimasustus suri paari sajandi jooksul välja. Neist saladuslikest saartest tuntuim on Pitcairn, mille taasavastas purjekas "Bounty" mässuline meeskond mitu sajandit pärast saarel elanud polüneeslaste väljasuremist. Kõik saared, mille asustus hääbus, olid nii väikesed, et parimal juhul võisid nad toita paarisada inimest. Ilmselt nii vähesest hulgast inimühiskonna kestmiseks täielikus eraldatuses lihtsalt ei piisa. Kui nii, siis tundub, et 4000 tasmaanlasest ja 2000 Chathami saarestiku asukast piisas küll ühiskonna elushoidmiseks, kuid mitte selleks, et kaitsta neid suurte kultuuriliste kaotuste vastu.

Tasmaania ja mandri-Austraalia vahelisest erinevusest võib teha järgmise üldistuse. Kui ka kõik muud tingimused on võrdsed, siis leiutiste arv kasvab kiiremini ja kultuuriline tagasikäik toimub aeglasemalt piirkondades, kus elab palju suuri konkureerivaid ühiskondi, mis on üksteisega ühenduses. Juhul, kui see tõlgendus paika peab, võib tal olla palju laiemgi tähendus. Ilmselt on see veel üks põhjus

(lisaks kodustamiskõlbulike taime- ja loomaliikide vähesusele), miks Austraalia põliselanikud jäid kiviaja küttideks-korilasteks, samal ajal kui teiste mandrite rahvad võtsid tarvitusele metalli ja hakkasid harima põldu. Küllap oli sel oma osa ka juba mainitud erinevuste tekkimisel Sahara-taguse Aafrika, palju suurema Ameerika ja veel suurema Euraasia põlularijate vahel.

Kokkuvõte ja väljavaated

Selle linnulennulise ajaloookskursiooni mõte oli näidata, et meie ajalugu on kujundanud looduskeskkond. Inimkonna ajaloo üldskeem – täpsemalt eri mandrite inimühiskondade vahelised erinevused – tunduvad olevat seletatavad looduskeskkonna erinevustega. Eriti tähtis on olnud kodustamissobilike taime- ja loomaliikide olemasolu ja see, kas need said hõlpsasti levida kaugele, puutumata kokku ebastabiilse kliimaga. Need tegurid on otsustavalt mõjutanud põlluharimise ja karjakasvatuse arengukiirust, mis on omakorda otsustavalt mõjutanud inimasustuse suurust, tihedust ja toiduvarusid, mis on omakorda otsustavalt mõjutanud kirja, tehnoloogia ja poliitilise korralduse arengut. Lisaks näitab Tasmaania ja teiste isoleeritud ühiskondade ajalugu, milline tähtsus on inimese arengus eraldatusel ja üldse maastikutingimustel, millest sõltub konkureerivate ühiskondade arv.

Bioloogina, kes tunneb end kodus laboratoorsete eksperimentide alal, olen ma teadlik, et neid tõlgendusi võidakse kritiseerida kui tõestamatuid spekulatsioone, sest nad ei põhine korratavatel laboratoorsetel katsetel. Kuid seda võib ette heita mis tahes ajaloolisele teadusele, sh astronoomiale, evolutsioonibioloogiale, geoloogiale ja paleontoloogiale. Selle süüdistusega võib rünnata kogu ajaloovaldkonda. Seepärast kõheldaksegi ajalugu teaduseks [*a science*] nimetamast: ajalugu lahterdatakse ühiskonnateaduseks, mida ei peeta päris teaduslikuks.

Kuid tuletagem meelde, et sõna *science* tuleb ladina sõnast, mis ei tähenda sugugi “korratavat laboratoorset eksperimenti”, vaid hoopis teadmist. Teaduses püüeldakse teadmise ja mõistmise poole kõigi kohaste ja kättesaadavate vahenditega. On mitmeid alasid, mida ei kõhelda teaduseks nimetamast, kuigi korratavad laboratoorset eksperimentid oleksid seal ebamaaralsed, ebaseaduslikud või võimatud. Me ei saa taevatähtedega manipuleerida, alustada ja peatada jääaegu ega eksperimenteerida arenemisjärgus dinosaurustega. Ometigi võime neis ajaloolistes valdkondades avastusi teha teiste vahenditega. Ja seega me suudame mõista ka inimese ajalugu, sest introspektsioon ja säilinud kirjapanekud annavad inimeste kunagise käitumise kohta rohkem teavet kui dinosauruste kohta. Seepärast olen ma optimist ja usun, et kunagi me jõuame inimajaloo üldskeemi veenva seletuseni.

Inglise keelest tõlkinud Liina Kotkas

JAAAN KAPLINSKI

EI HÕBEDAT, KULDA

Sestsaadik kui inimesest sai põllumees, sai muld temale varanduseks.

“Ei hõbedat, kulda ei leidu me maal, kuid viljakandvat mulda on küllalt igal pool.”

Mida rohkem saab inimesi ja mida vähem jääb igapäevale maad, seda suurem varandus on muld. Eestlased said sellest juba ammu aru. Saaremaal, kus kitsikus kõige varem kätte tuli, ei laotud kiviaedagi mullale. Saartel avalduvad mõnedki seaduspärasused ja piiramised varem kui mujal. Saared on maailma mudel ja neist võiksime õppida tõde, mis Karl Ristikivi sõnastuses kõlab:

“Meie kõik seisame saarel, kuigi me randa ei näe.”

Maakera ja tema varandused, olgu kuld või hõbe, on lõplikud. Vaevalt saime harjuda sellega, et need, kelle käes on lõviosa maailma õlivarudest, võivad sellega teistele survet avaldada, et nende käes on “õlirelv”, kui sündis uus termin “toidurelv”. See tähendab, et need riigid, kelle käsutuses on suured toiduainete ülejäägid, võivad sellestki teha relva, poliitilise võitluse vahendi.

Ei õli- ega toiduvarud ole jaotunud ühtlaselt. Õli on koondunud peamiselt Lähis-Itta, napilt on seda lõunapoolkeral, küllalt palju Arktikas, Alaskas ja Siberis.

Toidurelvaga on aga lugu teine. Olulisi teraviljaülejäake on praegu vaid parasvöötmeaades, mis asuvad põhja- ning lõunapoolkeral 40. ja 60. laiuskraadi vahel ning ainult seal, kus on küllalt niiskust: USA-s, Kanadas, Lääne-Euroopas, Austraalias ning Argentiinas. Mujal elatakse peost suhu või nälgitakse.

Millest on tulnud see mitme parasvöötmea suur eelis, mis poolnäljases maailmas ikka suurema kaalu saab? Põhjusi on kindlasti palju. See, et Nõukogude Liit on vilja eksportijast saanud importijaks, tuleb, nagu nüüd tunnistada julgeme, tema vildakast põllumajanduspoliitikast. Sama kehtib mõne teise sotsialismimaa, näiteks Poola ja Rumeenia kohta. Mujal, kus asjad on korras, pole looduslikud eeldused tihti paremad, kui nad olid sajandi esimesel poolel Ukrainas ja Kubanimaal, neid eeldusi on aga suudetud maksimaalselt ära kasutada. Ent igal pool on põllumajanduse edu alus ikka ökoloogias. Kellel on praegu ohtralt toitu, on kindlasti piisavalt head keskkonda, head maad, vett, päikest ning küllalt jõudu ning oskust seda kõige arukamal viisil kasutada.

Ökoloogilistest teguritest ei ole päikesekiirgus eriti oluline limiteeriv faktor, õigemini ei ole vahed troopika ja parasvöötme vahel siin väga suured: põhjamaa-

de pikk päev kompenseerib mõnevõrra päikesekiirte langemist maale madalama nurga all. Tähtsamat rolli mängivad veel vesi, temperatuur ja muld. Kõrgetel põhjalaiuskraadidel (piiriks võime tingimisi lugeda 60. kraadi) on toidutaimede produktiivsus väike lühikese suve tõttu. Tegemist on lõunamaiste taimedega, mis on pärit umbes Vahemere laiustelt ja mille kasvatamine põhja pool õnnestub vaid teatava piirini. Kohalikkude taimede, nagu turbasamblad, kuusk, lepp ja pilliroog, produktiivsus on kõrge kaugemal põhjas. Lõuna pool saab oluliseks limiteerivaks faktoriks veepuudus, 50.–60. kraadi vahel mõnel pool (Eesti) ka liigvesi, mis globaalselt ei ole harilik nähtus ja on tingitud Põhja-Euroopa erilisest kliimast, mis ühendab põhja pika talve, merelise sademeterohkuse ja suhteliselt sooja suve. Nii veeolud, toiduainete rohkus kui osalt ka temperatuur avaldavad mõju taimedele mulla kaudu ja nii võib öelda, et parasvöötmes on peamine taimekasvatust soosiv või takistav faktor muld.

Ökoloogia seisukohalt on muld ökosüsteem, milles toimub suur osa biogeokeemilistest tsüklitest, eeskätt elusaine lagundamine ja mineraliseerumine ning mineraalainete ja vee omastamine taimede poolt. Mida suurem osa aineringlusest toimub mullas, seda rikkalikum on mulla elustik ja seda stabiilsem mulla ökosüsteem.

Mulla elustiku rikkus sõltub kliimast, kuna ei väga kõrged või madalad temperatuurid ega suur kuivus soodusta mulla kujunemist. Troopikas on elusaine lagunemine nii kiire, et valdav osa sellest toimub juba maapinnal seente, termiitide

ning pisiloomakeste kaasabil ning jõuab taimedeni mükoriisa kaudu. Troopikas on ohtralt epifüüte ning õhujuurtega taimi, kes saavad toitained puulõhedes ja õõntes olevast kõdust.

Arktikas takistab madal temperatuur lagundajate tegevust, mullakiht on õhuke, toorhuumuseline, seal domineerivad seened, muu mulla elustik on kasin. See mulla kehvus avaldub selgesti igikeltsa-aladel, kus maapealne taimestik võib olla üsna lopsakas – taiga.

Kui vaatleme tervikökosüsteeme sellelt seisukohalt, kui suur on nendes maa-aluse ja maapealse osa erikaal, osutub, et maa-alune osa on eriti suur parasvöötme ökosüsteemides ja väike troopikas ning Arktikas, kus valdav osa ökosüsteemist, sealhulgas ka lagundajad, asub maa peal.

See vahe saab inimesele väga oluliseks siis, kui ta asub ökosüsteeme oma vajaduste järgi ümber korraldama. See on seni tähendanud olemasoleva ökosüsteemi maapealse osa hävitamist ja asendamist uuega. Parasvöötmes, kus mulla elustiku osakaal maapealse elustiku kõrval on suur, võib seda võrrelda puu ümberpookimisega. Tiivi, suuremad oksad ja juured jäävad, vahetatakse vaid peenemad oksad. Kogu ökosüsteemist muutub suhteliselt väike osa, mistõttu tema püsimine ei ole nii ohustatud.

Troopikas aga on endise ökosüsteemi, eriti kliimakoosluse – vihmametsa asendamine mõne kultuurkooslusega tõeline ökokatastroof, mis tihti viib pinnase väljakurnamiseni. Vihm uhub õhukese kõduja huumusekihi minema, jääb pinnas, mis ei kõlba enam põllukultuuride kasvatamiseks ja millel ei taastu enam endine mets,

vaid kehvem kooslus, tihti okkaline padrik. Sellise õnnetuse peapõhjus on see, et koos maapealse kooslusega hävitame ka valdava osa lagundajatest ja seega mehhanismid, mis väldivad toitainete uhtumist pinnasesügavusse ja veekogudesse. Kui veel viime suure osa toitaineid puiduna minema, on ökosüsteemi taastumine võimatu.

Umbes samalaadne on lugu ka Arktikas. Ka siin ei taastu hävitatud kooslused: ökosüsteemi maa-alune osa on nõrk ja tal pole olulist puhverduvõimet.

Parasvöötmes on lugu teisiti. Kui me siin kõrvaldame ökosüsteemi maapealse osa, säilib maa-alune osa, mis on suur ja suure puhverduvõimega. Teada on, et metsamaa põlluks muutmisel säilib mullas pikemat aega osa endisest elustikust, säilib huumus, muld ise. Seetõttu on ökokatastroofi oht väike, vähemalt seni, kui me ei häiri olulisemalt mullaelustikku. Traditsiooniline agrotehnika Põhja- ja Kesk-Euroopas, mille emigrandid viisid kaasa ka Ameerikasse ning mujale, säästiski mulda. Tulemus oli see, et meie maade viljakus on püsinud üle aastatuhande ja kauemgi.

Mõnel puhul on parasvöötmes võimalik isegi ökosüsteemi maa-aluse osa aeglane ja pidev suurenemine: mullaelustik rohkeneb ning huumuskiht pakseneb. Nõnda on puhtlooduslike tegurite mõjul sündinud mustmullaaladel ning meie tingimustes saame seda saavutada orgaaniliste väetiste ja liblikõielisterohke rohukamara abil.

Parasvöötmealade põllumajanduse stabiilsuse alus on nende alade ökosüsteemide teene. Tänu meie ökosüsteemide pa-

remale puhverduvõimele on Põhja- ja Kesk-Euroopa riigid saanud püsida ja edeneda paremini kui lõunapoolsemad riigid, kus muld ei ole nii kestvalt viljakas ning talub halvemini kultuuristamist, kuigi ei ole nii õrn kui troopiliste vihmamet-sade ala mullad. Põliste tsivilisatsioonide aladel mõlemal pool Vahemerd, Türgis, Iraanis, Mesopotaamias, Kesk-Aasias ja Põhja-Hindustanis on põllundus ja karjandus hävitanud metsad ja rohtlad, kättevõidetud kõlvikute viljakus aga on langenud, pinnas erodeerunud ja vaesunud, muutudes kohati päris kõrbeliseks. Selle tulemusi on olnud nende piirkondade sotsiaalmajanduslik stagneerumine, tsivilisatsioonikeskuste rändamine põhja poole.

Kokkuvõtteks võib tõdeda, et parasvöötmealade senise edukäigu aluseks on olnud parasvöötme ökosüsteemide eripära – see, et nendes on oluline maa-alune osa, mullaelustik. Kuni meie agrotehnika seda ei ohustanud, võis meie põllumajandus püsida stabiilsena. Kui aga aina suuremaid saake taotledes hakkame rohkem häirima mullaelustiku tegevust, seda kemikaalidega mürgitades ja raskete masinatega tallates, võivad meiegi agroökosüsteemid kaotada senise stabiilsuse. Mullakaitse on meil keskkonnakaitse olulisemaid osi. Kaitstes mulda, kaitseme oma tsivilisatsiooni. Meie juured on väga otseses mõttes mullas. Eelpool võrdlesin kultuurtaimede kooslusi pookoksaga ja mulda õunapuu endaga. Siis oleksime meie ise pookoks ja meie saatus täiesti sõltuv põllumajanduse ja põllumuldade saatusest. Võib-olla on stalinismi ja brežnevluse kõige rängem pärand just see, et

and lasid hävida ja degradeeruda Nõukogude Liidu muldadel, millest osa kunagi kuulus maailma kõige viljakamate hulka. Kuritegu mulla vastu on aga vist sama

andestamatu kui kuritegu Püha Vaimu vastu.

1976–1988

KADRI TÜÜR TIMO MARAN

METSIK VÕI PÕLINE

Kirjandusökoloogia¹ üheks tähtsamaks tõdemuseks on, et iga kirjandustekst sisaldab viiteid kohale, kus see tekst on kirjutatud, ning sellele, kuidas on kohta tajutud.

Kohta² mõistetakse siin kaheselt: lokaalseeritusena looduskeskkonnas – paikkondliku maastikutüübi, kliimavöötmel, maastiku metsasuse või mägisuse ja aasarütmide mõjuna, nii nagu inimene seda tunnetab, ning teisalt kultuurimõjutustena – näiteks ühiskonnasuhted, usukombestik ja arhitektuuritraditsioonid. Seega on koht nii ruumiline kui ajaline mõiste.

Koht looduskeskkonnas ning koht kultuurikeskkonnas on pidevas vastasmõjus ning muutumises. Ilmastikutingimustest sõltub, milliseid maju me ehitame; vilumus laevahituses või selle puudumine

määrab, milliseid paikkondi me peame võimalikuks asustada. Kultuuriline ja paikkondlik lokaliseeritus aga kajastub meie mõtlemisarhetüüpide ning keelekasutuse kaudu ka tekstides. Teisalt mõjutavad tekstid meie kohta või õigemini meie kohatunnetust.

Võiks arvata, et postmodernistlikes tekstides – kus autor püüab tahtlikult eemalduda oma taustast, loob tekstis kunstliku keskkonna ja koha, seab reaalsuse kahtluse alla või tühistab selle koguni – ülaltoodud lähenemine ei kehti. Ent siiski, sõltumata kavatsustest on autor teataval määral kammitsetud oma kultuurilistest teadmistest ning keelesenantikast. Ümbritsevate keskkonnaelementide kategoriseerimine sõltub keelest ja traditsioonist, seega sügavamatest teguritest kui

¹ Vt lähemalt: T. S p e k, Ökokriitikast. *Akadeemia* 1996, nr 11, lk 2373–2380.

² Vt lähemalt: K. L e h a r i, Ruum. Keskkond. Koht. Tallinn, 1997.

autori taotlused. Lihtsa näitena – kui eestikeelsest keskkonnast pärit autoril erinevalt laplastest on lume tähistamiseks kasutada paar sõna, siis tema reisikirjas polaarekspeditsioonist kajastub alltekstina eestlaslik lumemõistmine.

Teostes, mis pärinevad paikkondadest, kus inimese seos ümbritseva loodusega on vahetum ning inimese elu suuremas sõltuvuses tema läbisaamisest ümbruse stiihiaga, on ka Looduse kui tegelase osatähtsus suurem.

Ei pruugigi olla kirjandusteadlane või meteoroloog märkamaks, kuidas näiteks Gabriel García Márquezi loomingus kajastub tema sünnikoha ilmastik ning selle mõju tegelastele – inimeste meeleoludki võnguvad koos ilmamuutustega. Vihm kui Columbia rannikualade olulisim ilmastikunähtus on tegelaste ja tegevuse arengu üheks tähtsamaks suunajaks.

Eesti kirjanduses on silmapaistvaks näiteks sellest, kuidas Loodus on teksti, sealhulgas ka teksti tegijat suunavaks jõuks, Nikolai Baturini looming.

Inimvaimu poolt loodut tähtsaimaks pidavas õhtumaises kultuuritraditsioonis esineb loodus kirjanduses peamiselt inimtegevuse taustana või tegevusega lõdvalt seotud kirjeldustena, mis ühtlasi toimivad retardatsioonina, kui teose ülesehitus seda nõuab. Romantismis aitab looduses toimuv tähistada tunderõhulisi kohti või siis kasutatakse teda metafooride ammutamise allikana.

Rääkides “loodusest” tasub nüüsiis järele mõelda, mida meie siin või keegi

teine mõnes muus kohas seda mõistet kasutades silmas peab. Nagu loodusetunnetus on ka mõiste “loodus” sisu kultuuriliselt tingitud.

Edaspidi ongi lähema vaatluse alla võetud “looduse”-kontseptsioonid eesti ja inglise (eriti Ameerika) keele- ja kultuuriruumis. Uku Masingu sõnastatud “keelkond = meelkond”-teooriale tuginedes võiks ehk hoogu võtta koguni suurejoonelisemate üldistuste tegemiseks, see aga ei ole käesoleva kirjutise eesmärk.

Inglisekeelne sõna *nature* tuleb teatavasti ladina tüvest *natura*, esmase tähendusega ‘sünd’, ‘sündimine’ – seega viitega isikulisele, oleva-eelsele sünnitajale.

“Collins Dictionary of the English Language” annab sõnale *nature* kaksteist põhitähendust. Olgu siinkohal toodud esimesed kolm: 1) isiku või asja põhilised omadused, identiteet või olemuslik tunnus; 2) kõige olemasoleva süsteem, kogu inimese poolt kontrollimatu füüsilise maailma korraldus, jõud ja sündmused; 3) kõik loodusnähtused, taimsed ja loomsed eluvormid eristatuna inimesest ja tema loomingust.³

Ka kõigi järgmiste definitsioonide ühisjooneks võib pidada asjaolu, et need lähtuvad inimesest; loodust peetakse millekski inimesest eristatuks ja tema tahte allumatuks.

Eesti keeles seevastu on “loodus” abstraktse nimisõnana võrdlemisi uus nähtus, mis Alo Rauna järgi on etümoloogiliselt tagasiviidav sõnale “loom”.⁴ Eesti murretes võib sõna “loodus” tähistada nii

³ Collins Dictionary of the English Language. Ed. P. Hanks. London & Glasgow, 1982.

⁴ A. R a u n, Etümoloogiline teatmik. Rooma; Toronto, 1982.

'algust', 'loomust' (kalasaaki) kui 'lootust'⁵, üldiselt looduskeskkonda märkivat tähendust tal murretes aga ei ole. Miks, sellest pisut allpool.

Sõna "loodus" on hakatud eesti keeles sagedasti pruukima alles seoses ilukirjanduse tarbeks sobiva kirjakeele kujundamisega. Saareste mõistelises sõnaraamatus leiduvad Wiedemanni "loodele" viitamise kõrval ka konstruktsioon "loodasi ehk loodud asjad" ning "loomus", mida esitatud näidete põhjal otsustades on parema puudusel vaid tõlgetes tarvitatud.⁶

Küllaltki huvitavat võrdlusmaterjali eespooltoodud *nature* tähendustele pakub sõna "loodus" kasutamine tänapäeva eesti kirjakeeles. Eesti kirjakeele seletussõnaraamat annab sellele kolm seletust koos kõnekate näitelausetega: 1. (laiemas mõttes:) kõik objektiivselt eksisteeriv, materia, maailm. (Näitelause: *Inimene on osake loodusest.*) 2. (kitsamas mõttes:) geograafiline keskkond, milles inimene ja ühiskond eksisteerib. (Näitelause: *Kütid tunnevad looduse märke.*) //linna- v. asulavälise keskkonna, eriti maastiku ning taimestiku kohta. (Näitelause: *Kas oled rebast päriselt looduses näinud?*) 3. piltl. loodusseadused, näit. pärilikkustegurid isendi loojana, kujundajana. (Näitelause: *Loodusest antud võimed.*)⁷

Sõnaraamatutes kirjapandu põhjal võiks seega teha järelduse, et eesti keeles ei eristata inimest loodusest sugugi mitte nii järsult kui inglise keeles. Ka "looduse"-sõna etümoloogia viitab millelegi

alanule, millel on lootust kasvada ja mille edenemisele inimene igati kaasa saab aidata.

Eesti rahvausuanduurijate üldine seisukoht on, et elades tihedas kokkupuutes neid ümbritseva loodusega on eestlased loodust tajunud kui hingestatud olendite kogumit; loodusobjekte on tunnetatud toimivate, aktiivsetena ka inimese suhtes, mitte ainult vastupidi. Voldemar Miller on rääkinud koguni metsas tekkinud mõtlemistüübist, vastandades seda nn stepimõtlemisele – metsas elav inimene on looduse sees, mitte selle peal või kohal, ta on üks osa paljususest ega saagi end seada muust loodusest väljapoole.

Huvitavaks kontrastiks sellisele looduskäsitlusele on Ameerika kultuuritraditsioonis juurdunud mõiste *wilderness*, mida tähistav sõna pärineb küll juba varakeskajast, tänapäeval tuntud mõistesisu aga Ameerika ajaloost – Euroopast väljarännanud uusasukate ebatavalisest seosest kohaliku loodusega. Ameerika loodusmaastikud olid uusasukate jaoks esialgu tundmatud, võõrad ja vaenulikud, need tuli allutada, "omaks" muuta. Erinevalt põliskasukatest puudusid sisserännanutel seosed ja vastastikune mõistmine ümbritseva looduskeskkonnaga. Enamik uusasukatest oli pärit Euroopa linnakultuurist, nende teadmised maaharimisest olid algelised ja seega oli neil ka raskem talupoja kombel maaga kontakti leida. Sellest kultuuritaustast tulenedes hakkas mõiste *wilderness* (*wild nature*) tähendama paik-

⁵ Väike murdesõnastik I. Toim. V. Pall. Tallinn, 1982.

⁶ A. S a a r e s t e, Eesti keele mõisteline sõnaraamat II. Stockholm, 1959, lk 666–667.

⁷ Eesti kirjakeele seletussõnaraamat, III kd, 1. vihik. Toim. V. Põlma jt. Tallinn, 1992.

konda, mis on inimesest mõjutamata. Metsik Lääs, *Wild West* oma põlisisukate – metslastega, kelle eluviis oli sisserännanule sama võõristav kui kohalik looduski, muutus *wilderness*'iks, paigaks, mis taandati piiritletuna rahvusparkidesse või reservaatidesse, nii et ta jäi kohaks, mida võib aeg-ajalt nädalalõppudel uudistamas käia, kuid millega orgaanilise sideme tekimine on mõeldamatu. Nii on *wilderness* omamoodi atraktsioon, paikkond, mis on loodud vaatamiseks, mitte aga elamiseks, inimese osalus ökosüsteemis on siin lubamatu.⁸ See soodustab veelgi vastanduse *inimene–loodus* ning sellest tulenevate probleemide süvenemist kultuurilises ühisteadmuses.

Wilderness'i kontseptsioon oma ajaloolises tähenduses (üleharimata jäätmaa, mil pole väärtust, kuni inimese töövaev teda ülendanud pole) või ka tänapäevases mõttes (ülevust tekitavalt inimtühjad ja maalilised paikkonnad) on tegelikult eesti kultuurile ja loodusele võõras. Eestimaal võib leida vaid väga üksikuid paiku, mis on inim mõjust täiesti puutumata; pigem on inimene elanud looduskeskkonnaga tihedalt seotuna, viimast vaikselt kujundades ja mõjutades ning moodustades nii loodusega harmooniliselt kooskõlas muutuva terviku. Loodus tähendas talupojakultuuris konkreetset ümbrust, kus elati; loodusobjektidel ja -kohtadel oli oma funktsioon ja mõte, neid tunti, nimeitati ning kasutati.

Siit ka põhjendus asjaolule, miks polnud eestlasele murrete kõnelemise aegu

vaja sellist üldistavat mõistet nagu 'loodus'. Inimesed elasid läbinisti tuttavas ning mõtestatud keskkonnas, kus igal pisemalgi objektil oli kindel nimi, milles sisaldus teave tema omaduste kohta. Uurides Saareste mõistelist sõnaraamatut leiame, et isegi sellised üldmõisted nagu 'mets', 'soo', 'põld', 'heinamaa' või 'legendik' tähendavad omaette esinedes vaid veidi rohkem kui eimidagi. Näiteks "legendiku" puhul on Saarestel ära toodud kaheksa sõna, mis märgivad eri tüüpi lagedaid kohti keset metsa. Tähelepanuväärne hulk üldmõistest täpsemaid sõnu leidub eesti keeles ka teiste eelpool esitatud märksõnade kohta: eri heinamaatüüpe tähistavaid sõnu on Saareste suutnud sõnaraamatusse koondada ligi viiskümmend, mitmesuguseid põldu ja selle osi märkivaid sõnu üle kuuekümmene. Sooga seotud kohti märgib üle saja kahekümne eri sõna, metsaga aga – üle saja viiekümne. Pole raske aimata, missugused maastikutüübid siinsetele elanikele läbi aegade kõige olulisemad on olnud.

Võrdluseks – inglise keeles on 'metsa' kohta vaid kaks sõna, *forest* ja *wood*, kusjuures esimene tähendab peamiselt 'suuremat puudega tihedalt kaetud ala või midagi, mis oma tiheduse poolest seda meenutab' (näide: *telegraafipostide mets*), teine aga 'ehitusmaterjali' või 'metsatukka, kus domineerib üks puuliik'.

Sõna *wilderness* oma puutumatusel ja kontrollimatusele viitava alltekstiga seega – hoolimata asjaolust, et teda eesti keelde "metsiku loodusena" tõlgitakse, – erineb

⁸ Vt lähemalt: J. G. Mitchell, America's wilderness. *National Geographic* 1998, nr 11, lk 3–32.

estlase “metsikust”, mis viitab metsasusele, vohavusele, kasvamisele ja edenemisele. Hakkab ju meie kliimavöötmes peagi paik, kuhu inimene pikemat aega oma jalga ei tõsta, kasvatama metsa.

Saaremaal ja Lääne-Eestis on tuntud Metsiku-nimelist lokaalset jumalustki, kelle õlgedest tehtud kuju viljakuse tagamiseks külarahva poolt ühiselt küla taha metsa viidud.

Ameerika *wilderness*'i oleks ehk siiski mõttekas “metsiku loodusena” tõlkida, võttes sealjuures teadmiseks selle mõiste sisu ning kujunemisloo Ameerika kultuu-

ris. Aga mõeldes Eestimaa looduses paikadele, mida me väärtustame, mis peaksid olema kaitse all ja hoitud, tuleks ehk rääkida “põlisloodusest”. Paikkond, mida tasub kaitsta, on ju pikka aega ühesugusena püsinud – ta on “põline”. Selles sõnas sisaldub pikaealisus, püsivus, ent ka väärtustatus. Lisaks põliselanikele, põlis taludele ja põlispuudele võiks meil ju olla ka põlisloodus – näitamaks, et loodus väärtustub inimeste läbi, kes on pikka aega ühes kohas elades omandanud oskused, kuidas seal keskkonnaga tasakaalukalt koos elada.

YURIKO SAITO

LOODUSE VÄÄRTUSTAMISEST

Üks hea, moraalse inimese määratlusi ütleb, et niisugune inimene ei suru oma kujutlusi teistele peale. See tähendab, et tal jätkub tahtmist tunnustada teiste indiviidide reaalsust, ning isegi puu ja kivi reaalsust. Nii on ta võimeline seisma ja kuulutama. Minu jaoks on see ka eetiline, mitte ainult intellektuaalne võime.¹

Yi-Fu Tuan

1. Kunsti esteetiline väärtustamine

Tänapäeva esteetikas on üheks vaidlusküsimuseks, milline hinnanguline lähenemine kunstiteostele on õige või kohane. Viimastel aegadel on seesuguse hinnangu küsimus tõusnud üles ka seoses looduse esteetilise väärtustamisega. Siinses artiklis käsitlen ma looduse väärtustamist, lähtudes kultuurigeograaf Yi-Fu Tuani ülaltoodud moraalsusdefinitsioonist.

Hoolimata mitmetest olulistest erinevustest kunsti ja looduse vahel, peaks kunstiteoste väärtustamise vaatlus heitma valgust ka looduse esteetilise väärtustamise teemale. Kunsti õigeks hindamiseks peab meil kõigepealt olema vastav mee-

leline kogemus objektist: maali puhul tema visuaalsest ilmast [*design*] ning muusika puhul kõlalisest ja rütmilisest seadest. Lisaks sellele tuleb objekt asetada ta kultuuri- ja ajalookonteksti ning kunstikeskonda ja seostada, kui võimalik, konkreetse kunstniku loominguga. Lühidalt, me interpreteerime kunstiteost lähtudes temast enesest.

Säärase lähenemise põhjenduseks öeldakse tavaliselt, et see aitab vältida “ebakorrektsed” ja “ekslikke” hinnanguid nagu mustvalge filmi arvustamine tuhmi ja luitunud värvifilmina või jaapani bambusflöödimuusika kritiseerimine lihtsalt draamatikavaese ja jõuetu Lääne sümfooniana. Ometigi ei taga kunsti korrektne väärtustamine alati kõige rahuldavamad

---

Yuriko Saito, *Appreciating Nature on Its Own Terms. Environmental Ethics*, suvi 1998 (20), lk 135–149.

Dr Yuriko Saito on Wisconsin Ülikooli õppejõud, tema praegusteks uurimisaladeks on Jaapani esteetika ning keskkonnaesteetika. Eestis on keskkonnaesteetika teemat põhjalikumalt käsitlenud Kaia Lehari teoses “Ruum. Keskkond. Koht” (Eesti Kunstiakadeemia toimetised, nr 5, 1997). *Tlk.*

¹ Y i - F u T u a n, Yi-Fu Tuan's Good Life. *On Winsconsin*, 9, nr 1, aprill 1987.

esteetilis kogemust. Ebakorrektselt kogedes võib muidu “närvidetele käivat, klišeelikku ja igavat” objekti tõlgendada “huvitava ja leidlikuna”.² Samuti võib kirjandusteost “sihiliku anakronismi ja petliku omistamise meetodiga” lugedes panna “seiklustest kihama kõige igavamadki raamatud”.³

Kuigi säärased katsed võivad pakkuda põnevust, meelelahutust ja mõnikord isegi harivad olla, usun ma, et nad on kohatud nii tunnetuslikel kui *eetilistel* põhjustel. Kunst, eriti minevikus või teises kultuuris loodud kunst, vaidlustab alati ja ahvatleb meid kas või osaliseltki ületama oma enese vaatenurga piire, kutsudes küllasta ma kunstniku poolt loodud maailma, mis tihti on võõrapärane. John Dewey meenutab meile, et kunsti eetiline funktsioon on “eemaldada eelarvamused ja kõrvaldada pilgu eest kae, kiskuda maha harjumuste ja tavade loorid, ning täiustada meie tajumisvõimet”.⁴ Dewey jätkab: “kunstiteosed on vahendid, mis aitavad meil siseneda ja osa saada (...) teistsuguste suhete maailmast kui meie endi oma.”⁵ Kunsti väärtustamine tema endana aitab meil arendada eetilist võimet kaasaelava kujutluse kaudu mõista ja ära tunda teise reaalsust.

Ehk saab ka looduse õige esteetilise väärtustamise kriteeriume tuletada sama-

moodi – meie valmidusest järgida looduse juhatust. Selline hoiak tähendaks looduse oma “loo” kuulamist ning looduse hindamist tema endana, surumata talle peale *meie* enda “lugu”. Järgnevas väidan ma, et kui loodust väärtustatakse puhtalt tema maalilise ilme pärast või ajalooliste, kultuuriliste, kirjanduslike seoste kaudu – nagu see on valdav ja harjumuspärane –, siis mainitud eetiline mõõde puudub. Teiselt poolt ma väidan, et väärtustamine, mis tugineb püüdlusele mõista loodust sellisena, nagu ta on, – olgu niisuguse püüdluse aluseks siis teadus, mütoloogia või folkloor –, järgib õige väärtustamise eetilist kriteeriumi.

2. Looduse väärtustamine pildina

Üheks valdavamaks looduse väärtustamise viisiks, eriti kahel viimasel sajandil Läänes, on näha loodusobjektis ainult tema maalilist välispinda, ilma seda millegagi seostamata. Vaateviis, mille algatasid 18. sajandi inglise kirjamehed, soovib läheneda loodusobjektidele kui “üldistele vormidele, tegevustele, kombinatsioonidele” ning “mitmesugustele vormide ja värviseadetele”. Maastikku tuleb vaadelda maastikumaalina, näiteks läbi Claude'i klaasi.

² K. L. W a l t o n, *Categories of Art. Philosophical Review*, nr 78, 1970, lk 334–367; taastrikk rmt-s: *Philosophy Looks at the Arts*. Ed. J. Margolis. 3. tr. Philadelphia, 1987, lk 71–72.

³ J. L. B o r g e s, Pierre Menard, “Don Quijote” autor. Rmt-s: J. L. Borges, *Hargnevate teede aed*. Tlk O. Ojamaa. Tln, 1972, lk 42.

⁴ J. D e w e y, *Art as Experience*. New York, 1958, lk 325.

⁵ Sealsamas, lk 333.

20. sajandi algul arendas looduse pildina väärtustamise suunda edasi esteetiline formalism, mille algseks eesmärgiks oli abstraktse maalikunsti kaitsmine. Nii nagu maalis tuleb näha puhast kujundust, tuleks loodustki väärtustada värvist, kujust, tekstuurist ja ruumilisest perspektiivist lähtudes. Üks selle vaate eeskõnelejaid küsib:

“Kes poleks, vähemalt korra elus, tajunud äkitselt maastikku puhta vormina? Kas või hetkeks näinud põldude ja maa-majade asemel värve ja jooni...? Kas pole ilmselge, et ta on siis saanud materiaalsest ilust tundeliigutuse, mida üldiselt võib anda ainult kunst, ja just seetõttu, et tal õnnestus seda tajuda värvide ja joonte puhta vormikombinatsioonina?”⁶

See pitoreskne formalistlik vaateviis on tänini valitsev paljudes maastikku käsitlevates distsipliinides. Näiteks määratleb üks geograaf “esteetilist maastikku” kui “kõikehõlmavat abstraktsiooni, milles kõik konkreetset vormid on lahustunud

kunsti põhikeeleks: värviks, tekstuuriks, massiiviks, jooneks, asendiks, sümmeetriaks, tasakaaluks, pingeks”⁷. Nagu Allen Carlson rohkete näidetega tõestab, lähtub metodoloogia, mida kasutatakse maastiku hindamisel metsamajanduses, puhke-maastiku planeerimisel, kiirtee-ehituses ning maastikuarhitektuuris, eeldusest, et looduse esteetiline väärtus tuleneb “kujunduslikest teguritest: vormist, kontrastist, kaugusest, värvist, valgusest ja vaatenurgast”⁸.

Pole kahtlust, et looduse visuaalselt tajutav pealispind on tema esteetilise väärtustamise oluline ja vajalik koostisosa. Kuid *ühekülgne ja muid aspekte välistav* tähelepanu maalilise pealispinna vastu moonutab looduse esteetilist väärtust. Esiteks, väärtustades loodust vaid pildina, jäävad meil märkamata mitmesugused mittevisuaalsed vahendid, mille abil loodus meid kõnetab, – nagu maikellukeste lõhn, lõokese õrn laul varakevadel või oja värskendav jahedus.⁹ Looduse ühe-

⁶ C. B e l l, Art. New York, 1913, lk 53.

⁷ D. W. M e i n i n g, The Beholding Eye: Ten Versions of the Same Scene. Rmt-s: Interpretation of Ordinary Landscape. Ed. D. W. Meining. Oxford, 1977, lk 46.

⁸ A. C a r l s o n, Formal Qualities in the Natural Environment. *Journal of Aesthetic Education*, 13, juuli 1979, lk 100. Vt ka: On the Possibility of Quantifying Scenic Beauty. *Landscape Planning*, 4, 1977, lk 131–172.

⁹ Looduse ühekülgsest pildilisest väärtustamisest tähtsamaid käsitlejaid on olnud Arnold Bearleant. Vt A. B e r l e a n t, The Aesthetics of Environment. Philadelphia, 1992. Leidub ka teisi töid, mis rõhutavad meie kõigi meelte olulisust looduse väärtustamisel: J. D o u g l a s P o r t e o u s, Landscapes of the Mind: World of Sense and Metaphor. Toronto, 1990; Y i - F u T u a n, Passing Strange and Wonderful: Aesthetics, Nature, and Culture. Washington D. C., 1993; D. A b r a m, The Spell of the Sensuous: Perception and Language in a More-Than-Human World. New York, 1996. Loodus erinebki kunstist selle poolest, et puudutab kõiki meeli. Kunstis kehtib konventsioon, mis piiritleb, millised meelelised kvaliteedid on esteetiliselt olulised. Nii näiteks pole maali maitse ega lõhn, ükskõik kui huvitavad need ka oleks, maali esteetilise väärtuse määramisel olulised.

külgsest visuaalset kogemist võib seega iseloomustada kui looduse mitmekesisuse osalist ja valikulist tähelepanemist.

Teiseks, looduse visuaalse ilme jõuline rõhutamine õhutab meid väärtustama looduses *ainult* neid objekte, mis on visuaalselt harmoonilised, põnevad, huvitavad, nauditavad või meeldivad. Ehk nagu Aldo Leopold ütleb: “kui me huvitume peamiselt eksponaatidest”, siis “me tahame, et meid aetaks karjana ühe “vaatamisväärsuse” juurest teise juurde,” ja “leiame, et mäed on suurejoonelised siis, kui nad on, nagu mäed olema peavad – koskede, järvede ja kaljurüngastega”. Seevastu Kansase tasandikke me peame “tüütuks” ning Iowa ja Lõuna-Wisconsini preeriaid “igavaks”. Võiks öelda, et need maastikud on “vaegdekoratiivsed”.¹⁰

Tõepoolest paistab, et paljud meist, eriti turistid, väärtustavad loodust just pildina. Keskendumine dekoratiivsete vaatenurkade väljaotsimisele ja maaliliste kohtade pildistamisele osutab peamiselt pildilisele huvile. Meie suhtumine ei erine

siin suurt nende kahe kunstniku omast, keda John Muir kohtas Ritteri mäel Kordiljeerides. Otsides maalilisust ja suursugusust, jäid need rahule üksnes vähestest kohtadega, mis pakkusid erakordseid, hämmastavaid vaatepilte. Paigad aga, mis kütkestasid Muiri, nagu sügisvärvides niidud ja sood, valmistasid kunstnikele “pettumuse”, kuna neist ei saanud teha “efektseid pilte”.¹¹

Selline suhtumine loodusse tekitab tihti ökoloogilist laadi probleeme, mille heaks näiteks on Ameerika rahvusparkide korraldus. Kuna rahvuspargid loodi algselt hoidmaks alles Metsiku Lääne suurejoonelist ja rahvale meelepärast veetlust, siis jäid paljud vähem suurejoonelised, ent ökoloogiliselt nendega kokkukuuluvad ümbruskonna-alad rahvuspargi piiridest välja ning põlluharimise ja kaevandamise ees kaitsetuks.¹² Veelgi enam, vähene dekoratiivsus aeglustas mõningate tervete ökoloogiliselt oluliste paikkondade arvamist rahvusparkide hulka. Näiteks paikkonda nimega Florida Everglades naeru-

¹⁰ A. L e o p o l d, *A Sand County Almanac: With Essays on Conservation from Round River*. New York, 1966. Viited esinevad järgmiselt: vaatamisväärsused – lk 193, “mäed, nagu mäed olema peavad” – lk 179, Kansase tasandikud – lk 180, Iowa ja Wisconsini preeriaid – lk 193. Hea arutluse Leopoldi maastikuesteetika üle võib leida: J. B a i r d C a l l i o t, *The Land Aesthetic. Orion Nature Quaterly*, 3, suvi 1984, lk 16–22. Vaatamisväärsusena tunnustamata looduse esteetilise väärtuse rõhutamine toetab lähenemist, mida Allen Carlson on nimetanud “positiivseks esteetikaks”, s.o vaadet, et iga asi looduses on esteetiliselt positiivne. Vt A. C a r l s o n, *Nature and positive aesthetics. Environmental Ethics*, 6, 1984, lk 5–34. Sellesarnast lähenemisviisi leidub ka: H. R o l s t o n, III, *Environmental Ethics: Duties to and Value in the Natural World*. Philadelphia, 1988. Samuti olen leidnud arutlusi ebamaalilise looduse kohta artiklis: *The Aesthetics of Unscenic Nature. Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 56, nr 2, kevad 1998, lk 101–111.

¹¹ J. M u i r, *The Mountains of California. Rmt-s: The American Landscape: A Critical Anthology of Prose and Poetry*. Ed. J. Conron. New York, lk 255. (Esmakordselt ilmunud 1894.)

vääristati kui paljalt sood, milles on “üsna vähe erihuvisid kõitvat ja ei midagi, mis oleks maaliline või kaunis”, ning mis seega pole väärt “seisma nende maaliliste imedemaade suursuguses rivis, mis ameerika rahvas välja on valinud”.¹³

Kaunite loodusvaadete kütkestavus ise ei tekita probleeme; seda ei peaks kuidagi taunima, sest kõige sagedamini ongi just looduse maalilisus meie jaoks tema veetlevuse esmaseks ajendiks. Olukord muutub probleemseks siis, kui meie väärtustamine siin lõpebki – kui me suleme oma kõrvad “lugude” ees, mida loodus võiks meile vesta oma teiste, mittevisuaalsete külgede kaudu. Mõnikord võib looduse hääl retoorilise ilukõne asemel kosta ka õrna sosina või vaikiva mõistatusena. Me peame arendama endas võimet märgata ja väärtustada neid tema erinevaid kõneviise. Ent kuidas?

3. Looduse assotsiatiivne väärtustamine

Ajalooost on teada katseid teadlikult väärtustada vähemmaalilisi kohti looduses. Selle näiteks on 19. sajandi Ameerikas maastike väärtustamisel levinud suund. Mõjutatuna Euroopas populaarsest assotsiatiivse esteetika teooriast, määrati loodusobjekti esteetiline väärtus lähtudes ideedest, mis temaga seostusid. Selle assotsiatiivse esteetikateooria omaksvõtt tekitas 19. sajandi ameeriklastes ka palju rahutust, kuna üldiselt arvati, et erinevalt Euroopast puuduvad Ameerika maastikel ajaloolised ja kirjanduslikud assotsiatsioonid. Nii kirjeldati Ameerika maastikke tihti sõnadega “paljas”, “tuim”, “tühi”, “maitselage” – vastupidiselt Euroopa maastikele, “kus iga paiga ja objektiga seostub mingi tõeline või romantiline lugu”.¹⁴ See alaväärsuskompleks mõjutas Ameerika maastikest lugupidavaid kirjamehi, nagu Thomas Cole ja Horatio Parsons, kaitsma nende esteetilist väärtust,

¹² Hiljutist muretsemist Yellowstone'i rahvusparki ümbritsevate alade pärast vt: J. S k o w, Mother Lode vs. Mother Nature. *Time*, 22. XI 1993, lk 58–59; Glacieri rahvusparki kohta: Park boundary No Barrier to Environmental Warfare. *Providence Sunday Journal*, 12. XI 1989. Yellowstone'i rahvusparki ökoloogiliselt problemaatilise piiri kohta vt ka kaarti artiklis: The Fall of the Wild. *Newsweek*, 28. VII 1986, lk 52–54.

¹³ Alfred Runte tsitaat: National Parks: The American Experience, 2. tr. Lincoln, 1987, lk 131.

¹⁴ S. H a l e, The Romance of Travelling. Rmt-s: Traits of American Life. Philadelphia, 1935, lk 190. Vt ka Th. C o l e, Essay on American Scenery. Rmt-s: American Landscape: A Critical Anthology of Prose and Poetry. New York, 1974. (Esmakordselt ilmunud: *American Monthly Magazine*, 1, jaan. 1836); H. P a r s o n s, The Book of Niagara Fall. Rmt-s: American Landscape. (Esmakordselt ilmunud 1836); N. P. W i l l i s, Land, Lake and River Illustrations of Transatlantic Nature (1840). Reprint ed. Bare (Mass.), 1971. Ajaloolise ülevaate 19. sajandi Ameerika suhtumisest oma maastikesse annab Hans Huthi teos “Nature and the America: Three Centuries of Changing Attitudes” (Lincoln, 1972).

viidates tulevikuperspektiividele – ülesharitavatele põldudele ning arenevatele linnadele. Mõned teised kirjanikud, nagu Washington Irving ja James Fenimore Cooper, püüdsid Ameerika maastikke elavamaks muuta sel teel, et löid kirjatöid, mis käsitlesid neidki maastikke kui “inimseikluste suurt näitelava”.¹⁵ Kõik need katsed sisaldavad endas aga varjatud eeldust, et loodusel puudub väärtus, kuni teda pole mõne kujuteldava või tegeliku teoga “inimlikustatud” või “pühitsetud”. Ja isegi siis väärtustatakse loodusobjekti vaid vahendina mõne meie ajaloolise, kultuurilise, kirjandusliku sündmuse või saavutuse tähistamiseks.

Meid ei kõida enam rahvuslik üritus anda loodusele inimlikke assotsiatsioone, kuid me väärtustame me eriti turistidena mõningaid loodusobjekte endiselt eeskätt ajalooliste, kultuuriliste ja kirjanduslike assotsiatsioonide kaudu. Siin maal on Plymouth Rock ja Gettysburgi lahinguväli selle silmapaistvaimad näited. Ka teiste kultuuride mälus püsivad loodusobjektid tihti niisuguste assotsiatsioonide kaudu. Nii näiteks austatakse Jaapanis üht hõlmikpuud paigana, kus 12. sajandil mõrvati šogun, ploompipuud – kuna ta tärkas ploomikivist, mille sülitas välja kuulus

poet, kaljut, kus budistlik munk ja külanaine luulekeeles vestlesid, ning järve, kuhu noor ja kaunis külatüdruk end uputas.¹⁶

See assotsiatsioonidel põhinev looduse väärtustamine meenutab John Locke'i teooriat looduse omandiväärtusest. Määratledes omandiõiguse alusena inimese tööpanust, väidab Locke tegelikult, et harimata ja inimlikustamata loodus pole nii väärtuslik kui ülesharitud, inimlikustatud loodus. Ta pole “omand”, väärt kaitsmist, kuni ta pole üles haritud. Niisiis oli Ameerika “metsik loodus” [*wilderness*] locke'ilikus tähenduses jäätmaa, kuni inimese töövaev polnud teda puhastanud, harinud ja täis külvanud ning Inglismaa haritud, viljakandvate maade sarnaseks muutnud. Locke ütleb: “maad, mis on jäetud tervenisti loodusele, mida pole edendatud, kus pole karjatatud ega vilja kasvatatud, kutsutakse põhjendatult *jäätmaaks* ning meil on temast kasu vaid pisut enam kui eimillestki.”¹⁷ Ja Locke'i kaasaeegsed eelistasidki üldiselt geomeetrilist täpsust ja korda, mis kehastus inimlikustatud ja tsiviliseeritud maastikus, ülesharimata jäätmaale, mida me tänapäeval nimetame “metsikuks looduseks”.¹⁸

Meie kaasaegetest näikse John Pass-

¹⁵ Th. C o l e, *Essay on American Scenery*, lk 571.

¹⁶ Need näited on võetud 15-kõitelisest jaapani folkloori ja ajaloolegendide kogumikust: *Nihon Densetsu Taikei. Complete Collection of Japanese Folklore*. Ed. Hiroyuki Araki jt. Tokyo, 1983.

¹⁷ John Locke'i “Second Treatise of Government”, 41. pt. Vt ka peatükke 36, 37, 45, 46, 47, 48, 49.

¹⁸ Selle arusaama kohta toob palju näiteid Keith Thomas rmt-s “Man and the Natural World: A History of Modern Sensibility” (New York, 1983), eriti peatükis “Cultivation or Wilderness?”.

more propageerivat seda John Locke'i ja tema kaasaegsete, ent ka 19. sajandi Ameerika mõtlejate vaadet, et puutumata maa on midagi inimesele võõrast ja et meil on nii õigus kui ka kohustus see üles harida. Musternäiteks sellisest "koostööst loodusega" on Passmore'i arvates vaba planeeringuga aiad, aga ka teed ja linnad, mis on kujunenud loomulikku topograafiat järgides.¹⁹ Assotsiatsioonidest lähtuva looduseväärtustamise eeltingimust – loodust "inimlikustada", "pühitseda" ja "harida" – võib pidada Locke'i teooria kui ka Passmore'i üleskutse mittematerialistlikuks variandiks.

Assotsiatsioonidel põhinev looduseväärtustamine on ajalooliselt ja kultuuriliselt kahtlemata oluline. Siiski tähendab see looduse väärtustamist pigem inimdraama toimumise lava või taustana kui loodusest enesest lähtudes. Et hinnang tuletatakse loodusele lisanduvatest ajalooja kultuuriseikadest, siis eeldab assotsiatiivne väärtustamine vaikimisi, et puutumatu loodus ise on esteetiliselt väärtusetu, sest teda pole kultuuristatud. Kui ajaloodraama pealt maha koorida, jääksid Plymouth Rock ja hõlmikpuu tummaks. Teisisõnu, meie hinnang neile objektidele sõltub sellest (ajaloolisest/kirjanduslikust) "loost", mille me nendega seostame. Me ei hinda neid sellena, mis nad on, loodusobjektidena.

Veelgi enam, assotsiatsioonidel põhineva väärtustamise puhul kaotavad oma tähtsuse objekti eriomased meelelised

tunnused. See tähendab, et Plymouth Rocki eriomane värvus, kuju, suurus ja tekstuur on tema ajaloolise tähenduse seisukohalt kõrvalised omadused. Ent objekti meeleliste kvaliteetide tähelepanelik jälgimine on lisaks esteetilise kogemuse saamisele vajalik ka objekti hindamiseks sellisena, nagu ta on.

Ma usun, et looduse kuuldavõtmine *loodusena* tähendab tema enda reaalsuse tunnustamist millenagi, mis seisab eraldi meie omast. See tähendaks teadvustamist, et igal loodusobjektil on tema oma unikaalne ajalugu ja funktsioon, mis ei sõltu talle inimkonna poolt omistatud ajaloolisest, kultuurilisest ja kirjanduslikust tähendusest, ning eriomased tajutavad tunnused. Looduse väärtustamine tema endana peab seega põhinema "loo" kuulamisel, mida loodus meile kõigi oma tajutavate palgejoonte kaudu enesest vestab – see on lugu *tema* päritolust, koostisest, funktsioonist ja toimimisviisist, mis on inimese juuresolust või sekkumisest sõltumatud. Vähe sellest, kui me loodusele omaenese huvisid – olgu selleks pildiraam või ajaloolised, kultuurilised ja kirjanduslikud assotsiatsioonid – enam peale ei suru, siis muutume vastuvõtlikuks ja avatuks looduse erinevatele "kõneviisidele". Säärasena kogetud loodus pole eales hääletu, vaid tal on alati rääkida oma "lugu", isegi kui ta pole maaliliselt suursugune või tal puuduvad inimesega seotud assotsiatsioonid. Mis siis sellise kogemuse võimalikuks teeb?

¹⁹ J. P a s s m o r e, *Man's Responsibility for Nature: Ecological Problems and Western Traditions*. New York, 1974, lk 38.

4. Looduse teaduslik väärtustamine

Katseid mõista loodust nii, nagu ta on, lahus inimese juuresolekust ja mõjust, on ka tehtud. Ma usun, et sellised katsed on olnud aluseks nii loodusteadustele (tähen duses, mida selgitatakse hiljem) kui ka teistele, enamasti pärimuslikele diskur sustele, nagu folkloor ja müüt. Väidan, et looduse esteetiline väärtustamine on kõi ge vastutustundlikum siis, kui võtab arves se neid valdkondi. Paremat terminit leid mata, nimetan seda looduse *teaduslikuks* väärtustamiseks.

Teadusliku teadmise olulisust looduse esteetilise väärtustamise alusena on esile tõstnud Allen Carlson. Carlson arvab, et nii nagu kunsti õige väärtustamine peab algama objekti ajaloolise tausta mõistmi sest, peab looduse väärtustamine põhine ma õigel informatsioonil. Seda informatiiooni peab andma loodus ise, võtmata arvesse meie assotsiatsioone, sest “loodus on looduslik, mitte meie looming”, see ga “me võime avastada [loodusobjektide kohta] asju, mille tekkimine pole meist sugugi sõltunud”.²⁰ Carlson väidab, et inimosalusest sõltumatuid fakte looduse kohta pakuvad meile looduseuurijate ja

ökoloogide teaduslikud/tervemõistuslikud tähelepanekud. Need teadmised aitavad meil määratleda “lugu”, mida loodus oma meelelise pealispinna kaudu vestab.

Olen Carlsoni vaatekohaga üldjoontes päri, olgugi teistsugustel põhjustel. Carl son osutab looduse adekvaatse väärtusta mise *kognitiivsele* vajadusele – “kui me tahame, et esteetilised otsustused oleksid ka *tõesed*”.²¹ Mina rõhutan edaspidi *eeti lise* külje tähtsust säärate “tõeste” esteetiliste otsustuste tegemisel. Nagu esimeses peatükis väitsin, on kõigi objektide koha se, s.o neist endist lähtuva väärtustamise puhul kõrgeimaks printsiibiks empaa tiliselt kuulata ja tunnustada teise poolt vestetud “lugu”, ükskõik kui võõras see ka oleks. Kui unustada eetiline külg, siis võib tõearmastuse meie esteetilistes otsus tustes kergesti üles kaaluda asjaolu, et ebaadekvaatne väärtustamine (mis tule neb valesst või asjakohatust informatsioo nist või igasuguse informatsiooni ignoree rimisest) pakub mõnikord meeldivamat, põnevamat või hõlpsamat elamust.

Teaduse sobivust looduse väärtustami se alusena on tihti vaidlustatud, väites, et teadus on nii oma praktiliste rakenduste kui ka mõistelise suunitluse poolest ant ropotsentristlik. Läänelikku teadust, mis

²⁰ A. C a r l s o n, Appreciation and the Natural Environment. *Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 37, kevad 1979, lk 273.

²¹ A. C a r l s o n, Nature, Aesthetic Judgment and Objectivity. *Journal of Aesthetics and Art Criticism*, 40, sügis 1981, lk 25. Carlson vihjab moraalsele tähtsusele, mis on looduse väärtustamisel tema endana (“...kui meie väärtustamine püüdleb *sügavamale* tasandile”), märki des, et nii toimida “poleks oluline mitte üksnes esteetilistel, vaid ka moraalsel ja ökolo oogilistel põhjustel”, kuid ei arenda seda mõtet edasi. Esimene tsitaat pärineb artiklist “Nature, Aesthetic Judgment and Objectivity” (lk 25; kursiiv minult – Y. S.), teine artiklist “Appre ciation and the Natural Environment” (lk 274).

rajaneb teadusliku ja tehnilise progressi baconlikul programmil ning kartesiaanlikul dualismil ja mehhanistlikul looduskäsitusel, on tihti vastutavaks peetud enamiku tänapäeva ökoloogiliste probleemide eest. Üks kriitik sõnastab seda järgmiselt: “seisukoha, nagu võiks teadus viia looduse esteetilisele väärtustamisele, seavad kahtluse alla keskkonnahäired, mis on suurel määral just teaduse saaduseks”. Teadus on “teinud nii palju taandamaks ja muundamaks loodust üksikosade kogumiks, tundmata tema vastu mingit austust, – see on just midagi vastandlikku looduse kuulamisele ja mõistmisele temast enesest lähtudes”.²²

Otsene vastuväide sellele oleks, et ökoloogiagi on teadus, kuigi selle tagajärjed ei kuritarvita loodust. Olgu öeldud, et ei mina ega Carlson väida sugugi, nagu “viiks teadus looduse esteetilisele väärtustamisele”, vaid pigem, et looduse esteetiline väärtustamine meie poolt peab olema teadlik ja kooskõlas vastavate teadusfaktidega. Meie esteetilise kogemuse selline suunamine ei tähenda ilmtingimata antropotsentristliku või üleoleva hoiaku võtmist looduse suhtes ega teadusteadmise utilitaarsete rakenduste heakskiitu. Mõnedel juhtumitel (millest pikemalt allpool) peab looduse esteetiline vastuvõtt olema ankurdatud teadusse, et ta saaks olla ökoloogiliselt vastutustundlik.

Teadust võib pidada antropotsentristlikuks ka kontseptuaalses mõttes. Näiteks

Stan Godlovitch väidab Carlsoni seisukohale vastu, et ka teadus ei vesta meile looduse enda “lugu”, vaid pigem *meie* oma. Teadus organiseerib, interpreteerib ja analüüsib loodust liigagi inimliku mõisteskeemi ja sõnastiku abil. Teaduse püüdeks on seega looduse omamoodi inimlikustamine ja tema (mõisteline) hõivamine meie vajadustest lähtudes. Godlovitchi arvates on teaduses “objekt siiski mingis mõttes *meie* oma; keerukas artefakt, mis on välja tahatud mõtestamatuse ebamäärasest kaosest”. Lühidalt öeldes, “teadus ... pakub meile vaid valikut *meie enda* poolt soovitud kujutisi”.²³ On ülbe arvata, nagu kohanduks ja harmoneeruks loodus varmalt meie kontseptuaalsete mõistmiskeemidega. Sellest tulenevalt on Godlovitchi järgi kõige kohasemaks looduskogemuseks ja -väärtustuseks “mõistatuslikkus, kirjeldamatus ja imepärasus”, mis viib “esteetilise distantsihoidmiseni ja tähendusetusetundeni”.²⁴

Ühest küljest pole kahtlust, et teadus püüab loodust inimlikustada, toetudes *meie* vaatlustele ning tehes nende tulemusi *meile* mõistetavaks. Ma pole siiski kindel, kas Godlovitchi soovitatud hoiak vaadelda loodust mõistatusliku ja kirjeldamatuna oleks kohasem. Sest välistades võimaluse teistsugust maailma mõista, minetame võime olla selle suhtes osavõtlik. Mõõnan, et meie arusaamist teisest piirab alati võimalus, et egotsentriline, etnotsentriline, olevikuline või antro-

²² Märkus selle artikli anonüümselt retsenseerijalt ajakirjale *Environmental Ethics*.

²³ S. G o d l o v i t c h, Ice Breakers: Environmentalism and Natural Aesthetics. *Journal of Applied Philosophy*, 11, 1994, lk 23.

²⁴ Sealsamas, lk 23 ja lk 26.

potsentriline vaatenurk varjundab meie tajumisviisi. Kuid neis piires on võimalik suurema või vähema tundlikkuse ja vastutustundlikkuse astmel püüelda teise mõistmise poole. Ja ma arvan, et teaduslikel “lugudel”, mida me loodusest jutustame, on sellel skaalal üsna kõrge koht. Erinevalt assotsiatsioonidel põhinevast väärtustamisest räägivad need “lood” loodusobjektide eneste elust ja on ajendatud nende eneste eriomastest tajutavatest tunnustest, isegi kui neid tuleb jutustada *meie* kujundites ja sõnavaras.

On veel üks vastuväide teadusinformatsiooni kasutamisele looduse esteetiliselt väärtustamisel – sedasorti teadmised juhtivat meid eemale vahetust meelelisest looduselamusest. Näiteks on Mark Twain kirjeldanud, kuidas tema jaoks “jõevool kaotas kogu oma armsuse ... ja poeetilisuse” ning “romantika ja ilu”, kui talle sai selgeks päikeseloojangu, vee liikumise, metsa värvide ja muu säärase teaduslik tähendus.²⁵ Niisama on üks teine autor väitnud, et meteoroloogi huvil pilvede vastu pole midagi ühist esteetiliselt väärtustamisega, sest “meteoroloog pole huvitatud pilvemoodustise nähtavast ja jahmatavast väliskujust, vaid põhjustest, mis on selleni viinud”.²⁶ Samuti on üks esteetik väitnud, et teaduslik teadmine juhib meid

eemale ookeani esteetilisest mõjust, sest teadlast huvitavad “sool, mis selle veest on välja kristalliseerunud”, või “gaasid, milleks selle tilgad muutuvad”, ning see, “mida veega saab teha, kuidas seda saab kasutada, milline on selle majanduslik väärtus, kuidas vesi paati kannab ja mis põhjustab selle liikumist”.²⁷

Carlsoni vaade jääb sellise kriitika ees kaitsetuks senikaua, kuni ta arvab looduse adekvaatsel esteetiliselt väärtustamisel oluliseks igasuguse teadusteadmise, mida “annavad loodusteadused – astronoomia, füüsika, keemia, bioloogia, geneetika, meteoroloogia, geoloogia, ent samuti kitsamad teoreetilised seletused nende teadusharude piires”.²⁸ Et kirjeldatud kriitikale vastu seista, tuleb eri teadusdiskursuste vahel mõningast vahet teha.

Kõigepealt tuleb nõustuda, et *mõnesugune* teaduslik informatsioon juhib meid tõepoolest eemale tegelikust looduselamusest. Näiteks kalju molekulaarne struktuur ja allika meditsiiniline väärtus näivad asuvat liiga kaugel meie vahetust tajuväljast, et olla adutavad meelelisel pinnal. Sellised esteetiliselt sisuta kaalutlused kuuluvad üldiselt esimestesse ratsionalistlikust traditsioonist pärit moodsatesse teadustesse (nagu füüsika ja keemia). Eugene Hargrove väidab, et need teadusharud

²⁵ M. T w a i n, *Life on the Mississippi*. Rmt-s: *Mark Twain: Mississippi Writings*. New York, 1982, lk 285.

²⁶ J. S t o l n i t z, *Aesthetics and Philosophy of Art Criticism*. Boston, 1960, lk 35.

²⁷ H. M u n s t e r b e r g, *Connection in Science and Isolation in Art*. Rmt-s: *A Modern Book of Esthetics*. Ed. M. Rader. 3. tr. New York, 1962, lk 438. (Esmakordselt avaldatud: *The Principles of Art Education*, 1905.)

²⁸ A. C a r l s o n, *Appreciating Art and Appreciating Nature*. Rmt-s: *Landscape, Natural Beauty and the Art*. Ed. S. Kemal, I. Gaskell. Cambridge, 1993, lk 220.

kohtlevad loodust, nagu koosneks see teatavatest primaarsetest kvaliteetidest, ning taandavad looduse lihtsateks kvantitatiivseteks osadeks, formuleerides puhvale mõistusele vastavaid ajatuid univertsalseid ja meelilise kogemuse taguseid mudeleid ja hüpoteese.²⁹

Teisest küljest, teistlaadi teadusinformatsioon jälle rikastab või muudab meie algset tajukogemust loodusest. Selline informatsioon pärineb aladelt, mida Hargrove nimetab loodusloolisteks teadusteks [*natural history sciences*], nagu geoloogia ja bioloogia. Need teadusharud rajanevad vaatlustel, eriti sekundaarsete kvaliteetide vaatlusel, ning käsitlevad objekte ja nähtusi nende ajalis-ruumilises kontekstis. Nii näiteks on mäe geoloogiline päritolu, looma anatoomiline ehitus ja putuka varjevärvus kehastunud või väljendunud objekti vaadeldavates palgejoontes, ning me väärtustame seda, kuidas iga objekt jutustab meile oma päritolust, ehitusest ja toimimisest. Hargrove rõhutab, et erinevus kahe teadustüübi vahel seletab, miks “loodusloolastel on tihti rohkem ühist poetide ja maalikunstnikega kui füüsikute ja keemikutega”.³⁰

John Muiri kirjeldus Ritteri mäest illustreerib, kuidas looduslooline teadmine süvendab esteetilist looduselamust:

“Ka kanjonid, mõned neist miilisügavused, mis meeletult looklevad läbi võimsa mägedehulga, ükskõik kui seaduspäratud ning ohjeldamatud nad esmapilgul ka

näiks, osutuvad lõpuks kindlate põhjuste paratamatuteks tagajärgedeks, mis järgnesid üksteisele harmoonilises reas, – kiviplaatidesse uuristatud Looduse luuletusteks, mis on ühed lihtsamad ja samas kaasakiskuvamad tema jääaegsetest teostest. (...) Nii mõtiskleme Looduse meetodite üle maastiku kujundamisel ja loeme ülestähendusi, mis ta on kaljudesse uuristanud.”³¹

Erinevalt kaasasolnud kunstnikust, kes väärtustas maastikku pildina, paneb Muir tähele, kuidas kaljude moodustumises on kehastunud geoloogilised sündmused, ning ülistab looduse enese “lugu”, surumata sellele peale oma nägemust ega poeesiat.

Aldo Leopoldi maastikuesteetika rõhutab samuti hariduse olulisust “looduse tundmaõppimisel”, eriti teadmiste omandamist evolutsioonist ja ökoloogiast, mis Leopoldi sõnul “arendavad taju”. Asjakohased teaduslikud teadmised võimaldavad meil dešifreerida ja väärtustada looduse neid komponente, mida maalilistena ei tunnustata, olgugi nood alul “nähtamatud ja mõistetamatud”. Siia kuuluvad “soomaade koorid”, “jõe laul”, “mäestike kõne, mis on kui ääretu tukslev harmoonia – tema partituur on kirjas sadades mägedes, tema noodid taimede ja loomade elus ning surmas, tema rütm vältab sekundeist sajanditeni”, “kured, kellest me saame paremini aru sedamööda, kui meil õnnestub lahti harutada maa ajalul-

²⁹ E. C. H a r g r o v e, *Foundations of Environmental Ethics* (1989). Reprint ed. Denton (Tex.), 1996, lk 40.

³⁰ Sealsamas.

³¹ J. M u i r, *The Mountains of California*, lk 263–264. (Minu kursiiv – Y. S.)

gu”, ja “umbrohi linnatänavatel, mis kannab edasi sama õpetust kui ranniksekvoad”. Nii me suudamegi lõpuks “mõelda nagu mägi”.³²

Loodusteaduslik haridus võib meie esteetilisele elamusele mõnikord ka negatiivselt mõjuda. Vaadelgem näiteks, mis juhtus Hetch-Hetchy oruga, mis oma silmapaistvate kaljuseinte, koskede ja mäekurudega on osa Yosemite'i rahvuspargist. 20. sajandi alguses leiti, et siin oleks sobiv koht tammile ja veehoidlale, mille abil varustada 500 000 alalises veepuuduses vaevlevat San Francisco elanikku. Peale utilitaarse põhjenduse esitasid tammi pooldajad ka esteetilisi argumente. Nad väitsid, et koos tammiga oleks maastik esteetiliselt veelgi nauditavam, sest veevulin “kajaks vastu kõrgetelt mäetippudelt ja massiivsetelt kaljuseintelt ning Hetch-Hetchy kosk langeks endistviisi; lisaks peegelduks kõik see “uue loomingu vee-

peegli””, sünnitades nii “ühe maailma vaatamisväärsmaid imesid”.³³ Seda visuaalset efekti illustreeriti koguni fotomontaažiga.

Kui tahes efektne see vaatamäng ka oleks, tundub, et me ei saa ega tohi siin lahutada esteetikat ökoloogiast. Kui ka muutus ei kaota paiga maalilist ilu, pidanuks ja peaks taimede ja loomade elupaiga hävitamine ning vete loodusliku voolusuuna ümberpööramisega kaasnevad ohud moonutama tammiga oru puhtvisuaalset hiilgust. See ei tähenda, nagu peaks objekti esteetiline väärtus tervenisti tulenema tema ökoloogilisest väärtusest. Selline nn ökoloogiline determinism jätkaks unarusse meelelise kogemuse, mis on esteetilise väärtuse aluseks. Meie esteetiline kogemus *algab* ja *lõpeb* objekti meelelisel pealispinnal – kuigi samas me muudugi muudame ja korrigeerime seda algset reaktsiooni lisainformatsiooni valguses.

³² Kõik tsitaadid on Aldo Leopoldi raamatust “Sand County Almanac”, viide taju arendamisele leidub lk 290, algele mõistetamusele – lk 291, soomaade kooridele – lk 171, mägede kõnele ja ääretule tukslevale harmooniale – lk 158, kurgedele – lk 102, umbrohule – lk 292, ning “Mõelda nagu mägi” (*Thinking as a Mountain*) on ühe essee pealkiri teoses “The Quality of Landscape” (lk 137–141). Väärrib märkimist, et propageerides “looduse tundmaõppimist” arendamaks meie maastikuesteetilist vastuvõtlikkust, kritiseerib Leopold samal ajal akadeemilist teadust selle eest, et too ei vii õppureid kokku tegeliku, vaadeldava loodusega. Uurides vaid “suurejoonelise orkestri instrumente”, ei sõanda uurijad teadlastena tähele panna nende instrumentide sõrmitsemisel tekkivat muusikat, sest “harmoonia tabamine on luuletajate asi”. Selle tulemusena ei suuda teadus mõista, et “iga jõe hea käekäik võib sõltuda jõe vooluhälte kuulmisest ning selle muusika säilitamisest tajutavana” (lk 162–163).

³³ Alfred Runte tsitaat: National Parks, lk 80. Ka Roderick Nash pühendab Hetch-Hetchy Valley'le peatüki oma teoses “Wilderness and American Mind” (3. tr. New Haven, 1982). Mitmesuguseid probleeme, nende seas ka esteetilisi, mis kaasnevad hiljutise ettepanekuga “taastada” Hetch-Hetchy Valley veetaseme alandamise teel, käsitleb Nancy Lee Wilkinson artiklis “No Holier Temple: Responses to Hodel's Hetch Hetchy Proposal” (*Landscape*, 31, 1991, lk 1–9). Tema artiklit illustreerivad fotod orust enne ja pärast tammi valmimist, aga ka fotomontaaž, mida olid kasutanud tammi ehituse toetajad.

Niisiis ei erine meie esteetilised hinnangud loodusele väga palju kunsti hindamisest, moraalsetest kaalutlustest või tunnetuslikest distsipliinidest.

Olen rõhutanud, et looduse esteetiliseks väärtustamiseks vajalike teadusteadmiste ringi tuleks Carlsoni seisukohaga võrreldes kärpida. Nüüd vaatlen võimalusi, kuidas seda laiendada. Ma ei arva, et looduslool selle ranges, läänelikus tähenduses oleks loodusnähtuste ja -objektide "mõtestamise" monopol. Seda püüavad teha ka mõned põlistraditsioonid, rahvapärимused ja müüdid.³⁴ Nagu Holmes Rolston meile meenutab:

"Aegade algusest peale on inimene olnud suur jutuvestja. Minevikus, oma sügavaimais kihtides on need jutud sageli olnud müüdid Maast, mida inimesed asustavad... Ka tänapäeva teaduse üks põnevamaid külgi seisneb Maa ajaloo üha paremas jutustamises..."³⁵

Mõned müüdid ja rahvajutud kujutavad inimeste tegusid ning loodusobjekte nende tegude taustana niisama, nagu seda teeb eespool käsitletud assotsiatiivne looduseväärtustamine. Kuid on olemas ka teist tüüpi müüte, rahvapärимusi ja kohamuistendeid, mis püüavad selgitada ja mõtestada teatud loodusobjektide vaadel-

davaid omadusi. Erinevalt assotsiatiivsest väärtustamisest, kus põhitähelepanu on inimese tegudel, ajendab neid jutustusi huvi mäe kuju, paikkonna omapärase ilmastiku, kala paljunemiskäitumise või lille värvi, kuju ja kasvukoha vastu.³⁶

On tõsi, et paljud neist jutustustest kasutavad loodusobjektide ja -nähtuste seletamiseks antropomorfseid võtteid. Ses mõttes on rahvajutud katse loodust inimlikustada, niisama nagu teaduslikud kirjeldusedki peavad olema edastatud meile mõistetavas keeles, kasutama meie endi loodud mõisteid, kategooriaid ja seletusmudeleid. Siiski erineb selline inimlikustamine assotsiatiivsest väärtustamisest, mis eeldab, et loodus on tumm ning ilma oma "loota", kuni mingi inimdraama ta pühitseb. Mõlemad, nii teaduslik seletus kui ka rahvajutud, on meie katsed aidata loodusel vesta oma aistitava pealispinna kaudu meile "lugu" oma kujunemisest ja toimimisest.

Jim Cheney pakutud "bioregionaalsete jutustuste" mõiste läheneb sellele, mida ma siin silmas pean. Cheney arvates on Ameerika põlisrahvaste jutustused, erinevalt judeo-kristlikest, "tihedalt seotud paikkonnaga ning seetõttu ... pole nad eksporditavad". Selle asemel et sobitada

³⁴ Ühes oma viimastest kirjutistest näib Carlson vihjavat, et "lugu", mida me räägime looduse eest, võib tähendada ka rahvaluulet ja müüte. Ta väidab, et loodust väärtustades "me väärtustame ka kõike muud, millest me jutustame," olgu selle teemaks siis "kõikvõimas jumal, rahvajuttude deemonid ja haldjad või loodusjõudude maailm". Vt A. C a r l s o n, *Appreciating Art and Appreciating Nature*, lk 222.

³⁵ H. R o l s t o n, *Environmental Ethics*, lk 334–345.

³⁶ On huvitav märkida, et jaapani folkloori- ja legendikogu "Nihon Densetsu Taikei" 15. köites on jutud jaotatud kahte kategooriasse: "Bunka Joji Densetsu" (eepilised- ja kultuuri-jutustused) ning "Shizen Setsumei Densetsu" (loodust seletavad jutustused).

maailma abstraktsesse ja kõikehõlmavasse teadmisse, eirates individuaalseid erinevusi, kohandavad bioregionaalsed jutustused “keelt olukorra järgi, vormivad ja painutavad ta sobivaks”. Nii viisi sünnivad lood, mis on lood meist endist, oma kogukonnast, olles kinni oma paikkonnas”, ning ei väljenda “universaalset tõde, vaid kohalikku, bioregionaalset tõde”.³⁷

Arvan, et erinevus bioregionaalsete ja universaalsete narratiivide vahel ei ole range, vaid sujuv. Spektri ühes otsas asuvad loomismüüdid, mis püüavad seletada kogu Maa päritolu; teises otsas muistendid, mis seletavad mõne üksiku, paikkonnale iseloomuliku loodusobjekti päritolu. Erinevus peitub *erilises* tähelepanus, mida on pööratud iga objekti individuaalsetele tunnusoontele. Näiteks loomismüüt võib seletada kõigi mägede teket mingi ühe põhjusega, põhjendades “mäelisust” üldiselt. Bioregionaalne jutustus seevastu püüab anda erinevaid seletusi konkreetsetele mägedele eraldi: väikesele, põllu keskel asuvale ümarale mäele; suurele ja järsule, sümmeetriliselt koonusekujulisele mäele, mis kõrgub merepinnast taevani; mäele, mille külge mööda nõrgub alla kollast ja mürgist sulaväävlit; ning sellelegi, mille tipus asub järv. Kui üldistavad

universaalsed jutustused võisid kujuneda sügavast imetlusest selle üle, kuidas loodus ilma sündis ja miks ta on just selline, nagu ta on, siis mida konkreetsemaks muutuvad vaatlused ja tähelepanekud (nagu bioregionaalsetes jutustustes), seda tundlikumaks oleme muutunud nende erinevate viiside suhtes, kuidas loodusobjektid kõnelevad oma meeleliste omaduste kaudu meile oma ajaloost ja toimimisest.

5. Järeldused

Ma väitsin, et looduse adekvaatses esteetilisest väärtustamisest peab avalduma moraalne võime tunnustada ja austada loodust omaette, meist sõltumatu reaalsusena, millel on jutustada oma “lugu”. Säärane väärtustamine nõuab ka tundlikku kõrva, et tajuda, millist “lugu” – ükskõik kui erinevat meie ootustest – ta oma meelelise pealispinna kaudu võib vesta. Ma rõhutasin, et katsed mõtestada loodusobjekte ja -nähtusi juhivad meie meelelist looduskogemust looduse õige väärtustamiseni, teisendades, nihutades, laiendades, valgustades või muundades selle sisu. Selliseid katseid võib leida (loodusloolises)

³⁷ J. C h e n e y, Postmodern Environmental Ethics: Ethics as a Bioregional Narrative. *Environmental Ethics*, 11, 1989, lk 120 ja 133. Termin “bioregionaalsus” [*bioregionalism*] algupära vt: M. O e l s c h l a e g e r, The Idea of Wilderness. New Haven, 1991, lk 440. Gary Snyder teoses “The Place, the Region, and the Commons” väidab, et “müüdid maailmaloomisest räägivad sulle, kuidas *see mägi* loodi ja kuidas *see poolsaar* sai oma koha,” ning et “bioregionaalne teadlikkus õpetab meid *eriomasel* viisil. Ei piisa ainult ‘looduse armastamisest’ või soovist ‘elada kooskõlas Gaiaga’. Meie suhe loodusmaailmaga leiab aset mingis *paigas* ning see suhe peab põhinema informatsioonil ja kogemusel”. (Rmt-s: G. S n y d e r, Practice of the Wild. New York, 1990, lk 26 ja 39.)

teaduses ning rahvamuistendites, mille eesmärgiks on seletada mõne loodusobjekti või -nähtuse konkreetseid tunnuseid.

Lõpuks tahaksin märkida, et mu arutluse sihiks polnud looduse pildilist ja asotsiativset väärtustamist täielikult kõrvale heita. Nii nagu kunsti väärtustamise oskus areneb ja küpseb õppimise käigus, nii areneb ka looduse väärtustamine. Oleks mõtetu ja koguni peletav koormata algajat kunstihuvilist informatsiooni- ja kunstniku eluloost ning vastaval ajastul

kasutatud tehnikatest, kunstiteose sotsiaalsest, ajaloolisest ja kultuurilisest kontekstist ning religioosest sümboolikast. Nõnda toimides lämmataksime inimese algse loomuliku reaktsiooni. Isegi Aldo Leopold, loodusesteetilise hariduse kirglik eestkõneleja, tunnistab, et “nii nagu kunsti hindamise puhul algab ka meie võime tajuda looduse väärtust ilust”.³⁸ Siin käsitletud mõtteid looduse õigest esteetilisest väärtustamisest tuleks seega võtta kui juhiseid meie esteetiliseks kasvatuseks.

Inglise keelest tõlkinud Timo Maran

---

³⁸ A. L e o p o l d, A Sand County Almanac, lk 102.

TIIU HALLAP

EVOLUTSIOONILISED KAALUTLUSED JA FILOSOOFIA

Käesolevas artiklis tuleb juttu evolutsiooniteooria ja filosoofia vahekorra, peamiselt sellest, kas evolutsiooniteooria suudab heita uut valgust traditsioonilistele filosoofiaküsimustele. Arutluse alla võetud mõttekäigud on pärit bioloogia-filosoofia ühe rajaja ja evolutsiooniliste kaalutluste spetsialisti Elliott Soberi tööst.¹

Evolutsiooniline seletamine loodusliku valiku mõiste abil

Evolutsiooni põhiliseks mehhanismiks on looduslik valik. Selle mõiste abil võib seletada, miks esineb populatsioonis praegusel hetkel mingi tunnus. Seletamine toimub järgmise skeemi kohaselt.

Miks tänapäeva sebrad jooksevad kiiresti, kui läheneb kiskja? Sest kunagi eksisteeris sebrade populatsioon, praeguse populatsiooni eelkäija, kus sebrad jooksid erineva kiirusega. Kiiremad sebrad jäid sagedamini ellu ning andsid seetõttu rohkem järglasi. Kiirejooksuliste sebrade sagedus populatsioonis tasapisi kasvas,

kuni lõpuks muutus liigile iseloomulikuks. Evolutsioon valis välja kiirejooksulisuse-tunnuse.

Nii võib mis tahes populatsiooni ja mis tahes tunnuse puhul öelda: kunagi eksisteeris antud populatsiooni eelkäija-esivanem, kus kõnealune tunnus oli üks mitmest variantsest tunnusest. Need tunnused olid erineva kohastumusliku väärtusega, st nad aitasid isesugusel määral kaasa indiviidide ellujäämisele ja paljunemisele. Vähehaaval liikus populatsioon esialgsest segaseisundist homogeensesse seisundisse, kus ta on praegu.

Silmanähtavalt bioloogiliste tunnuste nagu kiirejooksulisuse või paksukarvalisuse asemele võib põhimõtteliselt asetada ka niisuguseid tunnuseid nagu soovide ja mõistete olemasolu, kalduvus uskuda välismaailma reaalsusse või üldiselt hukkamõistev suhtumine tapmisse. Võib konstrueerida selliste (eriti inimesele iseloomulike) tunnuste evolutsioonilisi seletusi. Niimoodi võib saada peaaegu puhtbioloogilisi probleeme, mille eripära on lihtsalt selles, et seletatav tunnus pole päris tavaline. Peaaegu puhtbioloogilisi, jah, aga

¹ Vt kogumikku E. S o b e r, *From a Biological Point of View. Essays in Evolutionary Philosophy*. Cambridge, 1994. Käesolev artikkel toetub eeskätt kolmele selle kogumiku artiklile: "Why not solipsism?" (lk 28–50), "Did evolution make us psychological egoists?" (lk 8–28), "Prospects for an evolutionary ethics" (lk 93–114).

siiski mitte täiesti, sest näiteks soovide ja mõistete olemasolu evolutsiooniline seletamine peaks ju sõltuma sellest, missugused ettekujutused meil intentsionaalsusest ja semantikast on. (Tõsi küll, nagu allpool ilmneb, võib teatud piirini, mõne küsimuse puhul, ka ilma läbi saada.) Selgub, et bioloogiline küsimuseasetus on seotud muudesse valdkondadesse kuuluvate teooriatega. Oletades, et mõnikord siiski õnnestub bioloogilist probleemi suhteliselt omaette vaadelda, võib küsida, kas saadud evolutsiooniline seletus mõjutab kuidagi ka filosoofilisi seisukohti.

Esimesena tuleb vaatluse alla säärane pealtnäha üpriski abstraktne ja spekulatiivne küsimus nagu *solipsism*.

Solipsism ja evolutsioonilised kaalutlused

Solipsismi all mõistetakse (ligikaudu) ontoloogilist seisukohta, et välismaailma asjad ja olendid on tegelikult ainult ideed mõtleja peas. Solipsist mõtleb umbes nii: mina ise – kui teadvus, kui mõtlev subjekt – olen kindlasti olemas, või vähemalt minu mentaalsed seisundid on kindlasti olemas; kõik muu – maailm, asjad, teised olendid – on ainult minu ideed ja kujutlused.

Võib küsida, kas on iial ükski inimene või isegi ükski filosoof tõsimeelne solipsist olnud. Sellegipoolest on mittesolipsistlike veendumusi raske loogiliselt põhjendada. Missuguse kujuga argument on võimeline tõestama mõtlejast sõltumatu välismaailma eksisteerimist?

Küside võib ka teisiti. Nõustudes, et

inimestel on tõepoolest kaldumus uskuda tiigrite ja pesumasinate objektiivsesse reaalsusse, küsime, mispärast on neil säärane usk kujunenud. Siis ei huvita meid mittesolipsismi *põhjendamine*, vaid tema *põhjused*.

Põhjendamise ja põhjusliku seletamise probleemi erinevus on näha järgmises lihtsas näites. Alf usub, et maakera on ümmargune. Ta usub seda, sest: 1) ta usub, et ümarus on täiuslik vorm; 2) ta usub, et maakera on täiuslik. Tõdedes, et Alf usub õiget asja väärjalusel, võib uurida Alfi usu “maakera on ümmargune” põhjendamise probleemi: kas maakera ümaruse poolt või vastu on mingeid tõendeid (peale põhjenduse, mille esitab Alf). Teisest küljest on huvitav selgitada välja Alfi usu põhjused: mismoodi on tekkinud tema usk maakera täiuslikkusse?

Ja kui õnnestubki teha kindlaks Alfi tõekspidamiste kujunemislugu, ei ütle see midagi selle kohta, kas maakera lõppude lõpuks on ümmargune või mitte. Ja vastupidi: kui õnnestub hankida usaldusväärsed tõendid selle kohta, et maakera on ümmargune (või kandiline), ei ütle see midagi selle kohta, miks Alf seda uskuma hakkas. Põhjendamise ja põhjusliku seletamise probleem on teineteisest sõltumatud. Pealtnäha.

Mittesolipsismi tavalisim põhjendus on järgmine. Meie aistingutes esineb suur korrapära. Näiteks “tiigrihelide” ja “tiigripiltide” vahel esineb hämmastavalt suur korrelatsioon. Kui on kuulda tiigrihelisid, on sageli näha ka tiigripilti. Miks esineb visuaalse aistingu ja heliaistingu vahel säärane korrapärane seos? Sest eksisteerib entiteet, mis need aistingud esile kutsub.

Visuaalsetel ja helilistel aistingutel on ühine põhjus. Niipea kui kuskil esineb see ühine põhjus, on oodata mõlemat liiki aistingute esinemist.

Realism tiigrite suhtes, usk, et tiiger on midagi enam kui minu ettekujutus, näib olevat kasulik selle poolest, et sunnib inimest ära jooksuma, kui läheduses tundub olevat tiiger. Kuid kas olend ei võiks maailmas sama hästi hakkama saada ka esitustega, mis kirjeldavad ainult tema enda aistinguid? Kas ei võiks sama adekvaatne käitumine olla köidetud ka solipsistliku usu külge, et esineb tiigrihelisid või tiigripilte?

Mis *kasu* on organismil mittesolipsistlikest esitustest – niimoodi asetatud küsimus on kitsam kui mittesolipsismi põhjusliku seletamise küsimus, isegi kitsam kui tema evolutsioonilise seletamise küsimus. Ent asjakohane siiski. (Seletada tunnuse kohastumuslikku väärtust ehk funktsionaalset kasulikkust on evolutsioonilise seletamise üks tarvilik osa, kuid lisaks tuleb küsida, milline tegurite kogum reaalselt tingis tunnuse arengu. Tunnus võis tekkida ühtedel põhjustel ja osutada kasulikuks alles hiljem mingitel teistel põhjustel.)

Solipsismiküsimusega mõneti sarnase iseloomuga küsimust käsitlesid juba Darwin ja Wallace. Nimelt, kuidas tuleks seletada inimese kalduvust kujundada puhtteoreetilisi tõekspidamisi. Mismoodi said meie esivanematele olla ellujäämise seisukohtalt kasulikud niisugused kognitiivsed võimed, mis hiljem võimaldasid luua abstraktse matemaatika ja relatiivsusteooria? Kui sellel küsimusel mõtet on, siis tema vastus peaks laias laastus olema

umbes samasugune nagu allpool kirjeldatav, Soberi poolt mittesolipsistlikele esitustele antav seletus.

Asudes visandama osalist evolutsioonilist seletust, miks organismid kalduvad maailma käsitlema realistlikult, tuleks kõigepealt kirjeldada solipsistlikku fenotüüpi.

Solipsistlikult meelestatud organismi tõekspidamised ei osuta mingil moel maailmale, mis võiks eksisteerida väljaspool neid tõekspidamisi. Tema mõtted mingi aistingu puhul on umbes niisugused: *ma kogen kibedat maitset või esineb kibedus*. Ta ei saa mõelda: *see on täpselt sama maitsega kui salat, mida ma eile sõin*. Neid näiteid kirja pannes tuleb aga arvestada, et ükski loomulik keel ei pruugi võimaldada tõeliselt solipsistlike semantilisi sisusid väljendada. Võib-olla on inimese mõtlemisraam nii parandamatult ja jäägitult realistlik. Solipsistlik organism võib moodustada tõekspidamisi nii praeguse kui varasema kogemuse kohta. Samuti võib ta teha ennustusi tulevaste kogemuste kohta. Tema keel sisaldab 1) loogilisi sõnu (*ja, või*); 2) mitteloogilisi sõnu (*kibedus*), mis osutavad kindlat liiki kogemusele. Ta on võimeline avastama regulaarsusi oma kogemuses, aistingutevahelisi püsivaid seoseid.

Vaatame, kuidas tulevad solipsistlikud ja mittesolipsistlikud organismid toime tiigritega.

Eeldame jämedakoelist skeemi selle kohta, kuidas tõekspidamised käivitavad (realistliku) organismi käitumisi. Eristame singulaarseid ja üldisi tõekspidamisi. Üldine tõekspidamine on näiteks: *tiigrid on ohtlikud*. Singulaarne tõekspidamine:

läheduses on tiiger. Olgu ligikaudselt nii, et singulaarseid uskumusi käivitavad parajasti esinevad meelelised stiimulid, üldine tõekspidamine on miski, mis püsib pikemat aega. Hüpoteesi kohaselt suudavad singulaarsed tõekspidamised käitumisi käivitada ainult üldiste vahendusel. Singulaarne *tiiger on läheduses* iseenesest ei ole võimeline sundima olendit ära jooksma; ta suudab seda ainult siis, kui ta kõigepealt aktiveerib olendis üldised tõekspidamised, näiteks *olla tiigrite lähedal on ohtlik* ja *äräjooksmine vähendab hädaohtu*.

Oletame, et ma olen mittesolipsistlik organism ja usun, et tiigrid eksisteerivad reaalselt. Mul on aja jooksul välja kujunenud teatud üldised tõekspidamised ja reeglid selle kohta, kuidas toimida tiigri-aistingu puhul. Kui ma aistin põõsas tiigrit, tuleb mulle (alati ükssama) mõte: *läheduses on tiiger*. See aktiveerib minus üldised tõekspidamised *tiigrite lähedus on ohtlik, äräjooksmine vähendab ohtu* jne, mis kutsuvad esile käitumise – ma põgenen. Ma olen seni seda tüüpi olukordadega hästi toime tulnud ja püsin hea terve juures.

Ühel päeval tabab mind koduteel täiesti uudne visuaalne aisting – teerajal lamab surnud verine antiloop. Ma pole veel kordagi elus antiloobiga kokku puutunud. Mul puudub täielikult mõiste *antiloop*. Mulle tuleb (teadmata miks; ent Elliott Soberi arvates *selle pärast*, et ma usun tiigrite reaalsusse) taas pähe – *läheduses on tiiger*. See aktiveerib minus juba tuttavd üldised tõekspidamised *tiigrite lähedus on ohtlik* jne, mis sunnivad mind põgenema teerajalt, kus lamab verine

surnud antiloop. Ma ei tea, kas tiiger oli seekord läheduses või ei, kuid igatahes jäin ma taas ellu.

Kui ma oleksin solipsistlik organism, oleks kõik mõnevõrra teisiti. Oletame, et ka sel juhul olen ajapikku õppinud tiigri-aistingutele adekvaatselt reageerima. Mul võib olla tekkinud sellekohaste üldiste tõekspidamiste varamu, näiteks et *tiigri-aistingutele võivad järgneda valuaistingud* või *tiigri-aistingule sobib järgnema jooksmisaisting* vms. (Solipsistliku organismi üldised tõekspidamised peavad olema teistsuguse kujuga kui realistlikul organismil.) Kui mind ühel heal päeval tabab uudne visuaalne aisting – verine surnud antiloop teerajal –, satun ma hämmeldusse. Ma ei suuda seda aistingut korreleerida ühegi teise mulle teadaoleva aistinguga. Mõte *läheduses on tiiger* on mulle kättesaamatu.

Võib-olla seekord ei juhtugi midagi traagilist. Solipsistlik organism on põhimõtteliselt võimeline kindlaks tegema aistingutevahelisi seoseid ja kujundama nende suhtes ootusi. Kui ta on mitu korda oma teerajal surnud veriseid antiloopse aistinud, tekib tal korrelatsioon antilobiaistingu ja tiigri-aistingu vahel ning lõpuks hakkab ka antilobiaisting käivitama põgenemisreaktsiooni. Kuid korrelatsiooni kujunemine võtab mõnevõrra *aega*. Ning seda aega võib tiiger tulusalt ära kasutada. Realistlik organism seevastu on Soberi arvates võimeline postuleerima tiigrit ja adekvaatselt toimima juba esimese antilobiaistingu puhul.

Veidi abstraktsemas ja üldisemas sõnastuses oleks asi järgmine. Realistliku ja solipsistliku organismi fundamentaalne

erinevus on selles, et esimest tüüpi organism on võimeline fenomenoloogiliselt erinevatele aistingutele reageerima sama semantilise sisuga, teist tüüpi organism aga reageerib üldiselt neile erinevate semantiliste sisudega. Organismile on kasulik suuta reageerida eri aistingutele sama sisuga. Siis on ta võimeline uudse aistingu puhul kohe rakendama juba varem (teiste aistingute peal) äraproovitud üldiste tõekspidamiste ja käitumisjuhiste varamut.

Elliot Sober peab solipsistliku ja mittesolipsistliku organismi erinevust samalaadseks, nagu on ebateoreetilise (empiristliku) ja teooriaga varustatud teadlase erinevus. Küsimus on selles, kas oma mõtlemises kasutatakse või ei kasutata teoreetilisi entiteete.

Teadusfilosoofias on juba ammu küsitud, milleks õigupoolest on teaduslikes teooriates vaja teoreetilisi entiteete (väljad, elektronid, jõud, geenid jne). Juba 1931. aastal käsitles Frank Ramsey ideed, et teoreetilisi termineid on võimalik elimineerida, ilma et teooria ennustusvõime seejuures halveneks.

Näiteks elektronteooriast võib elimineerida kõik viited elektronidele, säilitades seejuures kõik vaatluslikud ennustused. Kuid miks on sel juhul üldse vaja teooriatesse sääraseid teoreetilisi elemente lülitada, kui nad tegelikult on vaatlustulemuste ennustamisel ebaolulised?

Sellele küsimusele vastab Sober (jättes tehnilisemad argumendid kõrvale) järgmise näitega. Kujutleme kaht arsti, kellest üks kasutab nii vaatlustermineid (sümptoomid) kui teoreetilisi termineid (haigus), teine aga ainult vaatlustermineid.

Kuidas käsitlevad need kaks arsti uudset sümptoomi? Kui sümptoom ei sarnane ühegi varem vaadeldud sümptoomiga, jääb ebateoreetiline arst äraootavale seisukohale. Ajapikku võib ta täheldada uudse sümptoomi korrelatsiooni varem tuntud sümptoomidega. Teoreetiliste terminitega varustatud arsti käsutuses on aga mitmesuguste haiguste kirjeldused. Ta võib kohe asuda püstitama hüpoteese selle uue sümptoomi iseloomu kohta.

Seega pole vahe selles, et ebateoreetiline arst ei hakka iialgi mõistma uudse sümptoomi iseloomu. Vaid selles, et erinevus vahendites tõenäoliselt mõjutab probleemi lahendamise tõhusust, st teooriaga varustatud arst jõuab õige ravini varem. Niisiis on empiristliku ja teoretiseeriva arsti (või empiristliku ja teoretiseeriva füüsiku) vahel sama erinevus, mis ilmneb solipsistliku ja realistliku organismi tiigrikäsituses.

Mittesolipsismi kasulikkuse poolt esitatud argument on seotud kahe bioloogilise eeldusega. Esimene fundamentaalne eeldus on see, et kui organism näeb esimest korda surnud verist antilooopi, puudub tal igasugune aimdus sellest, mida teha. Tal puuduvad kaasasündinud struktuurid aistinguliselt uudsele olukorrale reageerimiseks. Mittesolipsistlik organism on olemusvõitluses eelistatud vaid tingimusel, et organismid ei tea alati silmapilkselt ja kaasasündinud viisil, kuidas mingitele sensorsetele aistingutele reageerida, vaid saavad seda teada peamiselt ainult õppimise teel.

Teiseks, realistliku organismi eelised ilmnevad uute kogemuste tõlgendamisel. Seega on asjast mõtet rääkida vaid niisu-

guse organismi puhul, kellel on küllalt arenenud sensoorne süsteem, nii et tema eluajal võivad tal tekkida fenomenoloogiliselt uued kogemused. Kujutleme väga algelist organismi, kes on tundlik ainult valguse intensiivsuse suhtes või vedela elukeskkonna happelisuse suhtes. Raske on näha, mis kasu võiks säärane organism saada välismaailma olemasolu postuleerimisest. Ta võib rahuneda olla solipsist.

Võib maalida järgmise evolutsioonilise pildi. Teadvuse arenemisloos eelnesid aistingud kognitiivsele tunnetusele. Aistingud ei osuta välismaailmale, neil puudub üldse osutus. Kui organismil tekib võime formuleerida tõekspidamisi või prototõekspidamisi oma sensoorsete seisundite kohta, on ta esialgu solipsist. Seda tüüpi organism on võimeline tingimise tagajärjel assotsieerima üht kogemuse tüüpi teisega. Need assotsiatsioonid või ootused on "ennustuste" eelkäijad. Hiljem vabanesisid organismid sellest solipsistlikust vanglast, arenesid välja mitesolipsistlikud (teoreetilised) mõisted. Kujunes võime moodustada esitusi, mis püsivad aistingute varieerumise käigus stabiilsena. Solipsism on evolutsiooni läbikäidud etapp.

Esmapilgul tundub, et Soberi mõttekäik on mingile intuiivsele tundele üsna hästi "pihta saanud". Inimese olemus on selles, et ta on läbinisti teoreetiline olend – hüpoteesipüstitaja, skematiseerija, stereotüüpiseerija. Kõiki uudseid kogemusi püüab ta suruda juba eksisteerivasse teoreetilisse raami, niipalju kui võimalik. Sageli isegi siis, kui see raam on juba ilmselt kivistunud.

Samas äratub visandatud seletus ka

kahtlusi. Kogu vahe väidetakse olevat selles, et üks organism suudab uudse aistingu puhul püstitada sobiva hüpoteesi kohe, teine aga veidi hiljem. Kujutleme aga realistlikku organismi, kes küll üldiselt vägagi usub tiigrite reaalsusse, ent *ei suuda* ei verist antiloopi nähes ega isegi tiigri urinat kuuldes õiget hüpoteesi püstitada. Pole kahtlust, et oma hüpoteesipüstitamisvõime poolest on realistlikud organismid tohutult erinevad. Miks peaks arvama, et kui organism usub mõnede entiteetide reaalsusse, oskab ta kohemaid ka õigeid hüpoteese püstitada? Lõppude lõpuks saab toodud näite puhul realist ju eelise vaid juhul, kui ta verist antiloopi nähes taipab postuleerida *tiiger*, mitte aga näiteks *orav*. Viimasel juhul ei aita realism teda kuigivõrd.

Teisest küljest, kui solipsistlik organism põhimõtteliselt on võimeline siduma aistinguga, näiteks tiigrikujutisega, sobivat käitumist, kui ta on võimeline kujundama ootusi tulevaste aistingute suhtes (ta on Soberi väitel põhimõtteliselt võimeline mõtlema umbes nii: *kus on verise antiloobi kujutis, seal on oodata tiigriaistingut; niisiis – põgenen!*), siis mis takistab tal juba esimese uudse aistingu korral otsimast hüpoteese selle kohta, milliseid aistinguid võiks olla oodata?

Kui realist (teadmata miks!) on kohe esimene kord võimeline mõtlema *kas pole mitte oodata tiigrit?*, miks ei võiks solipsist olla võimeline kohe esimene kord mõtlema *kas pole mitte oodata tiigerjaid aistinguid?*

Tundub, et solipsist ei vaja mitte niivõrd entiteeti kui lihtsalt nime aistingukimbu tähistamiseks. Oletame, et nimi T

tähistab tiigerjate aistingute kimpu.

Aja jooksul on solipsist avastanud püsivaid korrelatsioone tiigri mõirete, uri-na, koonu kujutise, jälgede, verelõhna jne vahel. Need aistingud esinevad sageli mõnekaupa või kõik koos. Ta koondab nad kõik nime T alla kui selliste aistingute kimbu, mis miskipärast üksteisega sageli, püsivalt, regulaarselt kaasnevad. Ta ei pea selle kimbu taha postuleerima põhjust – entiteeti. Kui tal esineb üks aisting sellest kimbust, oskab ta oodata ka kõiki teisi ja adekvaatselt käituda.

Siin näib muu hulgas valitsevat mõnigane segadus selles suhtes, mida Sober on lugenud solipsismi vastandiks. Kohati näib, et mittedolipsism ehk realism on võime postuleerida teoreetilisi entiteete, kohati aga, et see võime pluss usk nende entiteetide reaalsusse.

Siiski võib mõlemal juhul vastu väita, et ei võime moodustada teoreetilisi entiteete ega usk nende reaalsusse ei pea *a priori* tagama võimet püstitada adekvaatseid hüpoteese. Võib-olla on realism hüpoteeside püstitamiseks tarvilik. Kuid ta pole piisav.

Mis puutub tarvilikkusse, siis tundub, et lisaks on tarvilik ka usk korrapärasele või seostesse – natukene platoonilist, loogilist realismi.

Ent oletame sellegipoolest, et Elliott Soberi mõttekäike õnnestub sobivalt täiustada ja me leiame organismide realistlikule meeletatusele evolutsioonilise seletuse. See kõik kuulub mittedolipsismi põhjusliku seletamise valdkonda.

Kuidas jääb mittedolipsismi põhjendamise? Kas evolutsiooniline seletus ütleb selle kohta midagi?

Näib justkui, et ei ütle. Sober ise antud teema puhul põhjendamise ja põhjusliku seletamise vahekorda pikemalt ei puuduta.

Kujutleme aga järgmist võimalust. Oletame, et mittedolipsismi evolutsioonilise seletuse üksikasjad oleksid sellised, mille kohaselt organismid mitte ainult pole võimelised realistlikult mõtlema, vaid nad on selleks samahästi kui kohustatud. See tähendab, kehtiks see, mida eespool sai mainitud (mida Sober võimalikuks pidas): loomulikes keeltes pole võimalik tõeliselt solipsistlikke sisusid formuleerida.

Loodus on andnud inimestele võime opereerida teoreetiliste mõistetega ja on jätnud nad ilma võimalusest opereerida solipsistlike mõistetega. Sellisel juhul hakkaks põhjendamise probleem paistma kummalises valguses.

Kui keeles pole võimalik ainsatki solipsistlikku sisu formuleerida, kas saab siis selles keeles üritadagi solipsismi põhjendada (aga mõni ju ikkagi üritab)?

Ent kui solipsismi põhjendamise probleem osutub nii põhimõtteliselt võimatuks, mis väärtust saab siis olla tema vastandi või eituse põhjendamisel? Siis “põhjendataks” ju midagi säärast, millel niikui nii pole alternatiivi.

Võiks oletada, et realismi põhjendamise probleem ei ole täiesti immuunne selle suhtes, milline on realismi põhjuslik seletus. Kui põhjuslik seletus on teatud kindla kujuga, järeldub sellest midagi ka põhjendamise kohta.

Evolutsioonilise eetika väljavaated

Evolutsioonilise eetika väljavaateid käsitledes tuleb viimati mainitud küsimus põhjalikumalt vaatluse alla, ning esimese asjana tõdetakse, et põhjendamise ja põhjusliku seletamise vahel ei ole automaatset seost. Kõik sõltub probleemist, millega tegeldakse.

Eetika puhul võib ühest küljest küsida, mismoodi põhjendada normatiivseid printsiipe – näiteks, et tapmine on alati või enamasti lubamatu. Ja teisest küljest, miks on inimestel just niisugused normatiivsed vaated (sealhulgas tapmise lubatavuse kohta), nagu neil on.

Sageli armastatakse esitada õige üldise kujuga küsimust “kas evolutsioon suudab seletada eetikat?”. Ja siis anda lihtsa kujuga vastus, kas “jah, sest eetika on inimekäitumise tahk ja inimekäitumine on evolutsiooni saadus” või “ei, sest eetika on inimekäitumise tahk ja inimekäitumine on kultuuri saadus”. Nende deklaratsioonide veaks on peasjalikult suutmatus arvestada, et *eetika* tähendab midagi keerukat ja paljukromponendilist. On üsna tõenäoline ja näidete peal kergesti demonstreeritav, et mõningaid eetika komponente saab seletada evolutsiooniliselt, teisi aga tuleb seletada kultuuriliselt.

Ent küsimise seekord, eetika puhul, eeskätt põhjendamisega seonduva kohta. Kas evolutsioonilised kaalutlused saavad öelda midagi näiteks mõne metaeetilise positsiooni tõepärasuse kohta? Sober vaatleb siinkohal eetilise subjektivismi põhjendamise või ümberlukkamisega seotud argumente.

Subjektivismi arvates pole tõene ei “tapmine on alati väär” ega “tapmine on vahel lubatav”. Normatiivsetel väidetest puudub tõeväärtus, nad on ainult subjektiiivsed arvamused. Mõnikord esitab subjektivist sellise metaeetilise seisukoha kasuks järgmise argumenti: eetilised tõekspidamised ei saa olla tõesed, sest inimese tõekspidamised hea ja kurja kohta on kõigest evolutsiooni saadus. Ehk teisiti, subjektivism peab olema tõsi, sest eetilised vaated (eetika laused) pole midagi enam kui varases lapsepõlves asetleidnud sotsialisatsiooni tulemus. Kokkuvõtlikult:

Me usume eetilisi väiteid meie evolutsiooni ja sotsialiseerumisega seotud faktide tõttu.

Ükski eetiline väide pole tõene.

Enamik filosoofe heidab seda laadi argumentid kõrvale ütlusega, et “geneetiline argument on alati ekslik”. Geneetilise argumenti all mõistetakse argumenti, mis kirjeldab mingi tõekspidamise päritolu (geneesi) ja püüab sellest teha järelduse tema tõesuse kohta. Järgalt eitav suhtumine geneetilistesse argumentidesse lähtub põhjendamise probleemi ja põhjusliku seletamise probleemi rangest lahushoidmisest. Vahel öeldakse selle kohta, et “avastamise kontekst” ja “põhjendamise kontekst” on täiesti ise asjad. See on positiivistlikule teadusfilosoofiale iseloomulik hoiak.

Siinkohal armastatakse jutustada lugu keemik Kekulést. Veetnud järjekordse pika päeva laboris, kus ta töötas benseenimolekuli struktuuri määramise kallal, istus väsinud õpetlane kaminatule ette ja

jäi hajameelselt jälgima leekide tantsu. Vajunud poolunne, kangastus talle, kuidas kaks tuleleekidest moodustunud madu haarasid teineteisel sabast ja moodustasid ringi. Äkilise välgatuse mõjul tuli talle mõte, et benseenimolekuli keskel on samalaadse kujuga struktuur. Moraal on positivistide arvates selles, et kui me ka teame Kekulé hallutsinatsiooni lugu, ei tea me midagi selle kohta, kas benseenimolekulil on tõesti säärane struktuur. Kui me ka teame benseenimolekuli struktuuri avastamise konteksti, ei ole me saanud targemaks benseenimolekuli struktuuri põhjendamise osas.

Seda sugugi eitamata arvab Sober, et alati pole avastamise kontekst ja põhjendamise kontekst siiski kaugeltki teineteisest sõltumatud. Tema arvates on olemas täiesti mõistlikke geneetilisi argumente. Need pole oma loomult deduktiivsed, vaid tõenäosuslikud. Mõistliku, lubatud geneetilise argumenti võiksime saada järgmist laadi juhtudel.

Ben jalutab ühel päeval filosoofialoengut pidama ning on võtnud nõuks, et ta määrab kindlaks loengus olevate üliõpilaste arvu sel teel, et tõmbab ühe sedeli urnist, milles on 100 sedelit, igäühel arv 1-st kuni 100-ni. Ben tõmbabki urnist sedeli, millel on 78, ja otsustab, et tema klassis on 78 üliõpilast. Antud juhul võib üsna rahulikult väita, et Beni väide "loenguruumis on 78 üliõpilast" on suure tõenäosusega väär, ja väär nimelt selle protseduuri tõttu, mida Ben kasutas arvu kindlaksmääramiseks. Me teame Beni "avastuse" konteksti, ja see teadmine kujundab meis kindla arvamuse tema väite tõeväärtuse kohta. Teades, kuidas Ben

oma väiteni jõudis, ei saa sellest küll ranngelt dedutseerida, et tema väide on väär, kuid võib väita, et suure tõenäosusega ta on väär. Geneetiline argument on antud juhul põhjendatud sellepärast, et protseduur, kuidas Ben oma arvamuseni jõudis, polnud kuidagiviisi seotud üliõpilaste tegeliku arvuga ruumis.

Beni kolleeg Cathy seevastu otsustas, et ruumis on 34 üliõpilast, olles nad hoolikalt üle lugenud. Selle informatsiooni põhjal on mõistlik otsustada, et Cathy väide "ruumis on 34 üliõpilast" on tõenäoliselt tõene, sest Cathy sai selle väite üliõpilaste hoolika ülelugemise teel, st adekvaatsel viisil. Erinevalt Beni protseduurist oli Cathy oma seotud üliõpilaste tegeliku arvuga ruumis.

Seda laadi arutlustega on Sober geneetilistele argumentidele põhimõtteliselt eluõiguse andnud. Mõnel juhul pole geneetilised arutlused millegi poolest halvemad kui muud tõenäosuslikud arutlused.

Kui naasta nüüd subjektivismi põhjendamise või kummutamise poole, siis, üritamata enam subjektivismi eespool toodud argumenti mehhaaniliselt üle parda heita geneetilise mõtlemisvea tõttu, tuleb küsida, kas antud juhtum kuulub nende hulka, kus geneetilised (näiteks evolutsiooni mõistega seotud) argumentid on omal kohal.

Kui oleks õige järgmine väide: "protsessid, mis määravad, millised moraalitytöekspidamised inimestel on, on täiesti sõltumatud sellest, millised (ja kas üldse) moraalitytöekspidamised on tõesed", siis võiksime teha järelduse, et inimeste praegused moraalitytöekspidamised on tõenäoliselt ebatõesed. On mõeldav, et inimeste

moraalitõekspidamisi kujundanud reaalsed protsessid on olnud niisama meelevaldsed nagu Beni protseduur. (Võib ju olla, et inimeste moraalitõekspidamisi on kujundanud vaid hirm seaduseandjate autoriteedi ja sanktsioonide ees.) Kui see peaks tõsi olema, siis on praegused moraalitõekspidamised tõenäoliselt väärad. Ometi poleks see eetilise subjektivismi põhjendus. Sest isegi kui ilmneb, et praeguste moraaliuskumuste tõeväärtuseks on pigem *väär* kui *tõene*, ei tõesta see sugugi, et eetika väidetest iseenesest ei võiks olla tõeväärtust. Soberi lõppjärelendus on niisiis selline: ehkki iseenesest on geneetilised argumendid võimalikud ja lubatavad, on konkreetne (evolutsiooniline) argument eetilise subjektivismi kasuks väga nõrk või õigupoolest olematu.

Oma mõttekäike edasi arendades jõuab Sober Hume'i teesi üldistuseni. Hume'i tees kirjeldab seost *on*-väidete ja *peaks*-väidete vahel, kirjeldavate ja normatiivsete lausete vahel. Ta ütleb, et *on*-eeldustest ei ole võimalik dedutseerida *peaks*-järeldusi. Kui võtta vaatluse alla ka mittededuktiivsed järeldused, siis näib esmapilgul, et siin ei pruugi Hume'i tees tingimata paika pidada. Sober üldistab seda siiski ka mittededuktiivsetele järelendusprotsessidele, sealhulgas geneetilistele argumentidele. Geneetiliste argumentidega on võimatu saada mingeid järeldusi *peaks*-väidete staatuse kohta, kui nende argumentide eeldustes juba ei tehta teatavaid minimaalseid eeldusi nende *peaks*-väidete staatuse kohta. Siit tulenevad üldised järeldused selle kohta, mida evolutsioonibioloogia või teadus üldse võib meile öelda normatiivsete küsimuste koh-

ta. Kui võtta näiteks järgmine mittededuktiivne argument:

- 1) *Tegu X tekitab rohkem naudingut ja vähem valu kui tegu Y.*
- 2) *Sa peaksid tegema pigem X kui Y.*

Ehkki eeldusest 1) ei saa dedutseerida järeldust 2), näib 1) siiski mõndagi kõnelevat 2) kasuks. Tegelikult küll vaid siis, kui vaikumisi tunnistatakse mingit niisugust sõnastamata eeldust nagu "nauding on hea ja valu on halb". Näiteks hedonistlikku utilitarismi. Väide 1) on põhimõtteliselt säärane, mille tõesust teadus võib kinnitada. Kui tunnistada hedonistliku utilitarismi põhieeldusi ja võtta abiks teaduse poolt kinnitatud 1), võibki tõesti tuletada järelduse 2). Soberi arvates on alust oodata, et niisugune olukord valitseb alati. Teadus koos normatiivsete eeldustega võib aidata tuletada normatiivseid järeldusi, kuid iseseisvalt, ilma sääraste eeldusteta, ei ole ta võimeline normide kohta midagi ütleva. Eetika valdkond jääb alati teaduste suhtes põhimõtteliselt autonoomseks. Primaarsed eeldused selle kohta, mis on hea ja mis on halb, võivad koos teaduse poolt kirjeldatavate faktidega aidata eetikakoodeksit üksikasjades välja töötada, ent primaarsete eelduste endi kohta ei suuda teadus midagi öelda. Niisiis, kui mõned sotsiobioloogid on arvanud, et sotsiobioloogia võib panna inimesi oma eetilist koodeksit revideerima, õpetades neile *fundamentaalselt uusi* normatiivseid printsiipe, siis see on Soberi arvates asjatu lootus. Küll on aga võimalik, et sotsiobioloogia võib õpetada inimeste kohta selliseid asju, mis – koos

moraaliprintsiipidega, mida juba tunnis-tatakse, – võimaldavad tuletada sääraseid normatiivseid printsiipe, mis seni on kahe silma vahele jäänud.

Selle mõttekäigu kommentaariks tahaksin öelda vaid niipalju, et kui esimese, solipsismiteema puhul ja järgmisena kõne alla tuleva altruismiteema juures opereeritakse üsna laialt evolutsiooniteooria mõistetega (looduslik valik, kohasus /*fitness*/, geenid jne), siis käesolevas argumentis on vaid õige põgusalt tegemist *evolutsiooni* mõistega, mitte evolutsiooniliste kaalutlustega.

Bioloogiline ja psühholoogiline altruism

Kolmandaks tuleb juttu küsimusest, millega seoses kõige rohkem on harjutud “evolutsiooniliselt kaalutlema”, nimelt inimese oletatavast olemuslikust (bioloogilisest) egoismist.

Evolutsioonibioloogias käibiv altruismi mõiste erineb märgatavalt altruismist tavapärasest tähendusest. Tavakõnes, psühholoogias ja ühiskonnateadustes osutab *altruism* käitumisele, mida tingivad teatud sorti motiivid. Evolutsioonibioloogias rakendatakse altruismi mõistet käitumistele, mis suurendavad teiste organismide kohasust iseenda arvel. Käitumine võib olla altruistlik evolutsioonilises mõttes, olemata seda tavamõttes. Taim võib eritada pinnasesse ainet, mis on tema ümbruses olevatele organismidele kasulik, ent tema enda jaoks tähendab energeetilisi kulutusi ja on lõppkokkuvõttes kahjulik. Seejuures puuduvad taimel õilsad motiiv-

vid. Ja vastupidi, südameheadus võib panna inimest kinkima liigikaaslasele Beethoveni sonaate või pakki eostumisvastaseid vahendeid, ent need ei pruugi suurendada või koguni vähendada tolle võimet elus püsida või paljuneda.

Soovides täpsustada oma ettekujutusi inimese altruismist, tuleks esmalt vaadelda neid kahte mõistet eraldi ja siis üritada kindlaks teha nende vahelist seost. Kõigepealt tuleks küsida, millistel tingimustel võib evolutsioon soosida bioloogilist altruismi. Ja järgmiseks võib küsida – juhul kui inimese bioloogiline altruism on evolutsiooni seisukohalt võimalik –, kas loodus on bioloogilise altruismi tagamiseks varustanud inimese pigem egoistliku või altruistliku motivatsioonistruktuuriga (psüühikaga).

Alustuseks teisest küsimusest. Kui looduslik valik põhjustab mingit liiki käitumise evolutsiooni, siis peab ta varustama organismi mehhanismiga, mis selle käitumise sobivatel juhtudel käivitab. Näiteks kui organism peab aeg-ajalt oma järglaste suhu toitu pillama, siis selle käitumise käivitamiseks tuleb mingi mehhanismiga kindlustada, et vanem tunneks ära olukorra, kus tema järglastel esineb pärani avatud suid. Või siis: selleks et evolutsiooni tagajärjel tekiks vanemlik hoolitsus, on tarvis mingil viisil saavutada, et olend suunaks oma hoolitseva käitumise eeskätt järglastele, aga mitte kellelegi teisele.

Eeldades, et inimese käitumist suurel määral juhivad tema soovid ja tõekspidamised, on inimesel teatud kindla käitumise vallandamiseks loomulik varustada ta asjakohase tõekspidamiste-soovide struktuuriga. Ent siin on mitu võimalust.

Kujutleme altruistlikku käitumist, mis on rühmale kasulik, aga isendile endale kahjulik. Üks võimalus panna organism niimoodi käituma on varustada ta säärase psüühikaga, et ta hooliks ainult rühma heaolust ega hooliks iseendast. Teine võimalus on teha nii, et organism taotleks ainult võimalikult suurt kasu või naudingut iseendale, ent seejuures konstrueerida ta niimoodi, et tema nauding ja valu oleks korrelatsioonis rühma omaga: ta suudab end hästi tunda vaid siis, kui ka teised rühmaliikmed end hästi tunnevad. Bioloogilist altruismi saab tagada nii altruistliku kui egoistliku motivatsioonistruktuuriga.

Samamoodi on bioloogilise egoismiga. Organism võib saavutada oma bioloogilise eesmärgi "võimalikult edukalt paljudena" sel teel, et ta on puhas altruist, kes pühendub täielikult oma järglaste eest hoolitsemisele, mis aitab neil ellu jääda. Teisel juhul võib ta olla psühholoogiline egoist, keda huvitab vaid omaenda kasu või nauding, ent ta on ehitatud niimoodi, et ta suudab end hästi tunda vaid siis, kui tema lapsed end hästi tunnevad.

Niisiis võib bioloogiline altruism põhimõtteliselt käia koos niihästi psühholoogilise altruismiga kui ka psühholoogilise egoismiga, ja sama lugu on bioloogilise egoismiga.

Nüüd esimesest küsimusest, millistel tingimustel võib evolutsioon valida välja bioloogiliselt altruistlikke organisme. Kui loodusliku valikut nähakse toimivana eeskätt üksikindiviidide, mitte organismirühmade vahel, siis ei näi altruismi evolutsioneerumine võimalik olevat. Osavõtlikumad ja rühmale ustavamad suguharu-

liikmed, kes on valmis jätma oma elu kaaslaste heaks, ei jäta endast sageli järele kedagi, kes võiks pärida nende õilsa loomuse. Vapraid sõdalasi saab keskeltläbi rohkem hukka kui argpükse. Altruism vähendab indiviidi kohasust, egoism suurendab.

Ent kui pidada võimalikuks, et looduslik valik võib toimida mitte ainult rühmasiseselt, vaid ka rühmade vahel, on olukord teine. Kõrgem moraalistandard võib anda ühele suguharule teise ees eeliseid. Ehkki suguharusiseselt altruism vähendab indiviidi kohasust, suurendab ta ühe rühma kohasust võrreldes teisega. (Siinkohal saab teha rehkendusi, mis näitavad, et kahest populatsioonist koosneva ansambli puhul võib tekkida olukord, kus populatsiooni sees altruismi sagedus kahaneb järgmises põlvkonnas, ent altruismi sagedus üle ansambli kasvab. Et altruismi evolutsioon oleks võimalik, peavad altruismi ja egoismi kohasused sobima matemaatilise skeemiga, mida statistikud nimetavad Simpsoni paradoksiks.)

Küsimus sellest, kui sageli rühmavalik looduses tegelikult toimib, on vaieldav. Kuivõrd Soberi mõttekäigud altruismi kohta on tervenisti rajatud rühmavaliku võimalikkuse tunnistamisele, siis on näha, et mis tahes lõppjärelused, milleni ta lõpuks jõuab, on sõltuvuses sellest evolutsiooniteooria sisemisest küsimusest.

Võttes selle kõik teadmiseks ja olles valmis tunnistama, et rühmavalik on võimalik ja et ühes sellega on võimalik ka bioloogilise altruismi evolutsioon, jääb veel küsimus, kas evolutsioon on kasutanud altruistliku käitumise käivitamiseks

pigem altruistlikku või egoistlikku moti-
veerimist.

Kui vaadelda psühholoogilist altruismi
ja egoismi kui alternatiivseid mehhanis-
me valitud käitumise (näiteks vanemliku
hoole) tagamiseks, võime asetada selle
probleemi laiemasse evolutsioonilisse
konteksti. Siinkohal sobib võtta appi puu-
viljakärbsed.

Need putukad vajavad eluks niisket
keskkonda. Kuidas võiks looduslik valik
panna kärbest eemalduma kuivadest piir-
kondadest ja liikuma niiskemasse piirkon-
da? Sellel n-ö evolutsioonilisel konstrukt-
siooniprobleemil (*design problem*) võib
olla kas otsene või kaudne lahendus:

a) puuviljakärbsel on niiskusdetektor;

b) puuviljakärbsel on valgusdetektor
(mitte niiskusdetektor), kui pimedus ja
niiskus on puuviljakärbsel tavalistes elu-
keskkondades korreleeritud.

(Need detektorid on seotud muu tar-
viliku mehhanismiga käitumise käivitami-
seks.)

Ei tohiks olla raske näha, millest nime-
tused *otsene* ja *kaudne*. Kui organism
vajab niiskust, siis esimene võimalus pan-
na ta niiskes paigas olema on varustada
ta otseselt selle omaduse detektoriga.
Kaudsem võimalus on varustada orga-
nism mingi teise omaduse detektoriga,
mis on suhestatud esimese omadusega.

Puuviljakärbsel puhul on juhtunud nii,
et tõi on b). Loodus on eelistanud lahend-
dada konstruktsiooniprobleemi kaudselt.
Neil kärbestel on silmad, mitte niiskusde-
tektorid. Nad lendavad pimeduse suunas,
vältides niimoodi kuivi piirkondi. Niisiis
pole tõi, et looduslik valik soosib alati
otseseid lahendusi.

Ent kujutleme, et me ei *teaks*, kuidas
puuviljakärbsel lood on. Ja et meil po-
leks lubatud seda ka "järele vaadata", vaid
me peaksime puhtteoreetiliselt otsustama,
kumb mehhanism on tõenäolisem. Mis
sorti evolutsioonilised kaalutlused võiksid
aidata otsustada, kumb mehhanism kär-
bestel tõenäolisemalt areneb? Siin astuvad
mängu kolme tüüpi kaalutlused.

Esiteks *tõhususe* kaalutus. Võrdleme
otsese ja kaudse strateegia tõhusust. Kui
niiskus ja pimedus on täiuslikus korrelat-
sioonis (st absoluutselt alati kaasnevad
teineteisega), siis oleksid a) ja b) ühevõrra
efektiivsed. Kui nad ei ole täiuslikus kor-
relatsioonis, oleks otsene strateegia tõhu-
sam.

Teiseks tuleb arvestada lahenduse *kät-
tesaadavust* lähtepopulatsioonis. Võib-
olla a) oleks olnud puuviljakärbsel puhul
tõhusam, kuid juhtumisi lähtepopulat-
sioonis otsest lahendusvarianti (niiskus-
detektor) üldse ei esinenud. Looduslik
valik soosib sobivaimat tunnust olemas-
olevate seast; ta ei saa soosida tunnust,
mis polegi esindatud.

Lõpuks on veel *muud kitsendused*. Ise-
gi kui lähtepopulatsioonis mehhanism a)
oli esindatud, ja isegi kui a) oli tõhusam
kui b), ikkagi ei pruugi valik soosida va-
rianti a). Tunnusel võib olla mingisuguseid
kõrvaltagajärgi, mis mõjutavad organismi
kohasust. Näiteks kujutleme, et niiskus-
detektorid tähendavad organismile tohu-
tuid energeetilisi kulutusi. Sellisel juhul on
neist rohkem kahju kui kasu.

Naastes nüüd puuviljakärbsel juurest
inimspühholoogia juurde, võib öelda, et
psühholoogiline altruism (A) oleks otsene
strateegia bioloogilise altruismi (näiteks

vanemliku hoolitsuskäitumise) tagamiseks. Psühholoogiline egoism (E) seevastu on kaudne strateegia. Kas evolutsioon soosis pigem A-d või E-d?

Vaatleme kõigepealt tõhusust. Oletame, et vanema heaolu on täiuslikus korrelatsioonis lapse omaga (alati, kui lapsel on hea, on ka vanemal hea). Sellisel juhul on A ja E ühevõrra tõhusad. Ent selline täiuslik korrelatsioon on kahtlemata idealisatsioon. Inimese tuju ja seisund võib juhtuda olema väga hea, isegi kui tema lastel läheb kehvasti, ja vastupidi.

Teiseks, kättesaadavus. Siin võiks kehutada disanalooogia puuviljakärbse juhuga. Soberi arvates on igati tõenäoline, et kui E oli lähtepopulatsioonis võimalik, oli ka A. Mentaalne varustus, mis on vajalik selleks, et keegi võiks olla egoistlikult motiveeritud, ei näi erinevat varustusest, mida vajab altruist. (Muidugi, isegi kui sellega nõustuda, jääb võimalus, et ajaloolise juhuse tõttu lähtepopulatsioon lihtsalt ei sisaldanud ühtki altruisti.)

Ja veel mõned kitsendused. See on Soberi arvates *terra incognita*. Inimmõistuse ja tema evolutsiooni kohta on veel liiga vähe teada, et võiks midagi öelda selle kohta, milliseid tagajärgi E või A võis organismile kaasa tuua. Mõned bioloogid peavad lubatavaks lihtsustuseks käsitleda asja nii, just nagu areneks iga tunnus teistest sõltumatult. Siis võiksime seda *terra incognita*'t lihtsalt ignoreerida. Ent teiste arvates on säärane lähenemine ebamõistlik.

Kokkuvõtteks lubavad evolutsiooniteoreetilised kaalutlused küsimuse kohta, kas bioloogilist altruismi on valik taganud pigem mehhanismiga A või E, öelda järg-

mist. Vanemliku hoolitsuskäitumise tagamisel on A vähemalt sama tõhus kui E. Mis puutub kättesaadavusse ja muudesse kitsendustesse, siis pole alust arvata, et A oleks vähem tõenäoline kui E. Optimistlik lõppjärelendus oleks, et A on usutavam kui E. Ettevaatlikum järelendus oleks selline, et pole mingeid tõendeid, mis soosiks pigem E-d kui A-d.

Vaadeldud teema puhul joonistuvad evolutsioonilised kaalutlused välja eriti õhuliselt. Evolutsiooniteooria *ei tea* õigupoolest peaaegu midagi inimese võimaliku altruismi kohta, ei bioloogilise ega psühholoogilise kohta. Mis puutub bioloogilisse altruismi, siis pole teada, kas rühmavalik on võimalik (ja sagedane). Ja kas muud valikut mõjustavad tegurid võisid olla altruismile soodsad või mitte (või isegi millised nad on). Mis puutub psühholoogilisse altruismi, siis muidugi pole teada, kas teda lähtepopulatsioonis esines. Üldse midagi pole teada muude kitsendavate tegurite kohta. Otseste ja kaudsete konstruktsioonilahenduste kohta *on teada*, et valik ei soosi sugugi alati otseseid lahendusi. Sober teeb ometi järelduse, et altruismi puhul *võis* soosida.

Evolutsionist, kes lähtub indiviididevahelise valiku primaarsusest, teeb oma panuse pigem egoismile, aga tema kaalutlused osutuvad paratamatult niisama õhuliseks, vähemasti seni, kuni evolutsiooniteoreetikud pole jõudnud ühisele veendumusele, et valik toimub tõesti just indiviidide vahel. Sellest ühest nõrgast lülisest tegelikult ju piisab juba, et kõik arutlused vankuvaks muutuksid.

Ainus kindel tulemus, mille me saame, on see, et evolutsiooniteooria, loodusli-

ku valiku teooria ei näita inimese “tõelist olemust”. Ta ei näita esialgu vähimalgi määral, ja võib-olla ei suuda kunagi näidata. Niisiis need, kes tahavad öelda midagi kindlat inimese olemuse kohta, apelleerides seejuures evolutsiooniteooriale, ilmselt ei tea päris hästi, mida nad teevad.

Evolutsiooniteooria ja ideoloogia

Altruistliku käitumise evolutsioonist on Elliott Sober nüüdseks koostöös evolutsiooniteoreetik David Sloan Wilsoniga avaldanud eraldi raamatu.² Möödunud aasta *New York Book Review*’ oktoobrinumbris on sellest pikema ülevaate teinud evolutsionist R. C. Lewontin. Tema kirjutist läbib algusest lõpuni mõte, et teadus, evolutsiooniteooria sealhulgas, on lahutamatult seotud ideoloogiliste hoiakutega. Ta nimetab kolme *universaali*, see tähendab, fundamentaalset hoiakut või eelarvamust, mille valguses evolutsionistid loodust *tahavad* kirjeldada. Need universaalid ei tulene mingil viisil evolutsiooniteooriast enesest, tema faktidest, vaid on väljastpoolt imporditud eelarvamused, mis on seotud ühiskonnas valitsevate meeleoludega.

Esiteks *optimeerimistees*. Kuni esimese maailmasõjani, kapitalismi jätkuva arengu tingimustes, oli evolutsioonibioloogidel kalduvus näha looduslikus valikus peamiselt optimeerimisprotsessi. Loodus seab organismide ette probleemi, kuidas elus

püsida ja paljuneda. Eri organismid lahendavad selle isemoodi, ja need, kes lahendavad kõige paremini, püsivad paremini elus ning pärandavad oma lahendusviisi geenide kaudu edasi järglastele. Selle tulemusena muutub parim lahendus üha sagedasemaks ja saab lõpuks liigile iseloomulikuks. Evolutsioon on progress, liikumine parima lahenduse suunas. Mõnikord väidetakse siinkohal isegi, et liigi *mis tahes* tunnus on niisuguse optimeerimisprotsessi tagajärg. Et mitte ükski reaalne bioloogiline tunnus ei ole kahjulik ega juhuslik, vaid on “parim lahendus”. Esimese maailmasõja koledused sundisid Lewontini arvates teoreetikuid oma hoiakut muutma ja nägema evolutsiooni pessimistlikumas valguses. Ehkki evolutsioonibioloogiat puudutavad faktid polnud kuigivõrd muutunud, tõlgendati neid nüüd teisiti. Märksa rohkem kalduti rõhutama valiku juhuslikkust. Tunnused, mida me liikidel tänapäeval näeme, ei ole mitte parimad lahendused, vaid ajaloolise juhuse tulemus. Viimase kolmekümne aasta jooksul, hoolimata tõsiasjast, et geneetika rõhutab üha rohkem geneetiliste muutuste juhuslikku, kontingentset iseloomu, on evolutsiooniline ideoloogia taas muutunud optimalistlikuks. Ning taas pole seda rõhuasetuse muutust tinginud mitte uued faktid. Nagu ütleb Lewontin, “päris kindlasti pole see hoiakumuutus tulnud teaduse *seest*”.

Teiseks evolutsionistide lemmikeelduseks on olnud tees, et loodusliku valiku objektiks on indiviidid, mitte rühmad või

² E. S o b e r, D. S. W i l s o n, Unto Others: The Evolution and Psychology of Unselfish Behavior. Harvard University Press.

populatsioonid. Lewontini arvates on see täiesti kivistunud postulaat, mida empiiriline materjal üldse ei toeta. "Ilmne hüpotees on, et erandlik keskendumine indiviidile kui valiku ühikule on indiviidi keskse rolli otsene ülekandmine moodsast ühiskondlikust ja majanduslikust mõtlemisest evolutsiooniteooriasse."

Kolmandaks levinud universaaliks on viimase aja trend: mitte rühm ega indiviid pole valiku objektiks, vaid geen. Looduslikust valikust saab lõppkokkuvõttes kasu ainult geen. Organismid on surematu DNA ajutised ja surelikud transpordivahendid, isekate geenide tööriistad. Just sellel alusel on viimasel ajal tunnustatud sellist altruismiteooriat, mille kohaselt näilise altruismi taga on vaid geenide isekad manipulatsioonid inimesega.

Kui geeni "eesmärgiks" on maksimeerida iseenda paljunemist, siis võib ta mõjutada indiviidi arengut ja füsioloogiat, tingides selle, et organism paljuneb teistest edukamalt (ja vastavalt siis ka geen ise). Ent teine võimalus on panna isend aitama teisi, sugulasorganisme, isegi tema enda paljunemise arvel. Kuna mu lähedaste sugulaste puhul on tõenäoline, et nad kannavad edasi geene, mis on identsed minu omadega, siis võib isekas geen sama hästi suurendada minu sugulaste heaolu minu enda arvel.

Geeni vaatevinklist on minu kaks venda või õde väärt sama palju kui üks mina, sest keskeltläbi kannavad nad kumbki umbes pooles ulatuses minuga ühesuguseid geene. Tõsi küll, selleks et niisugune teooria töötaks, peab geenide ja käitumise vahel toimima mingi vahendav mehhanism. Selle mehhanismi uurimiseks pole

esialgu olemas isegi mitte empiirilist uurimisprogrammi, nüüsiis on teooria täiesti spekulatiivne.

Soberi ja Wilsoni altruismiteooria erineb sellest "geneetilisest" arusaamast. Nende teoorias tehakse panus, nagu öeldud, rühmavaliku mõistele. Õige mitmes punktis erineb see teooria viimase aja ortodoksiast. Loodusliku valiku objektiks võivad olla nii individid, rühmad kui geenid; optimeerimisteesi ei pea jäigalt tunnustama; samuti pole mingit kohustust arvata, et on olemas käitumist määravad geenid.

Kui nõustuda Lewontiniga, et evolutsiooniteooria on läbi imbunud soovmõtlemisest, ideoloogiast ja isegi õpetlaste murest oma igapäevase leiva pärast, kas ei kahanda see suurel määral käesolevas artiklis kirjeldatud mõttekäikude väärtust (mida niikuinii koormavad paljud eeldused, tingimused ja lihtsustused)? Kas ei muutu filosoofilised arutlused, milles antakse koht ebapuhta teaduse mõistetele, veelgi ebausaldusväärsemaks?

Küllap on võimalik, et püüded demonstreerida altruismi võimalikkust lähtuvad mõnigi kord teoreetiku taandumatust eelarvamusest, et altruism on olemas. Sama võimalik on, et optimeerimistees on ajendatud inimese alateadlikust soovist maalida endale looduse evolutsioonist meelepärasem ja rõõmsam pilt.

Võib kujutleda sedagi, et Darwin kirjutas oma teooria suurel määral maha mõnest majandus- või ühiskonnateooriast. Kuid kui me teaksime altruismiteesil, optimeerimisteesil või loodusliku valiku ideel olevat sellist *päritolu*, ei otsusta see küsimust nende teeside adekvaatsuse

kohta. Siin on samasugune lugu nagu Alfi, Kekulé ja teistega.

Mis puutub Kekulésse, siis oletame naljaviluks halvimat. Äkki auväärt keemik suisa valetas. Äkki talle sugugi ei kangastunud hallutsinatsioon benseeniringi kohta, vaid uskudes nagu Alfki sfääriliste struktuuride täiuslikkusse (mis oli tema salajane "ideoloogia"), otsis ta algusest peale benseenimolekulile võimalikult ümarikku struktuuri. Kuni lõpuks leidiski. Aga isegi kui ta algusest peale *tahtis*, et benseenimolekul oleks miskitpidi ringikujuline, ei järeldu siit sugugi, et benseeni molekul *ei ole* säärane. Kui inimene tahab, et mõte P oleks tõene, siis sellest ei järeldu, et P on väär. Ta võib väga hästi ka olla tõene.

Kui mõni bioloog *tahab*, et evolutsioon poleks pime juhus, vaid lakkamatu progress, mis on suunatud parima lahenduse leidmisele, ja kui mõni filosoof *tahab*, et altruism oleks õige ja egoism väär, siis see ei otsusta küsimust. Muide, kujutleme

alternatiivi. Teadlane, püüdes hoiduda soovmõtlemise patust, alustab teooria ülesehitamist sellest, et teeb kindlaks, millist teesi ta alateadlikult soovib kehtivat, ja võtab siis tegevuse aluseks *vastupidise* teesi. Tundub hoopis totter.

Mõte teaduslike paradigmade seotusest ideoloogiliste ja muude teadusväliste teguritega on juba küllalt vana ega peaks kedagi ehmatama. Raske on öelda, mis ajendas Lewontinit oma kirjutises tugevasti rõhutama teaduse, kitsamalt evolutsiooniteooria ideoloogilisi aspekte.

Võib-olla on evolutsiooniteooria koolkonnad pisut liiga kivistunud, mistõttu värskendav ja ärritav lähtekohtade ning põhimõistete kriitika on teretulnud.

Või siis leidub ookeanitaguses ühiskonnas lihtsalt veel küllalt palju inimesi, kes ei suuda harjuda mõttega, et teadus on midagi muud ja keerulisemat kui "reaalsuse objektiivne kirjeldamine" ja "seaduste tuletamine vaatlusfaktidest".

RAIVO MÄND

MEMEETIKA – DARVINISMI UUS HARU

Darwin oli suuremgi

Juhtus nii, et selle loo esimesed laused ilmusid mu arvutiekraanile 12. veebruaril, just Charles Darwini sünniaastapäeval. See polnud ette kavatsetud ja näitab üksnes seda, kui palju esineb elus imepäraseid kokkusattumusi. Asi on seda märkimisväärssem, et kogu Darwini rajatud evolutsiooniteooria tugineb suuresti just arusaamale sellest, kuidas pime ja eesmärgitu looduslik valik on võimeline üksikutest talle “ettesöödetud” juhustest lähtudes kujundama ülikeerukaid ja vapustavalt imelisi olevusi ja struktuure.

Darwin lõi oma õpetuse selleks, et seletada elusolendite liigi- ja vormirikkuse kujunemist ajaloolise evolutsiooniprotsessi käigus. Ent juba tema eluajalgi leidis küllalt palju neid, kes aimasid, et darvinismi rakendusvaldkond ulatub tegelikult bioloogiast märksa kaugemale. Terve plejaad nõndanimetatud sotsiaaldarviniste, alustades sotsioloog Herbert Spenceriga ja lõpetades filosoof John Deweyga, püüdis inimühiskonna arengut seletada sama laadsete mehhanismidega nagu Darwin bioloogiliste olendite arengut. Tasub meenutada, et ka Darwini enda õpetus oli suuresti mõjutatud inimühiskonna uurija Thomas Malthuse ideedest. 20. sajandil on Darwini loodusliku valiku printsiipi

kas analoogiana või vähemalt metafoorina kasutanud inimkultuuri arengu seletamiseks sellised teadusfilosoofia suurkujud nagu Peter Medawar, Karl Popper, Stephen Toulmin ja isegi mitmed juhtivad darvinistid.

Bioloogias oli darvinismi lõplik läbimurre ja kaasaegse sünteetilise evolutsiooniteooria kujunemine suuresti seotud sellega, et 20. sajandi alguses hakkas jõudsalt arenema geneetika – teadus päriliku informatsiooni kandjatest geenidest. Sama sajandi lõpupoole, 1976. aastal tutvustas bioloog Richard Dawkins avalikkusele meemi mõistet. Meemid on samuti informatsioonikandjad, kuid neis ei peitu mitte bioloogiline, vaid kultuuriga seotud informatsioon. Meemid avalduvad ideedes, vaadetes, teooriates, oskustes, vanasõnades, keeles, lauluviisides, uskumustes, eelarvamustes – niisamuti nagu geenid avalduvad juuste värvuses, kehakasvus, nina kujus, pärilikes haigustes, intellektis ja muudes bioloogilistes tunnustes. Ka meemid on lakkamatus olemusvõitluses. Ka meemid alluvad (looduslikule) valikule.

Uue mõiste saatust ideede olemusvõitluses illustreerivad kõige paremini järgmised faktid. 1997. aastal alustas ilmumist rahvusvaheline teadusajakiri *Journal of Memetics*. 1998. aastal toimus Belgias

esimene rahvusvaheline memeeetika sümposium.

Viis sõrme pole veel rusikas

Kui varane geneetika tekkis, ei teadnud keegi, misasi see geen õieti on. Sellest hoolimata oli juba võimalik uurida geenide pärandumise matemaatilisi seaduspärasusi ja püstitada nn Keskne Dogma, mis väitis, et pärilikkusekandjad, tollal nimetatud "iduplasmaks", päranduvad vanemalt järglastele sõltumata sellest, mis juhtub organismi keharakkudega. 20. sajandi keskpaigas toimunud molekulaarbioloogia revolutsiooni käigus kirjeldati põhjalikult ära pärilikkuse materiaalsete kandjate DNA ja RNA struktuur ja avastati geneetilise informatsiooni kood, sellega suurel määral paljastades salapärase geenide mõistatuse ja muutes nad "kätsekatsutavaks" materiaalseks reaalsuseks. Tänapäeval oleme juba niikaugel, et peagi saavad registreeritud ja kaardistatud inimese kõik geenid. See kiire areng pole varaste geneetikute tööd tühjaks muutnud, vaid nende teooriaid pigem kinnitanud ja oluliselt täiustada aidanud. Isegi Keskne Dogma püsib peaaegu muutumatu.

Hoolimata sellest et pärilikkus infot kannavad konkreetsed molekulaarsed struktuurid ("materiaalsed geenid"), on evolutsiooni seisukohalt oluline just neis peituv sõnum ise ("informatsioonilised geenid"). Selgitan seda analoogia abil. Materiaalses mõttes näiteks esineb käesolevas jutus sõna "meem" mitu korda, kuid kõigis neis materiaalsetes kordustes

kokku, ükskõik kui palju neid ka oleks, peitub üksainus unikaalne ja teistes sõnades puuduv sõnum. Samas ei saa ka lauseid käsitleda pelgalt üksikute sõnade summana, vaid neis peitub midagi enam – lause on jagamatu informatsiooniline üksus. Niisamuti võivad ka eri molekulaarsete geenide kombinatsioonid moodustada keerukamaid informatsioonilisi genee, mille toime ei taandu koostisosade summale. Füüsikudki ei taanda kogu matematikat ainult osakestele, vaid tunnistavad materiaalse teise avaldumisvormina osakesevahelisi interaktsioone ehk koosmõjusid.

Evolutsiooniteoreetik George C. Williams oli esimene, kes 60. aastail taipas, et seni erinevais kontekstides kasutamist leidnud geeni mõiste on juba olemuslikult mitmetähenduslik ja et evolutsiooniprotsessis tähendust omav geen, nn evolutsiooniline geen, on tegelikult küberneetiline abstraktsioon. Geenide ülekande põlvkonnast põlvkonda on vaid üks erijuht mis tahes informatsiooniülekanne protsessidest ja evolutsiooni peamised seaduspärasused (olelusvõitlus, valik jne) peavad paika igasuguste sõnumite leviku puhul, ükskõik millised ka oleksid selle informatsiooni materiaalsed kandjad – geenid, meemid või midagi muud.

Tänapäeva memeeetika on võtnud enda ülesandeks mis tahes informatsiooniülekanne evolutsiooniliste seaduspärasuste uurimise ja on seega üldistav teadusharu, mille alla mahub osalt ka bioloogilise evolutsiooni uurimine.

Geenid, meemid ja interaktorid

Williamsi mõtisklustest innustust saanud Dawkins läks geeni olemuse lahtiharutamises veel kaugemale. Ta juhtis 70. aastatel tähelepanu peamisele omadusele, mis on kõikidel geenidel ühine: nende võimele oma sõnumeid reprodutseerida, kopeerida, taastoota ja kanduda ühelt elusorganismilt teisele, ühest põlvkonnast teise. Kõige algelisemate eluvormide, viiruste geenid võivad levida viirusnakkuste teel ja paljuneda uue peremeesorganismi rakkudes. Enamik geenidest aga ehitab enda ümber spetsiaalse keha – bakteri, raku või hulkrakse organismi (näiteks inimese), mille ülesandeks on aidata geenidel end edukamalt kopeerida ja koo-
piaid järgmistesse põlvkondadesse transportida, niiviisi tagades oma geneetilise informatsiooni püsijäämise, hoolimata kehade surelikkusest. Dawkinsi järgi taandub kogu bioloogiline evolutsioon geenide võitlusele surematuse eest ja surelikud kehad on vaid transpordivahendid, mille abil geenid end levitavad. Muidugi ei tule genee seejuures võtta mingite teadusega olenditena, kurikavalate strateegidena. Geenid ei tea midagi ega hooli millestki. Kuid püsima jäävad vaid need geenid, mis end kõige edukamalt levitama juhtuvad. Looduslikul valikul on evolutsiooni jooksul olnud küllalt aega, et kopeerimisvigadest tekkinud juhuslikest

kins nimetas neid replikaatoriteks), läheks peagi paratamatult lahti samasugune evolutsiooniprotsess nagu bioloogiliste olendite puhulgi. Protsess, mida iseloomustab replikaatorite olelusvõitlus ja mida kontrollib loodusliku valiku sarnane valik. Kui Marsil tekiksid meile tuttava DNA asemel näiteks ränil baseeruvad isepaljunevad eluvormid, hakkaks sellise elu evolutsiooniline keerustumine toimuma samasuguste universaalsete seaduste järgi nagu elu Maalgi.

Dawkinsi arvates on siinsamas Maal juba tekkinud uued replikaatorid. Kõrgeltarenenud närvisüsteemiga loomade, eriti aga inimese ajustruktuurid said selleks uueks “ürgpulgongiks”, milles kujunesid uued isepaljunevad struktuurid. Kui geenid levitavad end sigimise abil, siis uued replikaatorid levivad imiteerimise kaudu. Vastavast kreekakeelsest sõnast on tuletatud ka nende nimetus – meemid. Meemid, samuti nagu geenidki, kasutavad meie kehasid, täpsemalt meie ajusid, omalaadse transpordivahendina ja sunnivad meid käituma nii, et me neid võimalikult efektiivselt levitaksime. Ainult et kui geenid õhutavad meie seksuaalset aktiivsust, siis meemid panevad meid edasi andma ideid, uskumusi, kultuuritraditsioone, keelt, lauluviise jms. Ideed konkureerivad omavahel, sest mitte kõik, mis loodud, ei mahu inimeste väikestesse ajudesse. Edasi kanduvad vaid kõige edukamad, enamkohastunud.

valitud keelest võivad teki rünnakud kumbki...
nid välja valida.

Dawkins mõistis enamatki. Kus iganes tekiksid mingid struktuurid, millel on võime ennast kopeerida ja levitada (Daw-

tail Dawkinsi ettekujutust kehadest kui replikaatorite passiivsetest transpordivahenditest. Geenid ei määra organismi tunnuseid üksüheselt, vaid need kujune-

vad geenide ja keskkonna koostoimes, interaktsioonis. Seepärast võttis Hull keha kui transpordivahendi metafoori asemel kasutusele keha kui interaktori metafoori. Niisiis replikaatorid ja interaktorid.

Meie kaks mina

Kes meist poleks tundnud, et ühes inimeses elab otsekui kaks erinevat olevust. Tihti nimetame üht neist "minu paremaks minaks". Tuleb ette olukordi, kus üks mina hoiatab: "Ära tee! See viib sind hukatusse!" Kuid teine sosistab: "Tegutse!" Julia "terve mõistus" ütles talle: "Hoidu sellest noormehest, see on ju Montague!" Kuid "vere hääl" kisendas tervest mõistusest üle ja sundis neiu ikkagi viskuma Romeo rinnale.

On ülimalt loogiline, et need kaks "häält", mis meiega kõnelevad, tulevad meie geenidelt ja meie meemidelt. Ühed oleme saanud oma vanematelt nende voodimängude tõttu ja nende käsk kõlab: ellu jääda ja sigida! Teised on meie ajudekse istutatud koduse kasvatusena, kooliõpingutega, raamatute lugemisega, televiisori vaatamisega jne ning ülimalt, mida nad soovivad, on see, et me neid ka teistele inimestele õpetaksime.

Mõlemad vajavad enda levitamiseks meie kehasid. Mõnes asjas langevad nende "huvid" kokku, näiteks meie elu hoidmise osas. Mida kauem me elame, seda tõenäolisem on, et me jõuame edukalt levitada nii geene kui ka meeme. Kuid huvid ei pruugi sugugi alati kokku langeda. Üheks iseloomulikuks näiteks on nähtavasti tsölibaat katoliiklastel. Idee hakata

vaimulikuks, kes kunagi järglasi ei soeta, istutatakse nooresse inimesesse tihti nii varakult, et hiljem, sugulise küpsuse saabudes, pole tal enam taganemisteed. Arvatavasti on ka religioossetel kaalutlustel sooritatud massilised enesetapud seotud meie bioloogilistele replikaatoritele vaevalike ideede-meemidega. Nähtavasti kaalub sellise sõnumi erakordselt tugev mõjusus ja selle tõttu suurem tõenäosus, et niisugune kummaline käitumine leiab järgimist, üles sellega kaasneva eluea lühendamise. Geenid ja meemid on nagu kaks eri liigist parasiiti, kes meie peal elutsevad ja meie koemahladest toituvad. Sääraste parasiitidegi huvid võivad osalt kokku langeda, osalt lahku minna.

Geenidega seotud bioloogiline evolutsioon ja meemidega seotud kultuurievolutsioon on niisiis suhteliselt iseseisvad, sõltumatud protsessid. See seletab, miks pole etnoste eristamisel põhimõtteliselt võimalik üheaegselt lähtuda keele ja kultuuri ning teiselt poolt bioloogilistest erinevustest. Kes on eesti soost ja eesti keelt kõnelevate vanemate sünnitatud laps, kes mõlemad vanemad on kaotanud ja kasvab üles umbkeelsete venelaste perekonnas? Bioloogilised tunnused ja keeletunnused on seotud erinevate, sõltumatult evolutsioneeruvate informatsiooniühikutega. Ühes kehas elab kaks eri indiviidi – bioloogiline ja memeeiline. Üht nimetatakse näiteks juudiks, teist aga tuumafüüsikuks.

Julia arvatavasti vihkas memeeilist Montague'd, armastas kirglikult aga bioloogilist Romeot. See konflikt nad hukaski.

Loomade kultuur

Kas inimene on ainus liik maakeral, keda "asustavad" uued replikaatorid – meemid? Juba Dawkins vastas küsimusele eitavalt. Algelist "kultuuri" ja kultuuritunnuste levimist ühelt isendilt teisele nn sotsiaalse õppimise käigus on ammu täheldatud ka paljudel loomadel, eriti muidugi neil, kelle kesknärvisüsteem on suhteliselt kõrgel arengutasemel. Klassikaliseks näiteks on see, kuidas Inglismaa sinitihased õppisid avama piimapudelite korke ja kuidas see oskus peagi üle kogu hüigsaare levis. Tänapäeval on kultuuritunnuste levikuprotsesside ja kultuuri-evolutsiooni uurimine loomadel saanud üsna tavaliseks. Uuritakse linnulaulu variatsioonide levikut või seda, kuidas levib jaapani makaakidel komme pesta enne söömist kartuleid või keerata kompekke paberist lahti.

Niisiis paistab, et ka selles osas ei ole inimene teiste loomadega võrreldes midagi absoluutselt unikaalset. Kahtlemata tuleb aga tunnistada, et ilmselt pole enne meid maakeral elanud ühtki olendit, keda kultuuriinfo kandjad sedavõrd massiliselt oleksid asustanud.

Kas lamarkism elab jälle?

Üks erutavamaid küsimusi memetikas on see, millised on meemide ja geenide sisulised sarnasused ja erinevused ja kas kultuurievolutsioonil on seaduspärasusi või mehhanisme, mis kvalitatiivselt erinevad bioloogilise evolutsiooni omadest. Ja kui selliseid on, mis õigustab siis üldse paral-

leelide tõmbamist? See oleks sama, mis analoogiate otsimine voki ja tiibklaveri vahel ja nende liigitamine ühte klassi selle alusel, et mõlemal on kolm jalga.

Üheks niisuguseks põhimõtteliseks erinevuseks olevat mõne autori arvates isoleeritud "iduliinide" puudumine kultuurievolutsioonis. Bioloogilise evolutsiooni käigus tekivad geneetilised liinid (neid nimetatakse enamasti liikideks), mille piires toimub geneetilise info vahetus, kuid millete vahel see puudub. Pealegi kanduvad geenid edasi peamiselt sugulise sigimise teel põlvest põlve (nn vertikaalne ülekanne), kuid kultuuritunnused levivad võrdselt hästi nii vanematelt lastele kui ka täiskasvanute või laste endi vahel (horisontaalne ülekanne). Teised autorid eesotsas John Wilkinsiga arvavad, et selline järeldus tuleneb eelkõige meie kui imetajate loomade esindajate eelarvamusest bioloogilise evolutsiooni suhtes. Tõepoolest peab ülalöeldu üsna hästi paika selgroogsete loomade seas, kuid niipea kui me heidame pisutki põhjalikuma pilgu kasvõi taimeriiki, rääkimata seentest, bakteritest ja viirustest, märkame seal geneetilise informatsiooni ülekandeviiside osas peaaegu samasugust tohuvabohu nagu kultuuritunnustegi puhul. Ja ometi ei takista see kõik bioloogilise evolutsiooni peamistel mehhanismidel – muutlikkusel, orelusvõitlusel ja looduslikul valikul – ka "madalamate" olendite seas toimimast.

Teiseks erinevuseks on pakutud seda, et meemide pärandumine toimuvat lamarkistlike reeglite järgi, erinevalt bioloogilistest süsteemidest, kus kehtib eespool viidatud Keskne Dogma. See August

Weismanni poolt nõnda nimetatud teooria heitis kunagi esimese tõsise vaenukida Jean Lamarcki pärilikkuseõpetusele, mille järgi elusolendite elu jooksul omandatud tunnused päranduvad nende järglastele. Keskse Dogma sisu seevastu seisneb selles, et geenid määravad küll organismi tunnuseid, kuid vastupidist ei toimu, st elu jooksul või keskkonna toimel muutunud organismi omadused ei mõjuta genee, mida lastele edasi antakse. Kaelkirjak võib elu jooksul oma kaela puulatvade poole küünitada kui palju tahes, kuid tema vasikad pärivad ikka sama pika kaela nagu emal-isal. Nagu Donald Campbell piltlikult väljendas: genee valitakse, kuid neid ei instrueerita. Kultuurigeenide ehk meemidega olevat asi teisiti, kuna inimesed, kes mingi oskuse või teooria teistelt omandavad, kalduvad seda enne edasipärandamist modifitseerima või täiustama. Seega toimuvat meemide “instrueerimine”.

Isegi kui see tõepoolest nii oleks, ei kahjustaks see kuigivõrd memeeetika darvinistlikke aluseid. Sest see tähendaks ju üksnes seda, et meemid kalduksid muutuma märksa kiiremas tempos kui siis, kui muutlikkuse aluseks oleksid ainuüksi tavalised kopeerimisvead (geenide puhul tuntud mutatsioonidena). Juhin siin tähelepanu, et Darwini enda pärilikkuseõpetus oli üsna üdini lamarkistlik, sest ta oletas, et tunnuste kasulikkus ja rohke kasutamine eluajal soodustab nende edasipärandumist. See ei takistanud tal loodusliku valiku printsiipi välja käimast. Lamarkistlik evolutsiooniõpetus purustaks darwinliku memeeetika alustalad täielikult, lamarkistlik pärilikkuseõpetus aga

mitte. Pealegi kahtlevad mõned memeeetikud tugevalt väites, nagu toimuks meemide pärandamine lamarkistlikult. Ideede areng ei tähenda enamasti mitte niivõrd uue leiutamist kuivõrd üksikute osaideede rekombineerimist ja unustatud ideede taas elluäratamist.

Memeetika tänane ja homme päev

Erinevalt geenidest pole meeme veel keegi näinud ega tea, mida nad endast täpselt kujutavad. Mis on nende materiaalne alus, kuidas on kodeeritud neis peituv info? Ses suhtes on memeeetika praegu mõneski mõttes samas seisus nagu varane geneetika: taibati küll, et pärilikkus on seotud sugurakkudes esinevate kromosoomidega, kuid ei midagi täpsemalt. Tunnuste pärandumise seaduspärasuste kirjeldamist ja populatsioonigeneetika kui teaduse väljakujunemist see siiski ei takistanud, ainult et lähtuda tuli mõõdetavaist, fenotüübis avalduvaist tunnustest. Ka kultuurivaldkonda kuuluvad tunnused – ideed, keel, tavad ja kombad – on vaid meemide fenotüübilised avaldused. Meemide endi avastamine ja kirjeldamine jääb aga ilmselt neurobioloogide tulevikülesandeks, sest kõige tõenäolisemalt “pesitsevad” nad just aju neuroloogilistes struktuurides.

Ah et mis kasu võib inimkonnal olla memeeetika arengust? Kas julgeb täna veel keegi küsida, mis kasu on kunagi ühes teatud suurriigis koguni ebateaduseks peetud geneetikast? Geenidest põhjustatud haiguste tundmine võimaldab ära

hoida mitmeid ebameeldivaid tagajärgi, tulevikus on paljusid neist võimalik ravi- da. Viirushaigused tulenevad organismi nakatumisest kahjulike võõrgeenidega. Tähtis on neid tunda, et õigeaegselt läbi viia näiteks gripivastast vaksineerimist. Küll oleks hea, kui ka rumalate ideede vastu osataks teadlikult läbi viia vaksineerimist!

Memeetika tunnetuslikust väärtusest ei maksa rääkidagi. Meenutagem, millise revolutsiooni põhjustas darvinism bioloogilise evolutsiooni – liikide tekkimise ja muutumise seletamisel! Kui paljud asjad asetsid omale kohale! Juba see tõdemus ise, et evolutsioon on geenide konkurents ja et keha on ennekõike vaid vahendiks geenide surematuspüüde realiseerimisel, vabastas evolutsionistid neid seni kammit- senud isendikesksusest ja õpetas elusor- ganismi käitumise otstarbekust hindama mitte niivõrd isendi enda, kuivõrd temas peituvate geenide “silmade läbi”. Ilmselt on edaspidi tark inimestegi mis tahes kommete ja tavade püsimise ja arenemise seletamisel loobuda püüdest iga hinna eest välja selgitada nende kasulikkust või kah- julikkust inimesele, vaid selle asemel õp- pida analüüsima nende kasulikkust või kahjulikkust kommetele ja tavadele en- dile.

Kuid esialgu on memeetikal läbi käia pikk tee. Kaardistamist vajavad memee- tilised elementaartunnused, selgitamist nende pärandumise mehhanismid (millise on näiteks domineerivad ja millised retsessiivsed meemialleelid jne), uurimist valikutegurite mõju konkreetsetele mee- midele. Darwinistlikke printsiipe kasutav matemaatiline modelleerimine, nn genee-

tiliste algoritmide rakendamine, kompuu- tersimulatsioonid ja kladistika saavad arvatavasti lähiaja keele- ja kultuuriuuri- n- gute lahutamatuks osaks.

Kuidas püha neitsi sünnitab?

Tihti peale paluvad kuulajad tuua mõne konkreetse näite memeetika rakendustest. Ega see lihtne ole, sest nagu öeldud, on meemide kaardistaminegi pehmelts öeldes väga algjärgus, rääkimata muust. Sestap domineerivad praegu memeetika-alases kirjanduses üldised teoreetilised arutelud sellest, kuidas meemi piiritleda, millised on erinevused meemide ja geenide pärandumise mehhanismides ja nii edasi. Üht- teist huvitavat paistab olevat tehtud kee- leteaduse vallas (näiteks uus memeetiline hüpotees inimkeele kujunemise põhjuste kohta), kuid allakirjutanu ei pea ennast piisavalt pädevaks neid detaile vahenda- ma. Päril palju huvitavat on teada saadud ideede levimise seaduspärasuste kohta. Selleks annavad muuseas väga tänuväärset ainet teaduses laialt kasutatavad nn viita- misindeksid. Tänapäeval saab uute ideede leviku edukust ja selle kulgu ideaalselt uurida interneti otsingurobotite abil, tehes vastava mõiste päringuid kindlate ajava- hemike tagant. Nii on juba näiteks selgu- nud, et levimise üldiste seaduspärasuste poolest pole mingit vahet teaduslikel teooriatel või jaapani makaakide oskusel pesta enne söömist kartuleid.

Palju on kirjeldatud mitmesuguseid huvitavaid näiteid meemide mutatsioonide kohta. Üks tuntuim on see, kuidas püha neitsi Maarja äkitselt lapse sünnitas.

Heebreakeelses Vanas Testamendis ennustas Jumal oma prohveti kaudu, et selle tähelepanuväärse poeplapse toob ilmale “noor naine”. Heebreakeelne ‘almah’ tähendab nimelt noort naist, kes sugugi ei pea olema neitsi. Kui oleks tahetud rõhutada tema neitsilikkust, oleks tulnud kasutada sõna ‘bethulah’. Kuid mutatsioon toimus juba enne Kristust, kui juutide Jesaja raamat tõlgiti kreeka keelde, kasutades ‘noore naise’ vastena kreeka-keelset sõna ‘parthenos’, mis tähendab enamasti neitsit. Mattheuse evangeeliumis lähtuti kreekakeelsest tõlkest ja nii juhtuski, et Maarja neitsina poja ilmale tõi. Muide, uuemates piiblitrükkides on see viga Vanas Testamendis ära parandatud. Uus meem aga levis kulutulena ja on tänapäevani kristluse üheks mõjuavaldavaimaks sümboliks.

Ärgem ka liiga hoogu mingem

Darwini loodud evolutsiooniõpetus on läbi teinud pika arengutee, mille jooksul on peetud vihaseid debatte ja üle elatud raskeid skeptitsismiperioode. Kõige selle tulemusel on teooria mõnedki osad tundmatuseni muutunud. Kuid õpetuse põhituum on jäänud samahästi kui muutumatuks. See, et darvinism on tänapäeva maailmas – kus teadus on saanud massiliseks ja teaduslikud ideed sünnivad ja su-

revad kiires tempos – juba peaaegu poolteist sajandit ajahambale vastu pidanud ja aina tugevnenud, on üsna haruldane ja märkimisväärne. Usutavasti on see tingitud teooria õigsusest.

Memeetika on rajatud uutele ideedele, mis samuti nagu evolutsiooniteooriaga peavad läbi tegema ajaproovi. Praegu elab memeetika üle igale uuele teadusharule omast teatud romantismiperioodi. Seepärast hoidugem oma fantaasialendudes liialt hoogu sattumast ja kuulakem hoolikalt ära ka see, mida on öelda kriitikuil. Neid esialgu piisab. Kuid on tõsiasi, et kakskümmend kaks aastat meemiidee ajalugu on teooriale pooldajaid pidevalt juurde toonud.

Teiseks eksisteerib oht, et ühest kunagisest äärmusest, kus kõike inimesega seotut püüti seletada bioloogilise loodusliku valikuga ja geenide “tahtega”, satutakse nüüd teise äärmusesse ja kaldutakse kõike inimese käitumisse, tema kommetesse ja tavadesse puutuvat seostama meemidega. Ärgem unustagem hetkekski, et ka inimese käitumine ja eluviisid on siiski suurelt jaolt meie esivanemate evolutsioonilise arengu resultaata ja uskumatult palju meie saladustest seletub üsna lihtsalt bioloogilise pärilikkusega, ilma et mingeid spetsiaalseid kultuurikandjaid üldse oleks vaja mängu tuua. Meeme ja geene on ilmselt väga raske üksteisest eristada.

Püüdkem siiski.

URMAS SUTROP

EVOLUTSIOONILINE PSÜHHOLOOGIA: KAS MEIE TEADVUS ON PÄRIT KIVIAJAST?

Me oleme pärit Aafrikast, kus viie-kuue miljoni aasta eest ilmusid mingitel ahvidel "inimlikud" jooned.

Molekulaarbioloogid väidavad, et me kõik oleme ühe esiema, Eeva järglased. Paradoksaalsel kombel ei tarvitsenud meie esiemal olla ühtegi inimlikku joont. Kuid arvatavasti just tema järglastest said paljude põlvkondade pärast inimesed. Inimkond on elanud aastamiljoneid küttide-korilastena kiviajas.

Kõigi tänapäevaste inimeste esivanemad elasid kuni viimase ajani Aafrikas, kust väljaränd algas umbes 100 000 aastat tagasi. Euroopasse jõuti alles 50 000 aasta eest. Alles 13 000 aasta eest, pärast viimast jääaega, algas inimkonna pärisajalugu.¹

Algas ka eestlaste pärisajalugu, sest just siis asustasid meie esivanemad mandri-jaast äsja vabanenud Eestimaa ning panid aluse meie vanimale kultuurile, mida kogu maailmas tuntakse Kunda kultuuri nime all.

Nende viimase 13 000 aasta jooksul on inimkond hakanud astuma seitsme-penikoorma-saabastega. Kiviajast on jõutud

elektroonilisse aega. Inimese jalajäljed on juba Kuul ja Marsil võib juba maad osta.

Siinne lugu keskendub küsimusele, kas tänapäeva inimese teadvus on pärit kiviajast. Küsimusele püüame vastata evolutsioonilise psühholoogia vaatepunktist.

Esiteks vaatleme, kuidas evolutsioonilise psühholoogia peaideoloogid Leda Cosmides ja John Tooby California ülikoolist (Santa Barbara) kirjeldavad vana standardset sotsiaalteaduste mudelit.

Teiseks esitame põhimõtteid, mille põhineb evolutsioonilise psühholoogia uus sotsiaalteaduste mudel.

Kolmandaks tutvustame kriitikat, mis evolutsioonilisele psühholoogiale on osaks saanud, seejärel uurime, kas see kriitika on põhjendatud, ning lõpuks osutame evolutsioonilise psühholoogia nõrgale kohale. Mudel, mis kirjeldab hästi teadvuse kujunemist, ei sobi kultuuri arengu kirjeldamiseks.

¹ Seda, kuidas ja mis põhjustel on ajalool alates sellest punktist eri rahvaste ja kontinentide jaoks erinev kiirus ja kulg, vt nt J. D i a m o n d, Püsside ja pisikute evolutsioon. *Vikerkaar* 1999, nr 2-3, lk 55-67.

Standardne sotsiaalteaduste mudel

Cosmides ja Tooby väidavad, et sotsiaalteadlased (antropoloogid, sotsioloogid, enamik psühholooge) ei arvesta enamasti asjaolu, et kogu oma evolutsioonilise eelajaloo on inimkond veetnud kiviaja tingimustes. Peamise tähelepanu pööravad sotsiaalteadlased sellele osale inimkonnast, kes on kõigest sajandi elanud pilvelõhkujatega suurlinnades. Sellist mõtteviisi kutsuvadki Cosmides ja Tooby standardseks sotsiaalteaduste mudeliks (*Standard Social Science Model*).² Mudeli peamiseks tunnuseks on, et inimteadvust (*human mind*) peetakse üldiseks. See tähendab, et arvatakse, nagu lahendaks teadvus kõiki ülesandeid ühtemoodi, sõltumata nende sisust.

Standardse mudeli pooldajad on kasutanud teadvuse kohta selliseid metafoore nagu puhas tahvel (*tabula rasa*) või üldise suunitlusega arvuti. Nende arvates tuleb kogu spetsiifiline sisu "puhtasse" inimteadvusse väljastpoolt – ümbruskonnast ja sotsiaalsest miljööst. Teadvuse arhitektuuris on olemas ainult mõni üksik mehhanism, mis üldise suunitlusega sisust ei sõltu. Enamasti kasutavad standardse mudeli pooldajad seejuures niisuguseid nimetusi nagu "õppimine", "induktsioon", "intelligentsus", "imitatsioon", "ratsionaalsus" või "kultuur". Standardse mudeli järgi juhivad samad mehhanismid meie teadvust, kui me õpime mingit keelt,

valime endale toitu või seksuaalpartnerit või hoidume verepilastusest. Arvatakse, et mehhanismid, mis juhivad otsustamist, õppimist ja mälu, toimivad ühtsete printsiipide järgi, sõltumata sellest, mida tehakse, mõeldakse või otsustatakse. Seepärast peavadki standardse mudeli pooldajad teadvust teadvusaktide sisust sõltumatuks.

Evolutsiooniline psühholoogia astub täie otsustavusega vastu sellisele "kivinenud" mõtteviisile. Cosmides ja Tooby, kes kaardistavad standardset mudelit ja osutavad selle puudustele, pakuvad ise välja uue sotsiaalteaduste integreeritud põhjuslikkuse mudeli (*Integrated Causal Model*), et vana ja aegunud standardne mudel sellega asendada.

Evolutsioonilise psühholoogia uus sotsiaalteaduste mudel

Evolutsiooniline psühholoogia (EP) on selline lähenemisviis teadvusele, kus kasutatakse evolutsioonilise bioloogia teadmisi ja printsiipe. Seejuures ignoreerib EP erinevusi üksikisikute ja gruppide vahel ning keskendub inimkäitumise ja -teadvuse universaalsetele aspektidele. EP uue mudeli järgi on teadvuses arvukalt universaalseid valdkondi (agressiivne käitumine, abikaasa valik, seksuaalkäitumine, sõprus, sugulussuhted, verepilastusest hoidumine, haigustest hoidumine, hügieen jne jne), mille puhul teadvuses toimuvad protsessid sõltuvad valdkonnast. Neid

² J. T o o b y, L. C o s m i d e s, *The Psychological Foundations of Culture*. Rmt-s: *The Adapted Mind: Evolutionary Psychology and the Generation of Culture*. Ed. J. H. Barkow, L. Cosmides, J. Tooby. Oxford University Press, 1992, lk 19–136.

sisust sõltuvaid protsesse tuleb pidada kohastumusteks kivieagsetele tingimustele loodusliku valiku teel.

Kõige paremini ja selgemalt on EP uus mudel esitatud Cosmides ja Tooby „EP aabitsas“, mis on kättesaadav internetist.³ EP uus mudel põhineb viiel algtöel:

1. *Aju on füüsikaline süsteem, mis töötab nagu arvuti. Aju on kujundatud nii, et leida indiviidile tema keskkonna tingimustes sobivat käitumist.* Seejuures on käitumine indiviidi liikumine vastusena informatsioonile, mida ta saab keskkonnast. Aju ülesanne on seda informatsiooni töödelda. Tooby ja Cosmides illustreerivad seda näitega, et organismidel, kes ei liigu, ei ole ka ajusid. Puudel, põõsastel ega lillelidel poleaju. Meripriitsidel onaju ainult varajases arengustaadiumis, kus nad ujuvad vabalt ringi. Kui nad kinnituvad alaliselt merepõhja, siis nad enam ei liigu ja neil pole enam kaaju vaja. Nad söövadki omaaju sõna otseses mõttes ära.

2. *Meieaju on kujundatud loodusliku valiku poolt, et lahendada ülesandeid, millega meie esivanemad puutusid kokku meie liigi evolutsioonilise ajaloo jooksul.* Seega ei ole meieaju kohastunud lahendamata mitte igasuguseid, vaid ainult kohastumuslikke ülesandeid. Kohastumuslikel ülesannetel on kaks iseloomulikku tunnust. Esiteks korduvad need liigi evolutsioonilise ajaloo jooksul ja teiseks on need sellised, mille lahendamisest sõltub

liigi paljunemine, st järglaste saamine. Ekslik oleks arvata, nagu töötaks looduslik valik liigi heaks. Pigem on nii, et need, kes lahendavad korduvaid ülesandeid halvasti ega anna järglasi, surevad lihtsalt välja. Seejuures on kohastumuslikud ülesanded eri liikide jaoks täiesti erineva tähendusega.

Näiteks on sõnnikuhunnik inimesele vastik. Sõnnikuhunnik on inimesele kõikvõimalike haiguste allikas. Sõnniku söömisest hoidumine on kujunenud välja valiku teel. Need, kes sõnnikut suhu topisid, surid lihtsalt ära, järglasi jätmata. Paljudele kärbseliikidele on aga sõnnik ülimalt „meeldiv“. Emased kärbsed munevad sõnnikuhunnikule, sest sõnnik on vakkadele heaks toiduks (nende kohastumusliku ülesande lahendus on erinevalt inimlastest toituda sõnnikust). Isased kärbsed lendavad ümber sõnnikuhunniku lootuses kohata emast, kellega paarituda. Seega on inimesed ja kärbsed ühe ja sama probleemi lahendanud täiesti erinevalt: inimesed hoiduvad sõnnikuhunnikust, kärbsed aga mitte.

Me oleme aga ka võimelised lahendama ülesandeid, millega meie küttidestkorilastest esivanemad kokku ei puutunud – me juhime autosid, õpime matemaatikat, kasutame arvuteid jne. Selliste ülesannete lahendamise võime on meieaju saanud kaasa kõrvaltulemusena kohastumuslike ülesannete lahendamisest.

³ L. C o s m i d e s, J. T o o b y, Evolutionary Psychology: A Primer. 1997. <http://www.psych.ucsb.edu/research/cep/primer.htm>; vt ka L. C o s m i d e s, J. T o o b y, From Evolution to Behavior: Evolutionary Psychology as the Missing Link. Rmt-s: The Latest on the Best: Essays on Evolution and Optimality. Ed. J. Dupré. Cambridge (Mass.), 1987, lk 277–306.

3. *Teadvus on äärmiselt keeruline nähtus. Enamik ülesandeid, mille lahendustundub meile ülimalt lihtne, on tegelikult ülimalt keerulised.* Näiteks, kui me näeme oma ema jalutamas, siis peame selle taandama hulgale elementaaraktidele: 1) objekti *kuju* analüüs, 2) *liikumise* avastamine, 3) liikumise *suuna* määramine, 4) *kauguse* hindamine, 5) *värvide* analüüs, 6) objektis *inimese* äratundmine, 7) *sedastamine*, et analüüsivad tunnused kuuluvad *emale* ja mitte kellelegi teisele. Aju analüüsib kõiki neid akte ning sedastab lõpuks, et me näeme oma ema jalutamas.

4. *Aju erinevad neuraalsed struktuurid on spetsialiseerunud lahendama erinevaid kohastumuslikke ülesandeid.* Nii nagu ei ole ühtainust universaalset puutööriista, sest saega on parem saagida ja puuriga on parem auke teha, ei ole ka ühte universaalset teadvusestruktuuri, mis lahendaks ühtviisi hästi kõiki ülesandeid. Meie teadvuses on hulk erinevate ülesannetega *mooduleid*, millest igaühel tuleb lahendada kindlat ülesannet. Mõned neist on seotud nägemisega, teised kuulmisega, kolmandad valuga, neljandad õppimisega, viiendad otsustamisega jne. Seega on meie teadvus moodulite kogum, mis tervikuks ühendatuna määrab meie käitumise. Iga moodul on nagu instinkt. Selle asemel et küsida, kas meie käitumine on põhjustatud instinktidest või õppimisest, tuleb hoopis küsida, missugused instinktid on õppimise aluseks.

5. *Meie teadvus on pärit kiviajast ("Our modern skulls house a stone age mind").* Evolutsiooniliste muutuste toimumiseks on vaja väga palju aega. Isegi kõige lihtsamate muutuste jaoks on tar-

vis kümneid tuhandeid aastaid. Keskond, kus inimene ja tema teadvus kujunesid, oli väga erinev meie tänapäevasest keskkonnast. Meie esivanemad on elanud üle 99 % meie liigi evolutsioonilisest ajaloost küttide-korilaste kogukondadena. Meie esivanemad liikusid nomaadidena ringi paari tosina pealistes rühmades. Nende elu oligi rännak, mis kestis kuni surmani. Cosmides ja Tooby väidavad, et need olidki tingimused, mis viimase kümne miljoni aasta jooksul väga aeglaselt loodusliku valiku teel kujundasid ahvist inimese ja meie teadvuse. Päevast päeva puutusid meie esivanemad kokku ülesannetega, mille lahendamisest sõltus nende püsimine ja paljunemise edukus. Nendeks ülesanneteks olid kaasa leidmine, loomade jahtimine, taimse toidu kogumine, sõprade leidmine, vaenlastega hakkamaa saamine, enesekaitse, laste kasvatamine, varjualuse leidmine jne.

Oleme nüüd vaadelnud viit EP põhialust. Läheme nüüd kriitika juurde, mis EP-le on osaks saanud.

Evolutsioonilise psühholoogia kriitika

Hästi lühidalt EP põhialuseid kokku võttes, tuleb osutada uue mõtteviisi kahele tähtsale küljele. Esiteks, inimteadvuses on palju mooduleid, mille ülesandeks on lahendada elementaarseid ülesandeid. Teadvus on nende moodulite seostatud kogum. Teiseks: need elementaarsed teadvuse moodulid on kujunenud loodusliku valiku teel kohastumustena meie küttide-korilastest esivanemate kiviaegsele

ümbruskonnale.

Ekki inimene on kujunenud Aafrikas, ei tule evolutsioonilise kohastumuse kesk-konda Cosmidese ja Tooby järgi siduda kindla paiga ega ajaga. See on statistiline mõiste, mis on seotud loodusliku valiku survega, mis põhjustas mingi kohastumuse tekke, seejuures võib igal kohastumusel olla erinev evolutsioonilise kohastumuse keskkond.

Kuigi EP-I on üha enam toetajaid, pole EP uus mudel siiski leidnud ühest mõistmist ega sooja vastuvõttu. Tormiline diskussioon EP üle algas paari aasta eest mõneti teadusväliselt. Paleontoloog ja teadusfilosoof Stephen Jay Gould ei asunud EP-d ründama mitte teaduslikes väljaannetes, vaid kultuuriajakirjas *The New York Review of Books*.⁴ Kõigepealt asus Gould küll ründama Daniel Dennetti ja tema raamatut "Darwini ohtlik mõte".⁵ Gouldi lipukirjaks oli võitlus darwinliku "fundamentalismiga". Dennetti arvates saab ka kultuurilisi muutusi taandada loodusliku valiku paratamatule toimele, seega darwinlikule algoritmile. Gould on sellele arvamusele kategooriliselt vastu. Tuleme selle küsimuse juurde meie loo lõpus tagasi.

Gouldi argumentatsioon ei ole enamasti teaduslik, kuid kuna tal on avalikkuse ees väga hea reputatsioon ja teda peetakse väljaspool erialaseid ringkondi

suureks evolutsiooniteooria asjatundjaks, siis on igal tema väitel suur kaal. Gould peab EP-d ultradarwinlikuks vooluks ja osutab, et EP "põlvneb modifikatsioonidega" seitsmekümnendate aastate sotsiobioloogiast. EP põhialuste taga näeb Gould kolme vaatepunkti – modulaarsust, universaalsust ja kohastumuslikkust. Vaatleme nüüd Gouldi argumentatsiooni lähemalt.

1. *Modulaarsus*. Gouldi arvates ei ole käsitus teadvuse elementaarsetest moodulitest kui mentaalsetest organitest põhjendatud. Ta osutab ka sellele, et mooduli mõistet kasutatakse eri teadusharudes ja teooriates täiesti erinevalt. Neurobioloogid rõhutavad mooduli mõistet kasutades aju terviklikkust, EP aga kasutab mooduleid hoopis käitumise atomiseerimiseks. Gouldi arvates ei ole seni ka neuroloogiliste uurimustega EP mooduleid tuvastatud.

2. *Universaalsus*. Gould tervitab seda EP printsiipi, kasutades ka siin mitte teaduslikku, vaid poliitilist argumentatsiooni. Tänapäeval nõuab Lääne ühiskonna poliitiline korrektsus, et ei uuritaks inimeste individuaalseid või grupiomadusi. Kõiki inimesi tuleks sellise vaatepunkti järgi vaadelda homogeensetena. Gould on nüüsguse mõtteviisi üks ideoloog, ta nimetab näiteks IQ (intelligentsuskvoodi) või g-faktori (üldise intellekti) uuringuid rä-

⁴ S. J. G o u l d, Darwinian Fundamentalism. *The New York Review of Books*, 12. 06. 1997, kd 44, nr 10, lk 34–37; S. J. G o u l d, Evolution: The Pleasure of Pluralism. *The New York Review of Books*, 26. 06. 1997, kd 44, nr 11, lk 47–52.

⁵ D. D e n n e t t, Darwin's Dangerous Idea: Evolution and the Meanings of Life. Simon and Schuster, 1995.

paseks teaduseks.⁶ Säärasena ei ole Gouldi sel argumendil tegelikult teadusliku diskussiooni seisukohalt mingit tähtsust.

3. *Kohastumuslikkus*. Gould väidab, et kõik meie käitumise ilmingud ei saa olla kohastumuslikud. Paljud meie võimed ja käitumise ilmingud peavad olema meie aju ja teadvuse evolutsiooni mittekohastumuslikud kõrvalnähtused. Tegelikult räägib Gould siin EP-st mööda, kuna ka EP põhimõtete hulka kuulus, et paljude ülesannete lahendamise võime (autojuhtimine, matemaatikaülesannete lahendamine jne) on meie aju saanud kaasa kõrvaltulemusena teiste kohastumuslike ülesannete lahendamisest.

Kas evolutsioonilise psühholoogia kriitika on asjakohane?

Kui me vaatame Gouldi kriitika kolme põhipunkti, siis näeme, et teaduslikult on oluline ainult esimene – modulaarsuse küsimus.

Järelikult on EP peaküsimus, kas inimteadvuses leidub selliseid informatsioonitöötlemise protsesse, mis sõltuksid käitumuslike ülesannete sisust. Universaalsuse küsimus ei ole teaduslik, vaid poliitiline argument ning kohastumuslikkusest saame moodulite puhul rääkida siis, kui

moodulite olemasolu on tõestatud.

Kahjuks ei antud *The New York Review of Books* veergudel ei Toobyle ega Cosmidesele enesekaitseks sõna. EP esinajatest sai Gouldile vastata ainult Steven Pinker. Pinkeri vastusele vastas omakorda Gould.⁷ Tooby ja Cosmidese vastust Gouldile saab lugeda internetist.⁸ Paraku ei jää ka nende vastus alati teadusliku diskussiooni pinnale, vaid kasutatud on isiklikke argumente.

Gould osutas oma kriitikas, et ühtegi moodulit polevat neuroloogiliste uurimustega empiirilisel tõestatud. Siin ta ilmselt eksib, sest praeguseks on näidatud mitmeid ajustruktuure, mis on seotud spetsiifiliste elementaarsete ülesannetega. Ma ei hakka siin lugejat koormama liigsete viidetega.

Osutan vaid, et praeguseks on leitud, et näiteks keele grammatika (sh regulaarne sõnamoodustus ja muutmine) ja sõnavara (sh ebareeglipärased vormid) on ajus kahe eraldi moodulina. Inimestel, kes on õppinud ära mõne võõrkeele, on nende emakeel ja võõrkeel(ed) seotud aju eri piirkondadega.

Seega moodustab iga keel teadvuses eraldi mooduli. Nii inimestel kui ka paljudel teistel loomadel on olemas arvu-meel, st ajus on selle jaoks olemas eraldi piirkond – moodul, mis on seotud arvu-

⁶ S. J. G o u l d, *The Mismeasure of Man*. W. W. Norton & Company, 1996. (Redigeeritud ja laiendatud vlj.).

⁷ S. P i n k e r, S. J. G o u l d jt. *Evolutionary Psychology: An Exchange*. *The New York Review of Books*, 9. 10. 1997, kd 44, nr 15, lk 55–58.

⁸ J. T o o b y, L. C o s m i d e s, Letter to the Editor of *The New York Review of Books* on Stepen Jay Gould's „Darwinian Fundamentalism“ and „Evolution: The Pleasures of Pluralism“. 1997. http://humanitas.ucsb.edu/users/steen/Debate/CEP_Gould.html.

dega. Siit näeme, et mõned inimteadvuse moodulid võivad pärineda juba varasematelt eellastelt loomariigis.

Gould toob oma vastuses Pinkerile EP vastu ka ühe teise argumendi, mis pole seotud EP põhialustega.

Nimelt väidab ta, et ei olevat võimalik rekonstrueerida kiviaegset ümbruskonda ja meie eellaste käitumist näiteks kaks miljonit aastat tagasi, st evolutsioonilise kohastumuse keskkonda. See väide on mõneti üllatav, sest Gould on paleontoloogina ise rekonstrueerinud ja uurinud ajavahemikke, mis hõlmavad sadu miljooneid aastaid.

Ka siin on tänapäevaste uurimismetoditega ühelt poolt võimalik rekonstrueerida meie küttidest-korilastest esivanemate käitumist ja teisalt rekonstrueerida keskkonda, kus nad elasid.

Meie kaugete esivanemate käitumist on võimalik rekonstrueerida mitmete antropoloogiametodite abil.

Näiteks on George Peter Murdock kirjeldanud enam kui seitsetkümmend universaalset domeeni, mis kehtivad inimeskonna kõigi teadaolevate kultuuride puhul, näiteks vanuserühmad, kehalised harjutused, kalender, puhtuse pidamine, grupi/kogukonna struktureerimine, verepilstuse tabud, matuseriitused, religioossed rituaalid jne.⁹ Kultuuriliste universaalide abil on võimalik rekonstrueerida meie esivanemate tõenäolist käitumist ja

leida kandidaate moodulite jaoks. Täiesti uue perspektiivi avavad meile etnograafilised andmepangad, mis võimaldavad statistiliselt analüüsida meile teadaolevat materjali konkreetsete teemade (moodulite) kaupa.¹⁰ Sellise võrdleva materjali abil on Carol R. Ember kummutanud juba hulga müüte meie küttidest-korilastest esivanemate kohta. Samas hoiatab ta, et ei ole olemas tüüpilist küttide-korilaste kultuuri, sest ka tänapäevaste küttide-korilaste kultuurid ja tavad on väga varieeruvad.¹¹

Tänapäeval uuritakse aastamiljonite vanust keskkonda juba täppisteaduslike meetoditega. Näiteks annavad haruldaste elementide jälgede uurimine ja radioaktiivse süsiniku ¹⁴C proovid kiviaegsetest pinnasekihtidest, fossiilsetest luudest või hammastest rikkalikult teavet tollase keskkonna kohta. Tolmuterade analüüsi abil on võimalik otsustada ka puude ja rohttaimede vahekorra üle varaste inimeelaste leiukohtades. Praegu on niisugused uuringud mitmetes laborites just teoksil. Nii saame varsti kindlalt teada, kas inimeste eellased õppisid kahel jalal käima rohtlas, savannis või päris troopilises metsas.

See kõik näitab, et Gouldi poolt EP vastu suunatud argumendid ja kriitika ei lükka tegelikult evolutsioonilist psühholoogiat ümber.

⁹ G. P. M u r d o c k, *The Common Denominators of Cultures*. Rmt-s: G. P. Murdock, *Culture and Society*. 2. tr. University of Pittsburgh Press, 1969, lk 88–110.

¹⁰ Vt nt *Ethnographic Atlas*. <http://lucy.ukc.ac.uk/EthnoAtlas/ethno.html>.

¹¹ C. R. E m b e r, *Myths About Hunter-Gatherers*. *Ethnology*, kd 17, 1978, lk 439–448.

Lõpetuseks

Nägime, et EP poolt välja pakutud sotsiaalteaduste uus mudel võib osutada küllalt viljakaks. Kui me ei käsita oma teadvust enam kui ühtset tervikut, vaid kui elementaarmoodulite seotud kogumit, siis saame teadvuse uurimisel küllalt edukalt rakendada evolutsioonilise bioloogia meetodeid ja tarkust. Me ilmselt nõustume väitega, et oleme väga paljud käitumisjooned pärinud oma kiviaegsetelt küttidest-korilastest esivanematelt kohastumustena kiviaegsetele oludele loodusliku valiku teel. Ilmselt on meie käitumises ka palju jooni, mille me oleme päranduseks kaasa saanud juba loomariigist. Samuti ei ole kahtlust, et paljud meie võimed ja käitumuslikud jooned on loodusliku valiku kõrvalproduktid, mille oleme saanud tasuta kaastumuste ülesannete lahendamisest.

Ometi on EP-l oma Achilleuse kand, nõrk koht, kus ta on kergesti haavatav. Oma kultuurikäsitusest asetub EP ühte ritta Richard Dawkinsi hüpoteetiliste meemidega, mis pidavat kandma kultuuri põlvest põlve nagu geenid pärilikkust, ja Denneti kultuuri darwinliku algoritmiga. Siin peitubki EP, Dawkinsi ja Denneti kõige suurem viga, millele osutas juba ka Gould. Kultuuri ei ole kuidagi võimalik taandada darwinlikule algoritmile, sest

ükskõik, mida keegi juurde õpib, välja mõtleb, meisterdab või luuletab, kõike seda on võimalik kohe ajas edasi anda. Selleks ei ole vaja mingit looduslikku valikut ega muud darwinlikku algoritmi. Vastupidi, darwinliku evolutsiooniteooria põhitees on, et elu jooksul omandatud tunnuseid ei saa pärandada järgmistele põlvedele.

Darwini mudelile vastandub Lamarcki evolutsiooniõpetus, mille järgi kõik elu jooksul omandatud tunnused on pärandatavad. Täna on selge, et bioloogilised süsteemid toimivad darwinlike valikuprintsiipide järgi. Lamarkismil ei ole bioloogias enam kohta. Seevastu kultuur on just keskkond, kus toimub omandatud tunnuste pärandamine järgmistele põlvedele Lamarcki mudeli kohaselt.

Kokkuvõtteks võime ütelda, et evolutsioonilise bioloogia poolt välja pakutud sotsiaalteaduste uus mõtteviis, mis põhineb darwinlikul evolutsioonilisel bioloogial, osutub väga viljakaks teadvuse uurimisel, aga kultuuri kirjeldamiseks see mudel ei sobi, sest kultuur ei allu mitte Darwini loodusliku valiku seadustele, vaid Lamarcki mudelile elu jooksul omandatud tunnuste pärandumisest. Suur osa meie teadvusest ja käitumisest, aga ainult kaduvväike osa tänapäeva kultuurist pärineb kiviajast.

STEPHEN JAY GOULD

EVOLUTSIOONI KOLM TAHKU

1. Mida evolutsioon ei ole

Kõikidest eluteaduse põhimõistetest on evolutsioon niihästi kõige tähtsam kui ka kõige vähem mõistetud. Kuna me tihti peale taipame asja kõige paremini siis, kui mõistame, mida see *ei* ole ja mida see teha *ei* suuda, siis peaksime alustama mõnede välistamistega, pidades ka teaduse puhul silmas G. K. Chestertoni lauset: "Kunst seisneb piiramises; iga pildi olemuseks on raam."

Esiteks: ei evolutsiooniõpetus ega mis tahes muu teadus küüni ülisma algpõhjuse või eetilise tähenduseni. (Teadus püüab avastada ja seletada empiirilise maailma nähtusi ja seaduspärasusi, eeldades, et loodusseadused on ajas ja ruumis ühesugused. See piirang asetab "pildi" sisse lõpmata veetleva maailma; enamik "raami" taha pagendatud teemasid aga jäävad igal juhul vastuseta.) Seega ei uuri evolutsiooniõpetus elu algpõhjusi universumis ega elu sisemist tähenduslikkust muude loodusobjektide seas; need küsimused on filosoofilised (ja teoloogilised) ega jää teaduse vaatevälja. (Kahtlen, kas neile üleüldiselt rahuldavat vastust leidubki, kuid see on omaette jutt.) See märkus on

oluline, sest innukad fundamentalistid, kes peidavad end "teadusliku kreationismi" nime taha, väidavad, et loomislugu tuleb käsitleda evolutsiooniga võrdsel alusel ja neile kooliõppekavades ühepalju ruumi anda ettekäändel, et mõlemad on võrdselt "religioossed", kuna tegelevad fundamentaalse tundmatuga. Tegelikult evolutsiooniõpetus niisuguseid teemasid ei käsitlegi ja jääb seega täiesti teaduslikuks.

Teiseks: evolutsiooni selga on laotud kontseptsioone ja tähendusi, mis kujutavad endast pigem Lääne ühiskondade igivanu eelarvamusi ja psühholoogilisi lootusi kui käsitust loodustegelikkusest. Võibolla on säärane "ballast" paratamatu valdkonna puhul, mis nii tihedalt on seotud inimlike süvaprobleemidega, kuid see toekas sotsiaalne kihistus on takistanud Darwini revolutsiooni tõelist lõpuleviimist. Kõige kahjulikum ja piiravam neist eelarvamustest on progressimõiste – idee, et evolutsioonil on olemas liikumapanev jõud või et selles ilmneb mingi üldine suund enama kompleksuse, parema biomehaanilise ehituse või suuremate ajude poole, või siis mingi muu erapoolik progressiidee, milles avaldub inimese alatine

---

Stephen J. Gould, *Three Facets of Evolution*. Rmt-s: John Borkman ja Katinka Mason (toim), *Science, Mind & Cosmos*. Phoenix, London 1996, lk 9–15.

soov seada ennast loodusekuhila tippu – ja seega võtta endale loomulik õigus meie planeeti valitseda ja ekspluuteerida.

Darwini esituses on evolutsioon kohastumine muutliku keskkonnaga, mitte aga üleüldine “progress”. See elevantide põlvnemisliin, mis arendas välja karvasema kasuka ning jäämasside pealetungi ajaks kujunes karvasteks mammutiteks, ei saanud sedaviisi mingis üldises mõttes “ülemateks” elevantideks, vaid lihtsalt elevantideks, kes olid paremini kohastunud oma keskkonna külmenemisega. Kui osutame organismidele, kes oma keskkonnaga kohastudes muutuvad keerukamaks, siis tuleks osutada ka organismi kehas elunevatele parasiitidele (keda on sageli mitut liiki) – sest parasiitide anatoomia on võrreldes oma vabalt elavate esivanematega märksa lihtsustunud ja ometigi on nad sama hästi kohastunud oma peremehe sisekeskkonnaga kui peremees evolutsiooni käigus oma väliskeskkonnaga.

2. Mis on evolutsioon

Oma kondikava poolest on evolutsioon lihtne idee, millest tuleneb märkimisväärselt palju järeldusi. Selle põhiseisukohaks on kaks omavahel seotud väidet, mis on aluseks kahele loodusloole kesksele distsipliinile: taksonoomiale (ehk organismidevaheliste seoste uurimisele) ja paleontoloogiale (elu ajaloole). Evolutsioon tähendab, et 1) kõik organismid on omavahel suguluses, põlvnedes elupuu harusid pidi ühisest esivanemast, ning 2) põlvnemisliinide kuju ja mitmekesisus varieerub ajajooksul vastavalt loomulikule muutuste-

protsessile – see on “modifikatsioonidega põlvnemine”, kui kasutada Darwini ütlust. See lihtne, kuid sügav avastus annab otsese vastuse kõigi aegade tähtsaimale bioloogiaküsimusele: mis on organismidevaheliste seoste “loomuliku süsteemi” aluseks (miks on kassid lähedasemad koertele kui sisalikele; miks on selgroogsed lähedasemad teineteisele kui putukatele – neid tõsiasi märgati ning peeti hämmastavaks ja salapäraseks ammu enne seda, kui evolutsiooniteooria andis oma seletuse). Varasemad seletused ei olnud rahuldavad, sest nad olid kas kontrollimatud (Jumala loov käsi, kes omal tahtel lõi iga liigi nõnda, et taksonoomilised seosed peegeldavad jumalikku mõttestruktuuri) või segased ja keerulised (liigid kui orgaanilise materija organiseerumiskohad umbes nagu elemendid perioodilisustabelis). Looduse evolutsiooniline seletus on jahmatavalt lihtne: seoste taga on genealoogia; inimesed sarnanevad ahvidega, sest meil on hiljutine ühine esivanem. Taksonoomiline süsteem kajastab ajalugu.

Kuid genealoogiast ja muutlikkusest – modifikatsioonidega põlvnemisest – ei piisa, et iseloomustada evolutsiooni kui teadust. Sest teadusel on kaks ülesannet: 1) kirjeldada ja avastada empiirilist maailma ning 2) esitada ja kontrollida seletusi selle kohta, miks maailm toimib nii, nagu ta toimib. Genealoogia ja muutlikkus on lahenduseks ainult esimesele ülesandele – nad kirjeldavad evolutsiooni kui tõsiasja. Kuid meil on tarvis ka teada, miks evolutsioonilised muutused toimuvad. Kõige kuulsama ja kõige paremini dokumenteeritud muutumismehhanismi pak-

kus Darwin välja printsiibina, mida ta nimetas “looduslikuks valikuks”.

Evolutsiooni toimumine on sama hästi dokumenteeritud kui muud teaduslikud faktid – see on niisama kindel kui see, et Maa tiirleb ümber Päikese, mitte vastupidi. Evolutsioonimehhanism aga on jäänud põnevate vaidluste teemaks – teadus ongi kõige elevam ja viljakam just siis, kui ta tegeleb fundamentaalsete väitlustega tuntud faktide põhjuste üle. Darwini looduslik valik on leidnud kinnitust uurimustes, mis on niihästi elegantsed kui põhjalikud, – tegu on võimsa mehhanismiga, mille abil organismid kohastuvad oma keskkonnaga. Kuid elu üldisemas ajaloos leidub nähtusi, mille seletamiseks võib tarvis minna ka teistsuguseid põhjendusi (näiteks juhuslike tegurite võimalik roll katastroofiliste väljasuremislainete põhjusena).

3. Miks see meile korda läheb?

Sügavaim instinktiivne vastus sellele küsimusele peitub inimhinges ja seda põhjustel, mille üle ma siin fantaseerima ei hakka. Meid paeluvad füüsilised põlvnemissidemed; meil on tunne, et me mõistame end paremini ja saame teada, kes me oma loomuselt oleme, kui jõuame oma põlvnemislätte jälile. Meil on kombeks uurida hauakirju ja kirikuraamatuid; me uurime perekonnapiiblit, et avastada kaugaid sugulasi ja täita tühikuid oma sugupuus. Evolutsiooniteoorias avaldub seesama kaldumus suurendatud kujul. Evolutsioonis ilmneb meie rasside ja liikide sugupuu. Evolutsioon vastab – niivõrd kui

see on üldse teaduse võimuses – meid vaevavatele ja kütkestavatele küsimustele: “Kes me oleme?”, “Milliste teiste olenditega me oleme seotud ja kuidas?”, “Milline ajalugu on meie vahekorral loodusega?”, “Miks me siin üldse oleme?” Ma arvan, et evolutsiooni tähtsust meie mõtlemises seletab ühe teise kandi pealt kõige paremini Sigmund Freud, kes kord kuiva ja kõneka irooniaga märkis, et kõikidel suurtel teadusrevolutsioonidel on üks ühisjoon: nad kõik on kõigutanud inim-upsakuse jalgealust, veendumust, et me oleme universumi keskmeks. Freud mainis kolme revolutsiooni: Koperniku revolutsioon, mis nihutas meie kodu väikese universumi keskmest kujuteldamatu avaruse ääremaaadele; Darwini revolutsioon, mis “tagandas meid põlvnema loomariigist”; ja (see on meie mõtteloo üks kõige vähem tagasihoidlikke avaldusi) Freudi enda revolutsioon, mis avastas alateadvuse ja näitas inimvaimu ebaratsionaalsust. Mis võiks olla veel alandlikuks tegevam ja seega veel vabastavam kui üleminek kujutluselt, et me oleme “inglitest vaid pisut madalamad” looduse valitsejad, kes on loodud Jumala näo järgi, et kujundada ja alistada maad, teadmisele, et me ei ole üksnes universaalse põlvnemisprotsessi loomulikud saadused (ja seega sugulased kõigi muude olenditega), vaid ka lihtsalt üks väike, hilise õitsemisega ja lõppkukuvõttes mööduv raag elu külluslikult vahaval puul – mitte aga progressiredeli ettekavandatud lõppaste. Raputage endalt rahulolev kindlustunne ja läitke mõistuse lõkked!

Inglise keelest tõlkinud M. V.

RICHARD VILLEMS

AAFRIKA EEVA JA TEMA TÛTRED EHK EEVA AASIALE; EEVA EUROOPALE: MITU JA MILLAL?

*“Miks,” ma küsin, “puudub sul vähimgi huvi Kõiketeadva Jumala
ja tema prohveti Zoroastri vastu?”*

*“Kõik asjad on huvitavad, mu laps. Ja et sul on ilmne huvi jutustada
mulle oma Kõiketeadvast Jumalast, siis pead sa seda ka tegema.
Otsekohe! Tõde ei või oodata, nii nad ütlevad. Ma küll ei mõista, miks.”
(Gore Vidal, “Loomine”)*

Korralikult komponeeritud artikkel algab ainevalla selgepiirilise määratlemisega ja niisugust ratsionaalset kommet tahan minagi meeeldi järgida. Seda enam, et siin pole raskusi: tegemist on antropoloogia-alase tekstiga. Teisalt, samavõrra õige on väide, et juttu tuleb populatsioonibioloogiast. Ja veel võib öelda, et ma käsitlen demograafia probleemistikku. Kindlasti pole ei vale ega eksitav pidada kõike seda inimgeneetika-alaseks arutluseks. On igati korrektne näha siinse kirjatöö teemana varajase ja keskmise paleoliitikumi ajalugu.

Täpsustuseks: kirjutise oaks on etnoloogiline interpretatsioon ja tõlgendamise objektiks on rakendusliku molekulaarbioloogia ainevallast pärinev empiiriline andmestik. Siiski tahan rõhutada, et ehkki käesolev evolutsiooni-alane artikkel sisaldab pinnapealseid ekskursse teooriasse, saan ma hoidma distantsti probleemide stiilipuhtast evolutsioonibioloogilisest käsitlusest, kuna viimane eeldaks hoopis

teiselaadsete põhjuslike seoste esiletõstmist.

Niipalju siis ainevallast.

Olgu lisatud, et antropoloogia (tegelikult muidugi antropoloogid) on nüüdseks inimgeneetika reservatsioonideta omaks võtnud: viimase (1998.) aasta *Annual Review of Anthropology* paarikümnest artiklist on nelja teemaks geenid, sh spetsiifiliselt ka tänapäeva inimese tekke rekonstrueerimine geenides peituva info alusel. Need artiklid on kõrvu artiklitega tantsu poetikast ja poliitikast, kultuuri- piirkondade globaliseerumisest ning tulevikust Melaneesia näitel jne jms (vt <http://www.annualreviews.org>). Minu jutt ei baseeru siiski ühelgi vihjatud artikleist ja igasugune sarnasus on seega juhuslik ning tahtmatu.

Ja ikkagi hõljub kogu sinne loo kohal evolutsiooni Suure Puu vari (tahtnuks öelda “paiste”, kuid see ei sobi nagu hästi kokku sõnaga “puu”). Sellest siis ka esimene peatükk.

Liigisisene mitmekesisus: toormaterjal evolutsioonile, pätkel evolutsionistile, tööriist antropoloogile

Mõiste “evolutsioon” on õieti liiga laia tähendusega ja veidi ebamugav igapäevaseks kasutamiseks. Ka siis, kui seda pruukida vaid rakendatuna elusale loodusele. Kui Jean Baptiste Pierre Antoine de Monnet, Chevalier de Lamarck, Charles Robert Darwin ja Alfred Russel Wallace ning teised jõudsid bioloogilise evolutsiooni võimalike põhjuste analüüsini, viisid nad tegelikult kokku mitu hoopiski erinevat alget.

Esimeseks lähtekohaks oli arusaam, et organism kohandub keskkonnaga. Teiseks juba tollasest geoloogilisest teadmisest kujunev leppimine asjaoluga, et Maa on tegelikult üpris vana, on olnud pidevas muutumises ning selle muutumise kumulatiivne mõju keskkonnale, elusloodus kaasa arvatud, on läbi aegade olnud äärmiselt suur. Kolmas alge tulenes tähelepanekust, et organismide reproduktiivne potentsiaal on valdavalt palju suurem kui järglaste tegelik arv.

Siit kerkis küsimus valikust: kas ja kui jah, siis kuidas valib loodus välja need organismid, kes jäävad elama vähemalt niikaua, kuni annavad järeltulijaid. Arendades neid mõtteid edasi, jõudis Darwin (ja ka Wallace, keda kiputakse unustama) arusaamisele, et valikuks on vaja variatsioone – peab olema, mille vahel valida. Siit tulenes omakorda kontseptsioon liigitekkest loodusliku valiku kaudu olemisvõitluses.

Kokkuvõttena: keskkond muutub pidevalt, organismid kohanevad muudatustega ja seetõttu muutuvad ka ise, pannes

nii aluse uute liikide tekkele. Kohanemise eelduseks on liigisisestest variatsioonide olemasolu ja väljavalituks osutuvad need, kes reprodutseeruvad efektiivsemalt ja kannavad nii oma “olelusvõitluslikke eeliseid” edasi suuremale hulgale järgmise põlvkonna isendeist.

Kellele siin ja edaspidi kasutatud geneetikaterminid võõrana tunduvad, võivad teadmiste värskendamiseks või uute kogumiseks avada TÜ Molekulaar- ja Rakubioloogia Instituudi koduleheküljel geneetikaterminite seletuste peatüki – “Klassikalise geneetika leksikoni” (<http://tymri.ut.ee>).

Nüüdseks on arusaam evolutsioonist oluliselt evolutsioneerunud. Teooria ise on varustatud üksikuurijale oma rikkuses juba ammu hoomamatu loodusvaatluste ja eksperimentaalsete andmete kogumiga. Darwinist on lõppeks sada viiskümmend ja Lamarckist kogunisti paarsada aastat möödunud. Pärilikkuse põhitõdede formuleerimine ja geenide avastamine on paljuski täiustanud arusaamist evolutsiooni toimimise mehhanismidest. Vahest olulisemaks tuleb pidada seisukohta, et liigisisene geneetiline heterogeensus ei ole valdavalt mitte loodusliku valiku, vaid stohhastiliselt tekkivate ja populatsioonis levivate juhuslike mutatsioonide tulemus.

Mutatsioonid on evolutsiooni toormaterjal ja toimivad üksikorganismi kaudu või – kui soovite – lausa üksikute rakude kaudu paljuraks organismis. Kusagil ühe organismi ühes idurakus tekib juhuslikult mutatsioon... siia maani pole selget teadmist, kui palju neid ikkagi tekib.

Arvatakse, et kaugelt suurem osa neist on nii kahjulikud, et nad kiiresti elimineeritakse. Õigemini nad elimineerivad end ise – hukutades raku, kus nad tekkisid. Vaid väga spetsiifilistes, alles hiljaaegu tehniliselt võimalikuks saanud katsetes on proovitud hakata mõõtma mutatsioonide absoluutset tekkesagedust.

Teisalt, rääkides imetajaist – kuus miljardit nukleotiidipaari igas üksikus rakus (on õistaimi, kus neid on kuussada miljardit), miljardid rakud organismis, millest sadadel miljonitel on potentsiaalne võimalus vahetult osaleda mutatsioonide kandumisel järgmisele põlvkonnale. Mingi väga väikese tõenäosusega võib idurakus tekkinud juhuslik mutatsioon kanduda läbi põlvkondade ja jõuda üha enamisse sama liigi organismidest. Ja kuigi iga üksiku muutuse püsijäämise tõenäosus populatsioonis on tibatilluke, tagab potentsiaalsete võimaluste kolossaalne arv uute geneetiliste variatsioonide pideva tekke.

Samas on variatsioonide spekter alati ses muutumises, iga konkreetse mutatsiooni osakaal populatsioonis triivib. Sellekohane otsene ammendav teadmine puudub, kuid umbkaudse hinnangu järgi erinevad kaks juhuslikult võetud inimest teineteisest miljonite mutatsioonide võrra. Ja see on väga konservatiivne hinnang, mis ei pea silmas elupuhuseid geenimutatsioone neis rakkudes, mille geenid organismi surmaga jäädavalt hävinevad.

Populatsioonibioloogi ülesandeks on leida võimalikult paljudest geenidest või siis valkudest (mis on lõppeks geenide poolt kodeeritud, ja et kood on teada, siis

on geen ja valk siinses lähenduses samatähenduslikud) üles võimalikult palju polümorfseid kohti võimalikult suures valimis. Erialases kõnepruugis kutsutakse niisuguseid mutatsioone geneetilisteks markeriteks. Võrreldes paljude geneetiliste markerite esinemissagedusi eri populatsioonides, saab teha ja muidugi tehakse kauguse kohta. Klassikaline inimgeneetika on sellega tegelnud üle kaheksakümne aasta, eriti usinasti viimased viiskümmend.

Taustaks inimese tekkeloo viimastele vaatustele

Tänapäeva inimkond on palju homogeensem kui primaadid tervikuna. Gorillad ja šimpansid on meist geneetiliselt märksa heterogeensem, kuigi neid on hoopis vähem. Inimene on selgesti üks liik ja inimkonna sisemise ühtluse vahest kõige ilmekamaks tõendiks on empiiriline tähelepanek, et tema liikmeid iseloomustav “keskmine erinevus ligimesest” realiseerub nii, et ca 85% sellest on kirjeldatav lokaalsel tasemel ja vaid 15% erinevustena kontinentide vm ulatuslike geograafiliste piirkondade vahel. Teisisõnu – kaks bussis juhuslikult kõrva istuma trehvanud eestlast on teineteisest geneetiliselt keskeltläbi viis korda erinevamad kui keskmine eestlane keskmisest paapuast. Seletus? Võib pakkuda ühe lihtsa ja mitu komplitseeritud. Lihtsaim – inimene on väga noor liik, ka võrreldes inimahvidega.

Olles juba korra lihtsate seletuste juures – ennevanasti oli kõik veelgi lihtsam.

Ja mitte ainult lihtsam, vaid ka imetlustväärivalt täpselt teada. See kehtib ka rahvaste päritolu ehk demograafilise ajaloo kohta, mis on selle jutu teemaks. Näiteks on alates 1555. aastast teada (O. Magnus, "Historia de gentibus septentrionalibus"), et Soome asustati 88 aastat pärast Veeuputust Magogi rahva poolt.

Uued ajad on toonud vaid segadust. Alul see möödunud sajandi keskel Saksa maal Neanderi jõe orust leitud neander tali inimene. Üksnes möödunud sajandi kuulsaimal patoloogil Wirchowil piisas kindlameelsust öelda, et tegemist pole mingi eelajaloolise inimesega, vaid tatarlase jäänustega, kes sõjakäigul Napoleoni vastu Saksamaal hukka sai ja kelle luud olid haigusest deformeeritud.

Siis aga toodi maa seest nähtavale veel märksa iidsemad jaava inimese jäänused ja edasi palju-palju teisi. Üks lihtne küsimus pihustus sajaks keeruliseks. Halvem veel – iga ebalev vastus tekitas ja tekitab hulgemini uusi küsimusi. Küsimusi, mida üks teadlaspõlvkond pärandab teisele. Näiteks kas või "Indo-Euroopa algkodu" probleem: küsimus sellest, kust pärineb see kirju seltskond rahvaid, kelle keel kuulub indoeuroopa keelkonda. Jättes loendist välja suurema osa 150 aasta jooksul pakutust, on ikkagi käibel vähemasti kümnekond konkureerivat hüpoteesi; kõikvõimalike faktiliste teadmiste hulk on sajakordistunud, kuid nende kasutatavus näib olevat piisav vaid uute seisukohtade ümberlükkamiseks, paraku aga mitte sünteesiks.

Siiski on siin-seal täheldada püüdu ja reaalsel lähenemist konsensusele. Ka meid siinkohal huvitavas küsimuses kaasaegse

inimese tekkekohast ja -ajast.

Aga enne selleni jõudmist on vaja lühidalt peatuda mõistetel. Pruugitav terminoloogia pole ilmtingimata alati vastuoluline, kuid paraku siiski mitmetine. Oma ajaloolises kujunemises pahatihti ka lausa vastuokklik, mistõttu alljärgnev puudutab vaid praegu käibel olevaid paralleelseid, mittekattuvaid mõisteid.

Esiteks on kombeks rääkida *arhailistest inimestest*, kuid mõistes seda nii, et nende kirju seltskond on ikkagi paljuski moodsam kui püstine inimene – *Homo erectus*. Viimase kolme-nelja aasta leiud Hispaanias ja Itaalias on arhailise inimese piiri nihutanud ligi miljonaaastasesse minevikku koguni Euroopas, kus ta viibis nähtavasti veel 400–500 tuhande aasta eest.

Teiseks on pruuk rääkida *moodsast inimesest* ja pidada sealjuures silmas umbes paarisaja tuhande aasta eest tekkinud liini, mille vahetuks järeltulijaks on tänapäeva inimkond ja millel teadupoolest kõrvalharusid ei ole olnud. Kolmandaks räägitakse *mõistusega inimesest* (*Homo sapiens*) ja mõeldakse sellega peaaesjalikult neandertallast ja meie liini. Toetudes fossiilseile leidudele ja geneetikale väidetakse, et need kaks *Homo*'t eraldusid ligikaudu 600 tuhande aasta eest Aafrikas.

Lisaks kasutatakse – ja tõepoolest on ka vaja kasutada – mõistet *varajane* (kohati kirjanduses kahjuks ka *arhailine*) *moodne inimene*, eristamaks teda hilisest vormist. Viimane ei ole eristatav tänapäeval elavaist ja tema ajalooliseks prototüübiks on kromanjoonlane – ca 40 tuhande aasta eest Euroopasse asunud *Homo sapiens sapiens*. Olengi jõudnud selle jutu põhiteemale juba üsna lähedale.

Moodsa inimese tekke aeg ja koht on eilsed probleemid ning Euraasia koloniseerimine on esivanematel ikka ja jälle kombeks olnud

1990. aastate esimese poole vaidlused selle üle, kust sai alguse tänapäevane inimene, on samahästi kui lõppenud ja päevakorrast maas: *Homo sapiens sapiens*'i tekkekohaks on väga tõenäoselt Aafrika ja paleoantropoloogid ning geneetikud on ühel meelel ka tekkeaja suhtes – nii umbes 150 000–200 000 aasta eest. “Kerge kahtluse vari” selles lauses pole mitte tagaukse igaks petteks poikvele jätmise, vaid tuleb sellest, et fülogeneesi rekonstrueerijad ei kirjelda oma järeldusi mitte loodusteaduslike tõsiasjadena, vaid tõendusmaterjalil baseeruvate hüpoteesidena: see on põhimõtteline küsimus. Meeldetuletuseks vaid niipalju, et otsese Aafrika-päritolu alternatiiviks oli moodsa inimese multiregionaalne – paralleelne ja ligilähedaselt samaaegne – teke Aafrikas, Euroopas ja Aasias. Viimase piires koguni mitmest algest lähtuvalt.

Nagu juba viidatud, ei ole moodne inimene esimene kolonisaatorlike ambitsioonidega perekonna *Homo* esindaja: püstine inimene sai sellega hakkama märksa varem – viimaste Gruusia ja Indoneesia dateeringute kohaselt vaat et kahe miljoni aasta eest. Ja samuti arhailine inimene, kes elas pea miljoni aasta eest vähemasti Euroopas. Muidugi ka neandertallane, kelle tekkekoht on ilmselt samuti Aafrikas, kuid kes koloniseeris läänepoolse Euraasia enam kui paarsada tuhat aastat tagasi. Ja kui piirduda ka

ainult inimtegevuse (mitte moodsa inimese, vaid inimese kui bioloogilise *Homo*) leiukohtade kaardiga Euroopas keskmises pleistotseenis (ca 700 tuhat kuni 120 tuhat aastat tagasi), siis on see tingmärkidest tihedalt tikitud kõikjal, kus jääaegade buldoosid neid märke maha nühkima ei ulatanud.

Siit tuleb allakriipsutamist vääriv järeldus: moodsa inimese pürgimises algkoost kaugemale pole midagi iseäralikku ega kõrgeid vaimuandeid peegeldavat – nii on käitunud paljud esivanemaist miljonite aastate jooksul. Ja seega – kui siin ongi millegi üle imestada, siis selle üle, et kõik evolutsioonilisel olulised (*pro* edukad) *Homo* vormid näikse olevat tekkinud siiski Aafrikas. Huvitav miks? Ei oska öelda, kuid piisab kokkuvõttest, et moodsa inimese tekkeloo algaas ei paista olevat enam oluliseks teaduslikuks probleemiks. Õigemini – see probleem on endiselt ääretult oluline, kuid mitte enam oma ajalisruumilises aspektis.

Aafrika Eeva ning inimkonna ema- ja isaliinid

Kuigi moodsa inimese tekkeaja ja -koha hüpotees toetub paljude uurimisrühmade aastatepikkusele tööle ning selleks on kasutatud kõige mitmesugusemat andmestikku, kannab esitatud samasuunaliste hüpoteeside hulgast kaugel tuntuim nimetust *Aafrika Eeva*. Selle sisu on järgmine: kunagi umbes 200 tuhande aasta eest elas, sealjuures tõenäoliselt Aafrikas, üks kindel daam, kellelt on pärinud mitokondriaalse genoomi eranditult kõik viis

miljardit tänapäeval elavat inimest.

Paar kiiret selgitust. Mitokonder on raku jõujaam – organell, kus sünteesitakse kõigi organismide universaalset energiaallikat ATP-d. Inimese kõik muud geenid – ja neid teisi on 99,99% – paiknevad rakutuumas, mitokonder aga omab privaatsid gene, mis seega tuumas ei paikne. Tuumageenid päranduvad Mendeli seaduste kohaselt, mistõttu nad on totaalne mosaiik kõigi meie esivanemate pärandusest. Nii et inimese geenidest on pool isalt ja pool emalt, neljandik igalt vanavanemalt, kaheksandik igalt vanavanavanemalt, kuueteistkümnendik igalt neljanda põlvkonna esivanemalt ja nii tagasi, läbi tuhandete põlvkondade. Võttes põlvkonna keskmiseks pikkuseks 25 aastat ja liigi vanuseks 200 000 aastat, eeldame 8000 põlvkonna möödumist *Homo sapiens sapiens*'i tekkest. Seega: oma kaheksa tuhat põlve tagasi elanud vaarisalt oleme saanud $1/2^{8000}$ osa oma geenidest. Nii on lood "tavaliste geenidega". Mitokondri privaatsgenoom pärandub aga põhimõtteliselt teisiti – rangelt ainult emaliini mööda. Olgu tegemist meeste- või naisterahvaga, igal juhul on ta pärinud selle oma emalt, see omakorda oma emalt – ja nii kuni aegade alguseni. Mitte just päris alguseni, kuid sadu miljoneid aastaid siiski, sest komme pärandada mitokondriaalset genoomi ainult emaliinis on omane selgroogsetele tervikuna (muidugi, partenogeneesi puhul on vastus ambivalentne). Meid huvitab aga siin vaid moodne inimene, miska piirdume kokkuleppelise kaheksa tuhande põlvkonnaga. Niisiis ei mingit mosaiiki. Kui eripärane see pärandumisviis ka on, ei selgu siit veel

kuidagi, miks kogu inimkonnal on tõenäoliselt just ainult üks mitokondriaalne vaarema. Vastus selgub teisest, palju lihtsamast arutlusest. On teada, et igas põlvkonnas sünnib keskeltläbi võrdne arv poisse ja tüdrukuid. See kehtib aga statistiliselt kogu inimkonna kohta, mitte iga sünnitava naise puhul. Küllalt sageli on neid, kel sünnivad vaid pojad, ja muidugi ka neid, kel üldse lapsi pole. Pojad pärivad emalt mitokondri ja seal oleva genoomi, kuid ei pärandada seda viimast enam mitte kunagi mitte kellelegi edasi, olgu neil poistel meheks kasvanult kas või tosinat kaupa järeltulijaid. Kõik see võimaldab matemaatiliselt üsna lihtsalt modelleerida ja veenvalt näidata, et kuigi inimkond on alles noor liik, on siiski piisavalt põlvkondi möödunud selleks, et kaotada liigi geenitiigist (viimane pole muide mitte poeetiline väljend, vaid termin) kõik seal alul olnud mitokondri-genoomid peale ühe. Muidugi, see üks on omakorda elanud üle palju muudatusi – sinna on kogunenud mutatsioone, ta on muutunud polümorfseks –, kuid just see tõenäosuslikult ennustatav teadmine unikaalsest algusest lubab tegelda selle genoomi mineviku rekonstrueerimisega palju kindlamalt, kui see on võimalik tuumas paiknevate geenide puhul. Vajalik täpsustus: täpselt samuti, ainult et peegelpildina käitub tuumas paiknev Y kromosoom (enamus sellest) – see väikseim kromosoomide hulgast määrab meessoost ja mitte ainult et ei pärandu mööda meesliini, vaid on ka olemas üksnes meesterahvastel. Kogu muu mõttekäik on identne mitokondri kohta öelduga.

Siit siis kaks, ka väljaspool erialast kir-

jandust populaarseks saanud mõistet: mitokondriaalne Eeva ja Y-kromosoomne Aadam. Ja oleks kergemeelne vedada kihla ja teha panus sellele, et me oleme neilt kahelt pärinud veel mõne geeni – see on võimalik, kuid väga ebatõenäoline. Samal ajal nimetatud spetsiifilise Aadama ja Eevaga elas arvutuslikult vähemasti 10 tuhat kõige varasemat Aadamat ja Eevat ning 99,99% *Homo sapiens sapiens*’i genoomist (tänapäeva inimkonna geenitiigist) pärineb neilt. Mitte kõik professionaalid ja ajakirjatoimetajad ei pea seda korrektseks, kuid on mugav ja ilmekas kutsuda mitokondriaalsest Eevast hargnema hakanud mitokondriaalse genoomi liine inimkonna *emaliinideks* ja Y-kromosoomsest Aadamast alanud Y-kromosoomi variatsioone inimkonna *isaliinideks*.

Ma ei taha lugejat küllastada eriteadusliku terminoloogiaga, kuid siinkohal pean siiski lisama veel ühe mõiste: *koalestsents*. Koalestsents (koalestsentsiteooria, koalestsentsiaeg jm tuletised) tähendab siinkohal kohta, kus geeniliinid hargnema hakkasid. Kujutlegem seda kõike puuna – analoogia on peaaegu täielik. Iga oksa hargnemiskoht on sealt lähtuvate harude koalestseerumise koht. Võra tervikuna koalestseerub tüveks, mille distaalseimaks punktiks on juur. Seega: vaadata tuleb tipust tüve poole. Ja nagu puu puhul ikka, mõõdab harude pikkus ja rohkus üsna hästi hargnemisest möödunud aega. Koalestsentsiteooria on tänapäevase evolutsiooniteooria üks nurgakive – ta õpetab, kuidas praegu elavate indiviidide polümorfismist arvutada välja sügavas minevikus toimunud okste ühinemist, k.a

seda, millal need sündmused tõenäoliselt toimusid. Et seda lugejale vahest uudset mõistet kohe ka kinnistada, võtan selles peatükis öeldu kokku lausesse: *Moodsa inimese mitokondriaalse genoomi puu koalestseerub ligikaudu kahesaja tuhande aastases ajalises sügavuses ja see arvutustest leitud tulemus on hästi kooskõlas paleontoloogide poolt pakutavaga*. Muuseas – ega oleks pidanud sugugi nii hästi kokku langema. Kuid selle kõrvalmärkuse põhjendamine pole siinse artikli mahule enam sobiv ülesanne – võimaliku edasise huvi rahuldamiseks soovitan otsida üles eespool viidatud antropoloogia aastaraamatu [www](#)-aadress ja süveneda teooriat käsitlevate artiklite finessidesse (Reletfordi ja Harpendingi poolt kirjutatusse).

Lahkumine või lahkumised Aafrikast?

Nii paradoksaalne, kui see ka võib paista, aga meile ajaliselt lähema mineviku rekonstrueerimine on osutunud hoopis raskemaks. Vahest seetõttu, et eeldaksime siin palju selgemat arusaamist, täpsemat mõistmist. Probleem on kogunisti nii keeruline, et mitmest põhiküsimusest libise-takse vaikselt mööda. Pärige suvaliselt antropoloogia/evolutsiooni professorilt, mida tegi ja kus elas moodne inimene (inimkond) ajavahemikus 100 tuhat kuni 50 tuhat aastat tagasi, Aafrika välja arvatud, – ja üheksal juhul kümnest saate vastuseks, et *Palestiina koobastes on leitud 100–120 tuhande aasta vanuseid moodsa inimese jäänuseid, miska moodsa inimese*

väljaränne Aafrikast algas ca 100 tuhande aasta eest. Täpselt sama vastuse leiata peagi uuest õpikust. Kui teil on piisavalt nahaalsust, siis küsige, kus peale Iisraeli veel?

Ennustan, et siis viidatakse ühele läbi paljude raamatute jooksvale Hiina ca 67 tuhande aastasele dateeringule, kuid kitsam seltskond asjatundjaid kahtleb viimase adekvaatsuses tõsiselt: ei dateeritud mitte inimese fossiilseid jäänuseid, vaid lähedal asuvat pinnast. Seda enam, et Hiina otsesed dateeringud on märksa hilisemad, kogunisti hilisemad kui Euroopa asustamine moodsa inimese poolt.

Seega kogu jutt ja rohked skeemid hilise väljarände kohta Aafrikast nii ca 100 tuhande aasta eest on tänu Lähis-Ida leidudele küll faktiliselt õiged, kuid sisuliselt eksitavad: Levant ei ole kohe mitte kuidagi representatiivne üldistus peaaegu poole maakera ümber laiuva Euraasia kohta. Ja siis need leiud ise. Mitte et peaks kahtlema dateeringuis või fossiilse leiu identifitseerimises moodsa inimesena: häda on selles, et sama piirkonna hilisemad fossiilsed leiud, mille vanus jääb 100 ja 50 tuhande aasta vahele, on identifitseeritud neandertallastena.

Muidugi on ka siinkohal hädavajalik silmas pidada, et sedasorti leiud on ülepea haruldused ja negatiivne teadmine ei saa seega olla aluseks kategoorilistele väidetele, kuid vähemasti kahtlane see lugu on. Mis siis, kui kogu see inimkonna saja tuhande aasta eest alanud väljaränne tähendas esimese viiekümne tuhande aasta jooksul vaid väikeste seltskondade sporaadilisi jalutuskäike, kogunisti palju

lühemaid kui kiviaegsete ja moodsate korilaste hästidokumenteeritud sesoonsed ränded? Pealegi – kust pidi kiviaja inimene teadma, et ta ületab kontinentidevahelise piiri? Kellele see siis korda läks?

Kõik see aga läheb vägagi korda neile, kes püüavad saada aru laiast, vastastikku tihedasti läbipõimunud küsimuste ringist, mille taustaks on Euraasia asustamine moodsa inimese poolt. Kunagi ta ju lõppeks siiski asustati ja kui juba inimpopulatsioonide demograafilise ajaloo makroprobleemidega tegelda, oleks kena ka teada, millal. Ja nende probleemidega tegelev seltskond ei tohi mõelda maateaduslike formalismide kategoorias, mille näiteks on tsiviliseeritud inimkonna kokulepped kontinendipiiridest. Jalutuskäigul Niiluse kallastelt Karmeli mäe koobasteni oleks sama suur ühisosa Euraasia koloniseerimisega kui Muhu väina regatil Fernando Magalhãesi teekonnaga ümber maailma.

Teiseks on igivana küsimus põhiliste inimrasside tekkest. Et nad ülepea tekkida oleksid saanud, pidanuks toimuma algne lahknemine: millal ja kus? Kas juba Aafrikas ja kas esines mitu sõltumatut väljarännet? Või siis ühe suure väljarände hargnemine Euraasia avarustes? Kolmandaks sellega tihedalt seotud küsimuseks on eurooplaste päritolu, samuti mongoloidsete inimeste oma. Milline oli peamiste migratsioonilainete suund ja millal nad toimusid? Kas korra lahknenuid suured grupid said uuesti kokku ja segunesid? Kui, siis millal, kus ja millises ulatuses? Ja veel palju-palju teisi küsimusi, sealhulgas küsimus soomeugrilaste emaliinide identiteedist.

Kokkuvõtteks: võrreldes näiteks teadmistega kitsalt Euroopa keskmisest pleistotseenist, on tervikliku Euraasia hilisem pleistotseen endiselt suuresti tühi leht. Hämar periood ulatub parajasti ca 40–45 tuhande aasta piirini, millest edasi tavatsetakse rääkida hiliseimast pleistotseenist ja holotseenist. Millal siis moodne inimene ikkagi Aafrikast lahkus? Vahest vaid umbes 50 tuhande aasta eest? Ja kui varem, siis kus ta redutas? Kordan veel, et arheoloogia ajalugu õpetab olema negatiivse leiu interpreteeritavuse osas üpris ettevaatlik – eile veel ei leitud, aga täna leiti ja õhtuks on eilsed teooriad unustatud ning homme tormavad kõik nagu hagijad mööda värskelt ülesvõetud jälge edasi. Oletame, et oligi redus – Euraasia on suur ja ka palju põlvkondi arheoloogid ei ole võimelised andma kindlalt eitavaid hinnanguid.

Molekulaarne arheoloogia

Ajaloo kirjutamiseks tuleb kasutada seda tõendusmaterjali, mis on olemas. Ja kui kohe midagi pole olemas, siis tuleb vait olla. Klassikaline *füüsiline paleoantropoloogia* on tänaseks juba põlvkondi vana ja osutunud kokkuvõttes vägagi viljakaks, ehkki veidi temperamentsemale uurijale vahest liiga tasapisi edenevaks teaduseks: tempo dikteerivad uued fossiilsed leiud, need aga on haruldased. See uurimissuund on võimaldanud rekonstrueerida esivanemate väljanägemise, saada aru, kuidas põlve ehitusest on võimalik järeldada, kas tegu oli püstiselt kõndijaga (alates australopiteekustest ca nelja miljoni

aasta eest) või siis alles sõrmenukkidele toetujaga – nagu on suured Aafrika ahvid. Moodsa inimese paleoantropoloogiline uurimine on võimaldanud dateerida tema ligikaudse tekkeaja. Ja mitte ainult: sulades kokku juba otseselt tänapäevase inimese uurimisega, võimaldab see suund teha järeldusi inimrasside geograafilise jaotumuse kohta – näiteks kümne tuhande aasta eest. Ja ikkagi, kui pole fossiile, siis pole andmeid ega võimalust ka midagi järeldada.

Kõrvalepõige termini “rass” asjus

On mitmeid, ka geneetikute hulgas, kes ei pea selle mõiste kasutamist “poliitiliselt korrektseks”. Mõistagi eriti Saksamaal – sünged mälestused hilisminevikust. Praegune keskne erialajakiri, *American Journal of Human Genetics* (<http://www.journals.uchicago.edu/AJHG/home.html>) kuulub poolliberaalsete hulka – ei kasuta sõna “rass”, kuid samas kasutab mõisteid “kaukasoidid” ja “mongoloidid”, Aafrika neegrite puhul küll tavaliselt väljendit *sub-Saharan Africans*. Kaukasoidide alla ühendatakse Euroopa, Türgi ning Kaukaasia, Põhja-Aafrika ja Lähis-Ida inimpopulatsioonid, samuti Iraani, Afganistani ja traditsiooniliselt Pakistani ning suurem osa India populatsioonid. Tülikas on see, et paralleelselt mõistega *kaukasoid* kasutatakse samas tähenduses terminit *Caucasian* – proovi siis grusiinidest või osseetidest kirjutamisel vältida täpsustust *kaukaassed kaukaaslased* vms ebardlikku.

On muidugi veel palju peenemaid jaotusi, kuid siinkohal piisab kolme põhirassi eristamisest, mainides vaid lisaks, et Austraalia aborigeenid ja enamikku Uus-Gui-

nea põlisrahvast on õigem vaadelda omaette ning et hotentottide, suulude, bantu-de ja pügmeede kokkuvõtmine ühe nime-taja alla – Sahara-tagused aafriklased – on kaheldamatult väga primitiivne üldistus.

Inimkonna emaliinide kujune-mine Aafrika Eevast tänapäe-vani ja vahest ka pool vastu-sest küsimusele, kust pärine-vad eurooplased

Ometi jääb vähemasti kaks sõltumatut võimalust veel ka siis, kui paleoantropoloogiast pole abi. Saab pöörduda keele-teaduse (kõige laiemas mõttes suulise pärimuse) ja geneetika poole. Geneetika reeglid on keele omadest märksa range-mad. Kui glossokronoloogilised rekon-struksioonid muutuvad enamiku keele-teadlaste arvates lootusetult ebakindlaks paarikümne tuhande aastases möödani-kus või koguni poole varem, siis molekulaarevolutsionistid tunnevad end ühevõr-ra hästi-halvasti nii sada tuhat kui sada miljonit aastat tagasi toimunud sündmus-te rekonstrueerimisel. Üle miljardi aasta vanuste dateeringute puhul läheb pind mõnevõrra ebakindlamaks, kuid julge-mad ei löö kõhkleva ka nelja miljardi piiril. Meid huvitav ajavahemik sajast tuhandest kuni viiekümne tuhande aasta-ni on geneetikuile igati sobiv. Muidugi pole saavutatav täpsus samast klassist mis geoloogilistel dateeringutel, kuid siinses kontekstis kattub geoloogia oluliselt paleoantropoloogiaga: geneetikud proovi-vad minevikku rekonstrueerida eriti – kuid kaugeltki mitte ainult – siis, kui pole

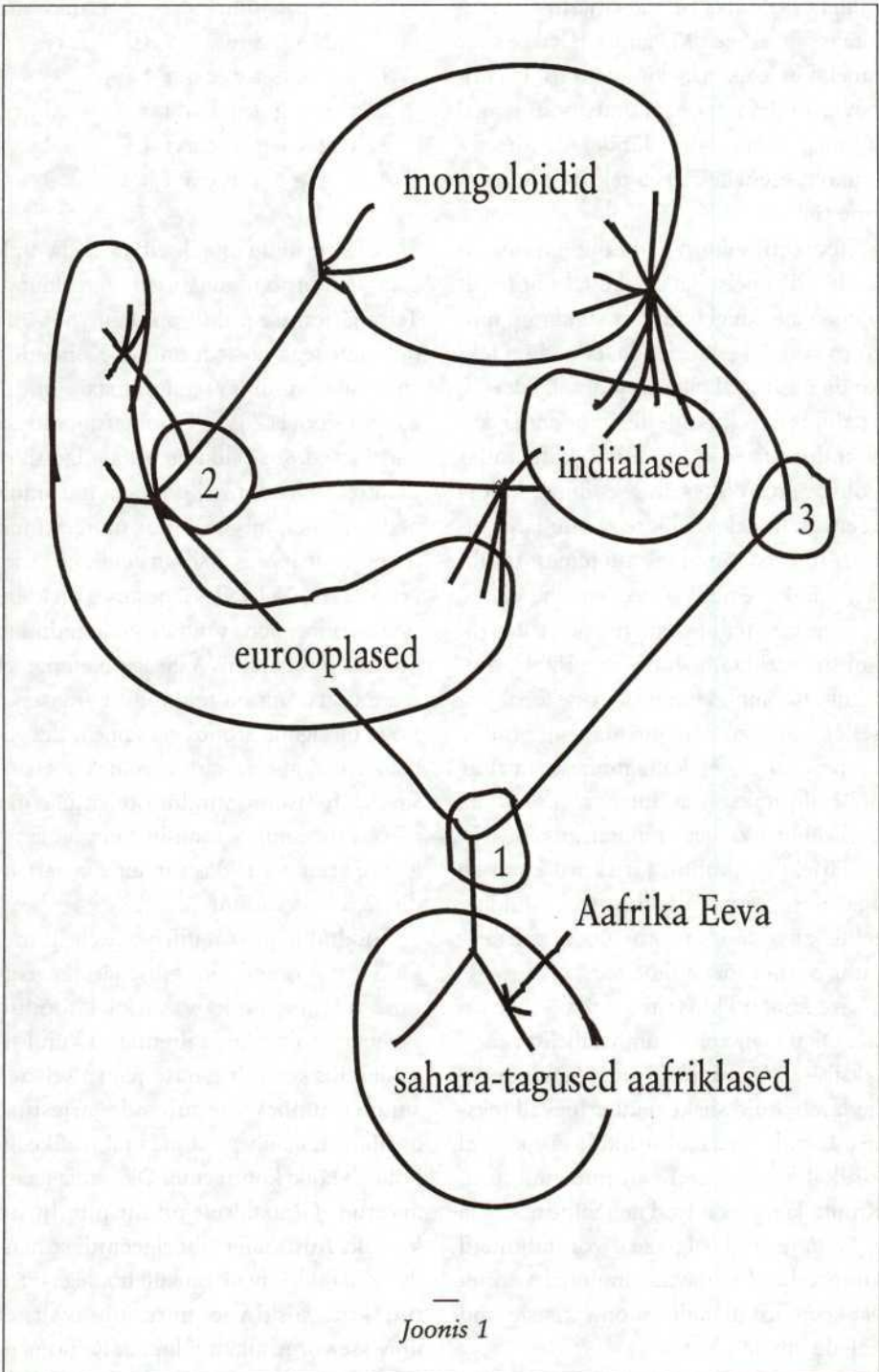
objekti, mida isotoop- või muude meeto-ditega dateerida.

Antropoloogiliste rekonstruktsioonide tööriistana ei uuri geneetika, üksikud erandjuhud välja arvatud, mitte fossiile, vaid praegu elavaid populatsioone, ning saadud andmestikku kasutab ta minevi-ku väljaarvutamiseks. Arvutatakse kõik-võimalikke parameetreid, meie püüame siinkohal keskenduda eespool esitatud küsimustele.

Mida siis tegelikult ikkagi uuritakse? Täpselt seda, millest juttu oli: inimkon-na geneetilist heterogeensust, teisisõnu polümorfismi – probleemi, mille olemus-likud juured on üheks võtmeks evolutsiooni mõistmisel. Ja vahest ka arusaami-sel pooltest sotsiaalsetest küsimustest.

Joonis 1 kujutab kõige skemaatilisel-mal kujul inimkonna emaliinide hargnemist alates Aafrika Eevast. Kuigi kujutletud objekt ei meenuta tavapäraselt puud, nime-tatakse sellist pilti siiski fülogeneetiliseks puuks, mis on küll esitatud võrgustikuna. Ta on summa paljudest võimalikest puu-dest, ja kui sellise universaalse puu esime-sed prototüübid (ta täieneb pidevalt uute andmete lisandumise tõttu) mõne aasta eest paberile jõudsid, sai igatahes üks asi selgemaks: emaliinide analüüs võimaldab kui mitte just selgelt näha, siis vähemasti ennustada põhiliste rasside lahkne-miskoh-ti. Mitte otse maakaardil, vaid füloge-neetilisel puul. Kuidas niisugune puu saa-dakse? Tegelikult väga lihtsalt, kuigi vaeva nähakse kõvasti. Võetakse uurimise alla palju rahvaid ja igast rahvast hulk inimesi.

Iga inimese mitokondriaalses DNA-s kirjas olev tekst loetakse läbi (st analüü-sitakse geeni järjestust) ning erinevused

Joonis 1

mingist etaloniks võetud järjestusest märgitakse üles. See töö valmis, tehakse suur tabel, kus kõik erinevused kirjas. Iga erinevus tähendab üht mutatsiooni ja igal mutatsioonil on oma kindel identiteet – asukoht geeni lineaarses tekstis ja muudatuse tüüp.

Teoreetiliselt on nad kõik ühtviisi juhuslikud ja neist iga üksiku teke võrdsest tõenäoline, kuigi haruharv sündmus, mistõttu võib julgelt eeldada, et nad on tekkinud üksikshaaval pika aja jooksul. Ikka nii, et alul tekkis kusagil üks muudatus, siis lisandus teises kohas teine, kolmandas kolmas jne. Võttes aluseks mingi kindla geeni (selle teksti ehk teisisõnu järjestuse), erinevad teised tekstid temast tavaliselt ühe-kahe tähe võrra saja tähe kohta.

Edasise analüüsi käigus püütakse rekonstrueerida ühe inimese mtDNA-molekulis toimunud muutuste järjekord. Just selleks on vaja analüüsida suurt hulka inimesi korraga – kahe inimese (uuritav ja “etalontekst”) andmetest ei saa teha veel vähimatki oletust mutatsioonide teke järjekorra kohta. Järjekord kujuneb aga “iseenesest” – võrdluse teel. Muidugi mitte kui tõsiasi, vaid kui sündmuste taastamise enim tõenäoline tee.

See kõik on lihtsasti taibatav näite varam. Olgu meil kolm kümnetähelist geeniteksti – DNA-molekuli juppi –, mis on lähedased, kuid siiski veidi erinevad tekstist 1, mille (kas juhuslikult või mõnel kindlal kaalutlusel) valisime etaloniks. Kasutada on meil vaid neli tähte a, c, g ja t, kuna geenid, olgu seal või miljoneid tähti roodus, kasutavad ainult nelja erinevat keemilist ühendit, st on variatsioonid neljale tähele.

	positsioon										erinevuste
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	arv
1.	c	c	c	g	t	t	c	a	t	t	0
2.	c	g	c	g	t	t	c	a	t	t	1
3.	c	g	c	c	t	t	c	a	t	t	2
4.	c	g	g	c	t	t	c	a	t	t	3

Püüame nüüd loogiliselt arutleda, milises järjekorras muudatused on tekkinud. Teise järjestuse puhul on tegu vaid ühe muudatusega positsioonis 2. Kolmanda järjestuse puhul on tegu mutatsioonidega positsioonis 2 ja 4. Et mutatsioonid on haruldased, siis eeldame üsna julgesti, et muutus positsioonis 4 on tekkinud ainult neil geenidel, mis olid juba muteerunud teises positsioonis – seega eeldame järjekorda 2@4. Neljandas järjestuses on kolm mutatsiooni – juba tuntuile on lisandunud muutus positsioonis 3. Seega oletame, et see mutatsioon on tekkinud viimasena. Kogu nüüsgune arutus ei tugine mitte vahetule teadmisele, vaid suuremale tõenäosusele. Teisisõnu, sündmuste järgnevuse rekonstrueerimiseks valisime lihtsaima seletuse: geenist 1 tekkis variant 2 ja variant 2 tekkis variant 3.

Toodud näide on piiripealselt lihtne, kuid just nüüsguse loogilise järelekatsuse tulemus on ka joonisel 1 toodud skeem, ainult et oma ilmutatud kujul sisaldanuks see pilt tänase päeva seisuga summat umbes viie tuhande järjestuse analüüsist, igaihes nelisada tähte. Skeem hõlmab kõiki kontinente, Okeaania kaasa arvatud. Globaalselt pildilt puuduvad kahjuks Austraalia aborigeenid, st nende emaliinid, – neid on küll hoolega uuritud, kuid siiski veel mitte piisavalt, et ühisesse võrgustikku lülitada. Regionaal-

seid auke on veel palju ja kõikjal. Ometi on kondikava valmis ja, nagu vähemasti seni paistab, ilma suuremat peavalu valmistavate ebakõladeta. Ehk nagu professionaalses keeles öeldakse: redutseeritud mediaanvõrgustiku topoloogia sisaldab küll lahendamata retikulatsioonid, kuid põhilised sõlmed on piisava usaldatavusega paigas.

Sellest üksi ei piisa: et rekonstrueerida inimkonna (emaliinide) käitumist ruumis ja ajas, on vaja kõigepealt kella, mille kiirus oleks mõõdetav polümorfismi kaudu, ja teisalt on vaja ka paari-kolme etaloni, et viia sündmuste toimumise suhteline aeg vastavusse absoluutse ajaskaalaga. Need etalonid, nii head kui nad parajasti on, on olemas – lähtutakse mongoloidse rassi jõudmisest Ameerikasse ja proto-paapuate jõudmisest Uus-Guineale. Mõlema suhtes on paralleelselt ja sõltumatult teada (loe: esialgseks piisava tõenäosusega oletatav) populatsiooni geneetilise polümorfismi aste ja nimetatud piirkondade asustamise aeg. Veelgi parem kella konverteerimise mõõt on käepärast Polüneesias, mille koloniseerimist on eriti detailselt uuritud. Tulemus emaliinide osas on lihtne: üks mutatsioon lisandub keskmiselt korra 10 tuhande aasta jooksul. Just keskmiselt, mitte iga juhulikult võetud geneetilise liini iga mutatsiooni puhul. Protsess on stohhastiline, ja kui puuduvad kõrvalmõjud (näiteks suunatud valik – mingi geenitüübi eelis loodusliku valiku aspektist), siis olemegi loonud endale tööriista. Kasutagem seda siinkohal selleks, et kangutada irvakile ja lasta paista valgust ühe musta kasti sisemusse – olgu selleks kastiks näiteks küsimus Euraasia

asustamisest moodsa inimese poolt.

Vaatame uuesti tähelepanelikult joonist 1. Esitatud tänapäevase inimkonna emaliinide globaalne skelett ei saa näidata emaliinide genealoogiat kogu tema ajaloolises rikkuses – äsja rääkisime sellest, et suurem osa neist liinidest peaks olema ammu välja surnud. Kuid ta näitab midagi samaväärtuslikku: liine, mis on säilinud. Ja lisaks neist moodustuva puu võra kuju. Formuleerime esimese ülesande keeles, mis vastab pildil esitatule. See kõlaks nii: kas emaliinide puul on hargnemiskoht(i), mis oleks(id) tõlgendatav(ad) kaukasoidsete rahvaste emaliinide universaalse(te) alguspunkti(de)na? Täpselt sama küsimuse saame esitada mongoloidsete rahvaste kohta. Sahara-taguste populatsioonide kohta pole siinkohal mõtet küsimusi esitada, kuivõrd üheks lähtepostulaadiks oli tänapäevase inimese päritolu just sealt.

Vastus esimesele küsimusele: jah, niisugune punkt (topoloogia termineis *sõlm*) on olemas, joonisel on see tähistatud numbriga 2. See on põhiline. Osa Euroopa-pärastest emaliinidest lahkneb ka sõlmest 1, kuid representatiivsete uuringute alusel on teada, et üle 90% praegu Euroopas leiduvatest emaliinidest hargneb sõlmest 2. Seega võime seda sõlme kokkuleppeliselt kutsuda Euroopa (tegelikult kaukasoidseks) Eevaks. See kiire vastus pole aga see vastus, mis tegelikult huvi pakub. Meid huvitab, kas on olemas inimpopulatsioonid, kus on säilinud emaliine, mis täpselt vastavad antud sõlmele – s.o paigutuksid sinna. Paraku – senistes uuringutes ei olnud tuhandete uuritud emaliinide hulgas ühtki, mis oleks just täpselt sinna platseerunud. Hiljaaegu küsi-

mus siiski lahenes – selgus, et sõlme 2 kuulub nimetamisväärne hulk India rahvaste hulgas esiletulevaid emaliine. Siit vastus: enamiku euroopalike emaliinide Eeva elab Indias. Indiast leitud liinide divergentsi astme kaudu oli võimalik ka ligikaudselt hinnata, millal see emaliin tekkis. Selgus, et umbes 50 tuhande aasta eest. Õieti pole korrektne öelda, et tekkis, vaid et hakkas hargnema – divergeeruma. Kas Indias, pole muidugi selge, kuid selge on, et see inimpopulatsioon, kelle hulgast Euroopa mitokondriaalne Eeva pärineb, elab praegu Indias.

Keerulisem on mongoloidse Eevaga. Põhiline hulk mongoloidseid emaliine hargneb sõlmest 3, kuid samast sõlmest lahknub ka sama suur hulk sõltumatult tekkinud India emaliine. Siit tuleneb komplitseeritum järelendus: indialastel ja mongoloididel on olulisel määral emaliine, mis pärinevad samalt Aasia Eevalt, kuid selle Eeva mongoloidne tütar ja India tütar sattusid lahku juba üpris ammu. Arvutused näitavad, et samuti umbes 50 tuhande aasta eest.

Muuseas, nad lahknusid ja tegelikult enam ei kohtunudki – Aasia Eeva india-pärane ja mongoloidne haru on püsinud samahästi kui taassegunematuna kogu selle pika aja. Kas see algne lahkumine toimus Indias (Aafrikast väljarännanud moodsa inimese tee Kagu-Aasiasse läbis oletatavasti Indiat, kuigi võis ju kulgeda ka hoopis põhja poolt), kusagil enne Indiat (kuid Indiast lääne poole jäävas Euraasias praktiliselt puuduvad sõlmest 3 lähtuvad emaliinid), või kogunisti hoopis juba Aafrikas (Etiopia Eritrea ja mitmed teised piirkonnad on seni vaid pin-

naliselt uuritud), jääb esialgu vastusetä.

Tulles tagasi selle kirjatöö alguses arutletu juurde: jah, paistab tõepoolest, et keskmise kiviaja alguses, nii umbes 50 tuhande aasta eest, toimus inimkonna emaliinide globaalne laialipaiskumine, ekspansioon ja diversifikatsioon, kuid pole sugugi ilmne, et see algas just Aafrikas. Tänapäeval on selgesti eristatavad Euroopa Eeva, India Eevad ja põhiline mongoloidne Eeva – sõlmkohtadena tänapäeval elavate inimeste emaliinide geneoloogilises puus. Need Eevad elasid tõenäoliselt enne, kui Aafrikast väljarännanud inimkond rassideks eraldus. Teine oluline järelendus: geeniliinide ajaloo rekonstruktsioon näitab sama, mida väidavad kindlameelsemad Euraasia paleontoloogid: ei mingit märki moodsast inimesest enne *ca* miinus viitkümend tuhandet aastat.

Nagu juba öeldud, ei võimalda geeniliinide topoloogia uurimine arvutada mitte nende tekkeaega selle absoluutses tähenduses, vaid hetke, millal algas vastava liini ekspansioon, sest ekspansioon tähendab divergeerumist – uute variantide teket. Siit oletus: kuni miinus 50 tuhande aastani püsis moodsa inimese (tema eelase) asustustihedus äärmiselt madalal tasemel, olgu siis Euraasias või alles veel kusagil Aafrika serval. Seda küll ajastu keskmisena – näiteks vahelduvate kasvujätku ja kahanemislainete summas. See, mis asustustihedust madalal hoidis, võis olla kliima. Eelmine suur jääaeg kulmineerus *ca* 70 tuhande aasta eest ja inimkonna hoogne ekspansioon umbes 50 tuhat aastat tagasi võib peegeldada kliima üldist soojenemist, mis algas küll terake varem. Rääkides jääaegadest, kerkib lisaks küsi-

mus, kui kaugelt lõunasse nende mõju ulatus: jää piir iseenesest jäi ju siiski Indias märksa põhja poole – isegi Himaalaja ja Tiibeti jäätumist silmas pidades. Nende jääaegade mõju ei piirdunud siiski paljalt globaalse temperatuuri kerge langusega – jääajad tähendavad ka märksa kuivemat atmosfääri, vähem sademeid. Võttes analoogia appi paleoklimaatiliselt palju paremini uuritud viimase suure jäätumise, mille haripunkt oli ca 22 tuhande aasta eest, võib oletada, et kõrbestus ka piirkond Kaspia merest Pärsia laheni, võib-olla ka kogunisti Induse org, kuid siiski mitte poolsaare idapoolne sisemaa. See, ja mitte pelk temperatuurilangus, võiski hoida küttide-korilaste arvu stabiilselt madalal tasemel.

Kokkuvõtte asemel

Kaasaegse inimese kujunemisloos on peetud seni vajalikuks rõhutada kaht aspekti – liigi kui niisuguse tekkimist ennast ja toidu tootmise algust, s.o maaviljeluse ja

loomakasvatuse teket. Ma proovisin eespool näidata, et midagi võrdväärselt olulist juhtus ca 50 tuhat aastat tagasi – samaaegselt või lühikese ajavahemiku jooksul algas inimkonna emaliinide hoogne divergeerumine väljaspool Aafrikat, pannes aluse tänapäevani suuresti püsivale emaliini-tüüpide jagunemisele Aasia ja Euroopa vahel. See sündmus langeb ajaliselt kokku tänapäevase moodsa inimese teadaoleva ilmumisega Euraasiasse. On koolkond antropolooge, kes täiesti sõltumatuil kaalutlustel arvavad, et kõne oma tänapäevases tähenduses sai samuti alguse just sel ajal. Kus on siin põhjus, kus tagajärg, jääb seni ebaselgeks. Samuti saab olema põnev näha, kas isaliinide demograafilise käitumise ajalis-ruumiline rekonstruktsioon on kongruentne emaliinide omaga. Eks ole ju nii, et TV-s populaarne mäng – järk-järgult avatava portree võimalikult varajane äratundmine – pakub intellektuaalset lõbu eelkõige mõistatamise käigus. Millist intellektuaalset rahuldust aga pakuks Travolta näolapi vaatamine – mitte kõige vähematki.

“Kõiketeadev Jumal on ainujumal”, ütlesin mina.

“Ka meil on ainujumalaid. Eks ju, Sariputra?”

“Hulganisti, mu armas...”

“Ma näen siin vastuolu,” ütlesin ma jäigalt.

“Ka meil on neid,” ütles kuningas leebelt.

(Gore Vidal, “Loomine”)

KRISTJAN SANDER JUHAN HABICHT

EVOLUTSIOONIIDEEDEST ULMES

Ulmekirjanduses pole miljonid aastad teadagi probleem, siiski on autorite huvikeskmes enamasti inimese kui ühiskondliku olendi võimalik (taand)areng. Kui Wells rohkem kui saja aasta eest kaugete tulevikku eloid ja morlokid asetas, ei peatunud ta pikemalt nende saamislool, esitas vaid oma hoiatava nägemuse.

Küsimusele, kas meile tuttav maailm on sellisena loodud või arenev, eelistatakse ulmes vastata arengut soosivalt. Vastasel korral tuleks ju mängu tuua ka Looja. Seda on küll lihtne teha mänguliselt või ironiseerivalt (Looja Viimane Sõnum Loodule: Vabandage Ebamugavuste Pärast) ja lühivormis, raskem aga veenvalt ja pikemalt. Siis aga olekski tulemuseks pigem prohvetisõnum...

Kahtlemata on kirjutatud palju raamatuid, milles inimkond osutub mängukanniks "kõrgemate jõudude" käes, kes Maal mingit grandioosset hea ja kurja võitlust korraldavad. Säärastes teostes on sageli toetunud mitmesugustele religioonidele, vahel ka arheoloogilistele leidudele. Sedalaadi loomingut eesmärgiks on tavaliselt mõjutada lugejat emotsionaalselt, mitte intellektuaalselt.

Siinse teema puhul oleks ilmselt põhjust peatuda siiski teadusmõttele tuginevatel teistel.

Võõrelu

Alates ulmekirjanduse algusaegadest on üks enim kasutatud ja paeluvamaid kujutamisvaldkondi olnud võõrelu – maaväliselt tekkinud ja arenenud eluvormid, olgu mõistusega või ilma. Tinglikult võib siia liigitada ka maal elavad, kuid teadusele tundmatud intelligentsed eluvormid, sest eesmärk, mida nende kaasamisega saavutada tahetakse, on tihtipeale üks ja sama. Ikka on autoreid paelunud võimalus vaadata kõrvalseisja pilguga oma ühiskonna ja kogu Maa tsivilisatsiooni arengut ning maavälise intellekti sissetoomine on andnud selleks suurepärase võimaluse. Teine oluline põhjus, miks võõrelu temaatika nõnda palju populaarsust on võitnud, peitub teose kompositsioonis: tihtipeale oli teatud süžeeleini raske "normaalsete" vahenditega välja pidada. Selle näiteks on juba Platoni dialoog "Timaeus": tolle aja mõistes teaduslikus töös toob autor oma väidete illustreerimiseks sisse fantastilise müüdi atlantidest – ja nood atlandid elavad paigas, mille asukohta on raske määratleda, ning evivad tunduvalt kõrgemat sotsiaalset ja tehnoloogilist taset kui neile vastu astuv Ateena. Kui projitseerida need asjaolud tänapäeva, saame tüüpilise sisetungiloo, mille kaanele suure tõenäosusega trükitaks sõnad *Science Fiction*.

Tänapäeval kasutatakse samas rollis maaväliselt elu – Platoni ajal aitas mõnest tuhandest kilomeetrist, et tundmatuse loor kõike varjutaks.

Lähenedes võõrelu-küsimusele evolutsiooniteooria seisukohalt, tuleks ilmselt kõrvale jätta teosed, milles võõras elu esineb ülaltoodud kombel filosoofiliste ideede pelga illustratsioonina ega oma mingit iseseisvat tähtsust, – üks uusaja esimesi võõrelu käsitlevaid teoseid Voltaire'i "Micromegas" (1750), Swifti "Gulliveri reisid" ja teised. Tõelises teadusulmelises laadis kirjutatud võõrelu lood saavad alguse ikkagi 19. sajandi lõpus. Esimene sissetunginovell on dateeritud aastaga 1892, kuus aastat hiljem ilmus H. G. Wellsi žanriloo "Maailmade sõda". Samal ajal saab juba rääkida ka evolutsiooniteooria teemal fantaseerimisest. "Maailmade sõjas" olid marslased linnastumise ning teaduse arengu tõttu sedavõrd muutunud, et füüsilise töö tegemine oli neile väga raske ning mõtlemisorganid olid saavutanud ebaproportsioonilise suuruse. Sellele oli eelnenud sama autori artikkel "The Man of the Year Million" (1893), milles inimese arengut nähti analoogiliselt hiljem romaanis kirjeldatud marslaste arengule. See, olgugi et naiivne käsitus põhineb selgelt Charles Darwini teorial ning on üks esimesi omasuguste seas.

Edaspidi kasutasidki tuhanded kirjanikud oma fantaasiat selleks, et leiutada üha uusi ja uusi maavälise elu vorme lisaks humanoididele. Sellesse alamžanri kuuluvate teoste sõnum on evolutsiooniteooria seisukohalt ligikaudu niisugune: elu võib tekkida ja areneda mis tahes kesk-

konnas, materia organiseerumine ei tunne piire, eluks nimetatav nähtus on oma olemuselt universaalne, ehkki tema füüsikaline sisu võib olla erinev. Vaatleme neid võimalusi veidi lähemalt.

Mõistuslikud taimed ja muud planeetaarsed mittehumanoidsed eluvormid. Eesti keeles on viimastel aastakümnetel ilmunud Clifford D. Simak ja John Wyndhami romaanid "Nagu õieke väljal" ja "Trifiidide päev" ning Robert Silverbergi novell "Kui puud näitavad hambaid". Simak on üleplaneedilise mõistusliku taimkatte teket vähemalt püüdnud kuidagi seletada, Wyndhami teos aga on ses osas tüüpiline külma sõja aegne spiooniromaan ning kõike seletatakse vaid Nõukogude teaduse imedega. Üksnes taimedega asustatud maailma idee ise on võib-olla vanemgi kui "Maailmade sõda" – omal ajal ilmus näiteks ka eesti keeles (ajakirjas *Noor-Eesti* 1910/1911) K. Verigini vastavasisuline laast "Õine teekond" (1898). Üldiselt on mõistuslikku arengut passiivsete tarbijate puhul – mida enamik taimedest ju on – väga raske evolutsiooniteooria kohaselt põhjendada ning siinse ülevaate autorid pole kohanud ühtegi teost, kus sellega rahuldavaltki oleks hakkama saadud.

Üpris akadeemiliseks jääb ka küsimus, kuidas oleks kujunenud elu Maal, kui hiidsisalikud – oletades, et neile sai saatuslikuks mingi kosmiline kataklüsm, – ei oleks välja surnud. Harry Harrisonil on romaan "West of Eden", milles saarused mõistuslikeks olevusteks arenevad ja siis algeliste inimestega vastakuti satuvad. Siiski pole siin rõhk saaruste evolutsioonil, vaid nende kaudu osutatakse tänapäe-

val diskuteeritavatele alternatiivsetele arenguteedele (saurused eelistavad bioloogiat ja "pehmeid" teadusi füüsikale ehk järjest suuremate nuiade leiutamisele). Tõsisemalt hakati arengut seostama keskonnaga 1950. aastatel. Üheks teetähiseks peetakse Hal Clementi romaani "Mission of Gravity" (1954), kus väga üksikasjaliselt kirjeldatakse tohutu gravitatsiooniga planeedi mõistuslikke asukaid.

Äärmiselt põnev konstruktsioon esineb aga Arthur C. Clarke'i romaanis "Linn ja tähed", kus vaadeldakse eluvormi, mis iga elutsükli lõpuks laguneb ülimalt algelisteks organismideks, et siis väga pika ajavahemiku järel taas mõistuslikuks organiseeruda. Juba sellise eluvormi eksistents ise kujutab endast katkematu evolutsiooni ning jätab lahtiseks küsimuse tsükli lõpetava lagunemise vajalikkusest, mis ongi tegelikult filosoofilist laadi. Tundub, et Clarke kasutas seda konstruktsiooni esitamaks ideed teatud piirides enesehävitusest kui organismile kasulikust omadusest, mis peaks tagama organismile kaitse eeskätt tema enda eest. Sümbolika on äärmiselt aktuaalne ning idee projitseeritav ka ühiskonna või liigi tasandile. Eesti keelde tõlgitud teostest väärib mainimist ka Harry Harrisoni põnevik "Surmailm" (1960), milles planeedi elustik reageerib vaenulikele kolonistidele tohutu kiire evolutsiooniga ning tulemuseks on piirkond, kus iga väiksemgi eluvorm teenib vaid kolonistide hävitamise eesmärki. Planetaarse elu kontseptsioon on loodud muidugi lõputult ning mainitud moodustavad neist vaid kaduvväikse hulga.

Energioidid jt mittemateriaalsed elu-

vormid. Traditsioon ulatub tegelikult tagasi õuduskirjanduse ja rahvapärimumsteni. On võimalik eraldada kaht alamliiki – loomult materiaalsed, kuid nähtamatud, ning juba oma olemuselt kehatud eluvormid. Headeks näideteks esimesest alaliigist on teadusulme algusaegadest pärinevad Fitz-James O'Brieni "What Was It?" (1859) ning H. G. Wellsi "Nähtamatu" (1897). Esimeses tegutseb olend, kes on alati olnud nähtamatu, kuid kellest on võimalik näiteks kipsijäljendit võtta, ja teises on normaalne mees teaduse saavutuste abil nähtamatuks muudetud. Muu hulgas illustreerivad need kaks teost ka liikumist vanalt õuduskirjanduse traditsioonilt teadusatribuutikat kasutavale traditsioonile. Evolutsiooniteoorias seisavad mõlemad ühtmoodi kaugel ning mainime neid siin vaid ülevaate terviklikkuse huvides. Rohkem pakuvad huvi tänapäevasemad käsitlused, kus energeetilisi jms olendeid kujutatakse just nimelt matera evolutsioonilise organiseerumise mudeli universaalsusest lähtudes. Temaatik on kasutatud ka eesti ulmes – kohane näide on Urmas Alase humoorikas jutt "Hea tahte avaldus". Mõnevõrra teisiti, tehnilikuna, on Arthur C. Clarke kirjeldanud supermõistusi oma romaanis "Linn ja tähed", sisuliselt aga on tegemist sama nähtusega. Teemaga haakub tegelikult ka sama autori novell "Out of the Sun", kus eluvorm on küll materiaalne, kuid nii hõre, et teda on võimalik "näha" vaid keerulise vaatlusaparatuuri abil. Tegemist on väga huvitava relativistliku seosega – Päikeselt pärinev eluvorm vastab oma füüsikalistelt omadustelt selle taevakeha pinnaomadustele, kuid on arenenud siiski

üldisi evolutsiooniseadusi silmas pidades (novellis võrreldakse olendi sisestruktuuri amööbi omaga). Väga omapäraselt on käsitletud mittemateriaalset eluvormi Nancy Kressi novellis "Trinity": seda eluvormi on võimalik tunnetada ja tema tähelepanu äratada üksnes erilises, äärmiselt intensiivse meditatsiooniga loodud telepaatilises väljas, kuhu tema teadvus on võimeline "levima". Nimetatud teos seletab muu hulgas ka mitmesuguste religioonide poolt rakendatavate meditatsioonitehnikate tegelikku otstarvet – ühenduse võtmist säärase teadvusega.

Laetud ülijuhitidest koosnevad eluvormid, mis jäävad ellu vaid madalatel temperatuuridel (Francis Carsaci "Tulnukad eikusagilt"), ja *metalne elu*. Mainimist väärib siinkohal veel Isaac Asimovi novell "Found!", milles evolutsiooniredeli eri astmetel paiknevate organismide elu on kujutatud "lainetena" ruumis – kõigepealt jõuavad kohale kõige algelisemad eluvormid ning seejärel järjest arenenumad. Seaduspärasus omab muidugi mõtet ainult avakosmose asukate suhtes, sest planeedil lõpeks ruum varsti otsa ning "lained" seguneksid omavahel.

Muud avakosmost asustavad eluvormid. Kuulsaim on vahest Fred Hoyle'i "Must pilv" (1957), milles on Pilve arengut üritatud teaduslikult põhjendada pideva ja süveneva sisemise integratsiooni, mitte evolutsiooniga. Samas eitatatakse ka Suure Paugu teooriat – "Ma ei usu, et esimest kunagi oleks eksisteerinud," vastab Pilv teadlaste küsimusele ja jätab lah-tiseks oma põlvnemise probleemi, kuna see on isegi tema ülivõimsale intellektile liig. Iga Pilv alustab oma elu suhteliselt

primitiivsena ning on võimeline sisuliselt lõpmatuseni arenema. Veenvalt esitatud käsitus pakub teaduslikult põhjendatava ning usutava alternatiivi evolutsiooniteooriale. Teoses on võimalikuks jäetud ka Pilvest veelgi kõrgemal arengutasemel oleva mõistuse olemasolu. Hoyle'ile muuseas kuulub ka tõsiteaduslikuna esitatud hüpotees, mille järgi avakosmoses leiduvate teatud tolmuosakeste spekter on lähemal pigem mingitele spooridele kui jäänõeltele – milleks neid tavaliselt peetakse. Omal ajal löi laineid ka (eesti keeles ajakirjas *Täheaeg* ilmunud) Ross Rocklynne'i "Into the Darkness" (1940), kus tavatus vormis võõrelust hoolimata siiski mingeid eriti uudseid evolutsioonilisi aspekte polnud.

On ka püütud kujutada olendeid, kelle elutegevus põhineb süsiniku asemel sama-suguste keemiliste omadustega ränil – teoreetiliselt võiks see võimalik olla. Siiski on raske põhjendada, miks peaks näiteks selliste "liivamehikete" elutempo – neile sobivates oludes – olema aeglasem kui inimestel.

Nn Pilve printsibiile on toetunud ka Stanisław Lem ja Isaac Asimov. Stanisław Lemi Solaris ja Isaac Asimovi Nemesis on elu tärkamisest saati kestva integratsiooni tulemused, igavesed tervet maailma hõlmavad üksiklased. Asimovi "Asumi"-saaga viimastes romaanides "Foundation's Edge" ja "Foundation and Earth" eelneb üleplaneedilisele teadvusele Gaiale normaalse evolutsiooni teel tekkinud üksik-indiviidide staadium, Gaia kujuneb edasise integratsiooni tulemusel. Sama autori novellis "Hallucination" on säärase tavaevolutsioonilise eelperioodi olemasolu

jäetud lahtiseks. Paljudel juhtudel toimub algselt individuaalsete olendite arenemine kollektiivseks teadvuseks koos kosmose hõivamisega.

Teistsuguses aegruumis tekkinud võõr-elu vormid. Mainimist väärib kõigepealt Fitz-James O'Brieni novaatorlik "The Diamond Lens" (1858), mis pani aluse kõikvõimalikele "mikrokosmose" alastele teostele. Päris ohtralt on ka teoseid, kus kandev idee tuleneb ruumimõõdete või siis näiteks aja kulgemise kiiruste erinevusest, kuid nende "tuumaks" jääb harilikult siiski lugeja rabamine ootamatu maailmanägemusliku konstruktsiooniga, evolutsioonifilosoofilisi küsimusi esile ei tõsteta.

Inimvõimalused

Inimese võimalikest arengusuundadest: loomulikult eelistatakse eluea pikenedmist (surematuse-motiiv on siiski pigem erand ja mitte alati pole seejuures arvestatud, kuidas reageeriks sellele meie paratamatult piiratud mälumaht). Tuuakse välja inimese "peidus" või väljaarendamata võimeid: telepaatia, teleportatsioon, levitatsioon. Reeglina ei eeldata, et need võimed saaksid omaseks kõigile, pigem vaadeldakse, mis juhtuks, kui need muutuksid kättesaadavaks mõnele inimestele (Alfred Bester jt). Omaette küsimus on võimed, mille vajadusest pole hetkel veel aimu ja mis võivad olla seotud näiteks pikemate kosmoselendudega. Sellele probleemile on mitmes jutus tähelepanu pööranud Samuel Delany: igal asjal on hind ja kaugemateks lendudeks suutelised

inimesed on kas suguvõimetud ("Aye, and Gomorrah") või vaimsete häiretega ("The Star Pit"). Selline kartus on teaduslikult päris hästi põhjendatav. Siinkohal võiks kõrvutada ka kaht suhteliselt vastandlikku teost kosmoseränduritest – Rein Sepa "Viimset üksiklast" (kaaluta olekus sündinud ja arenenud indiviid, keda ähvardab surmaoht isegi kosmoselaeva pidurdusel) ja Arthur C. Clarke'i "Kohtumine Ramaga" (täiuslikust tehiskeskkonnast hoolimata on laeva tegelikud "reisijad" varjunud ületamatute barjääride taha).

Skeptikuile võiks sobida Kurt Vonneguti "Galapagos", kus autor ka otsesõnu Darwinit tsiteerib ning evolutsiooni senise käiguga sugugi rahul ei ole. Romaan väljendab arvamust, et kõige suurem Maad tabanud äpardus on inimese liiga suureks ja komplitseerituks arenenud aju – ning et see "ellujäämise olulisim instrument" annab nii indiviidi kui liigi säilimise seisukohalt pehmelt öeldes küsitavaid nõuandeid. Teisalt ei pruugi ka Vonneguti miljoni aasta kaugusele ulatuv kujutuspilt väikeste ajudega, karvastest ja hammastega osavasti kalu püüdvatest inimestest tunduda ahvatleva perspektiivina.

Teadusele tuginevat ulmet huvitavad muidugi teaduse saavutused. Kõige suurem arengulugu mõjutav potentsiaal tundub olevat geenitehnoloogial ja tehisingintellektil. Mõlema kohta võib leida nii heakskiitvaid kui hoiatavaid arvamusi. Ühest küljest võimaldaksid geenimanipulatsioonid kas või pärilike haiguste kõrvaldamise kaudu parandada elukvaliteeti. Kaugemas perspektiivis, kui tekib vajadus koloniseerida teisi planeete, oleks ehk

lihtsam “konstrueerida” kohalikele tingimustele vastavaid olendeid, kui kohanda planeedi looduslikke tingimusi inimestele. Mida reaalsemaks saab geenitehnoloogia kasutamine, seda enam võib kohata ka sellega seotud kartusi, üsna sarnaseid pelgusega, mida mõnel ajal on tuntud kirurgilise sekkumise või vereülekan- de ees. Ehk pisut teine lugu on võõra geneetilise koodi kasutamise kohta. Mitte just parima, kuid lihtsalt viimati loetud näitena meenub John Brosnani “The Opopanax Invasion”: tundmatu päritoluga kapslist leitud DNA lastakse süüdimatult käiku ja õige pea kubiseb üks satelliit üsna tüütutest kängurulaadsetest olenditest, kes inimesi oma usku hakkavad pöörama... Veel hullem, vähemalt emotsionaalselt, on kohata olendit, kes väliselt küll inimesele sarnaneb, ent millegi, olgu siis või geneetilise koodi poolest ometi põhimõtteliselt võõraks osutub.

Geenitehnoloogia tähendab ka kloonimisvõimalust. Kui tehniliselt lahendada ka ajus sisalduva info *download* ja *upload*, siis saab (näiteks millegi ohtlikuga tegelev) inimene lasta end pärast surma taastada – isegi mitte tingimata endisega identses kehas (John Varley jt.), kaotsi läheb ainult nii palju kogemusi kui viimast mälusalvestusest möödas. Loomulikult on palju kirjutatud teatud spetsiifiliste omadustega inimeste kindlal eesmärgil kloonimisest – enamasti on sel juhul küll tegu tapmiskunsti ekspertide, mitte vaimuhiiglastega. Muidugi puudub sellistel spekulatsioonidel igasugune teaduslik alus, sest kloonimise teel saadud indiviidi sarnaneb oma “eelkäijaga” vaid samamoodi nagu kaksikud teineteisega. Sellest

tõigast hoolimata on teemat kasutatud kõikvõimalike konstruktsioonide loomiseks. Eesti keelde tõlgitust võiks näiteks tuua Roger Zelazny “Täna valime nägusid” (1973). Samalalaadne tendents on muidel jälgitav iga uue teadusharu kujutamisel ulmekirjanduses – esialgu joonistub välja üldsuse esimene ähmane ettekujutus vastasel erialal toimuvast, sellega kaasneb tavaliselt ohjeldamatu spekulatsioonide laviin, mida siis järgmistel aastatel kõvasti kärbib asjade tegelik käik. Ja alati leidub mõni kirjanik, kelle spekulatiivne “ennustus” ka märki tabab ning nii tugevneb propagandistlik müüt ulmekirjandusest kui tulevikku ennustavast kirjandusvoolust...

Targad arvutid pakuvad antud kontekstis huvi sedavõrd, kuivõrd nad on võimelised inimkonna käekäiku muutma. Mõju võib küll olla ka kaudne – et kui kõik vähegi pingutust nõudev arvutite-robotite hooleks jätta, võib ees oodata intellektuaalne mandumine ja korrutus- tabeli tundmine näib kahtlustäratava musta maagiana (Ursula Le Guin jt). Rohkem nähakse siiski ohtu, et tehisintellekt väljub inimese kontrolli alt, omades seejuures ülihead võimalust linnade, kosmoselaevade vms kommunikatsioonivõrkude kaudu inimeste tegevusse sekkuda. Hiljuti eesti keelde tõlgitud Dan Simmonsi “Hyperionis” arutavad tehisintellektid isekeskis, kas inimene kui liik on tarbetu või kahjulik, – inimesed ise muidugi tegelevad sellal millegi muuga ega oska võimalikku ohtu aimatagi. Rudy Ruckeri romaanis “Wetware” peavad Kuul iseseisvunud ja inimestega vaenujalal olevad isepaljunevad robotid plaani, kuidas ini-

meste geneetilisse koodi viirust sokutada, – nähakse niisiis paralleeli DNAs peituva käitumisjuhendi ja arvutiprogrammi vahel. Karmikäelist suhtumist neisse, kelle geneetilises koodis avastatakse tehisklik päritolu, soovitab ka kohalik ulmeautor kirjanikunimega Maniakkide Tänav (vt nt näiteks võrguajakirja *Algernon* 1998. aasta novembri- ja detsembrinumbreid – <http://www.obs.ee/cgi-bin/w3-mysql/algernon/index.html>).

Interneti üha laiema levikuga on tekkinud ettekujutus “virtuaalmaailmast”.

Selles liikumiseks ja kas või omavaheliseks suhtlemiseks jututubades kasutavad inimesed vastavalt kujundatud projektsioone – avatare. Aga kui on juba maailm, siis võivad sellel olla ka pärisasukad. Ja mõni neist võib analoogilisel kombel saata meie “reaalsesse maailma” oma projektsiooni – idoru (William Gibson).

Niisiis võib öelda, et ulme pole kaugeltki võlupeegel, mis inimkonna tulevikku oskaks näidata. Ometi on see peegel, milles võime soovi korral näha oma lootusi ja hirme.

VAATENURK

PEETER SAUTER Mees ja romaan

KAUR&KENDER. ISESEISVUSPÄEV. Kui Eesti ei olnud veel piiririik. Täht, [Tallinn, 1998]. 132 lk. Hind 86 kr.

Mees

1.

Kes?

Suur, tugev, noor, kiilaspäine, peente prillidega. Kaur Kender. Naeratusesega, millest õieti sotti ei saa. Lõppematu jutuga lõpututel teemadel. Enesekindel, avatud, tabamatu. Mine võta kinni, kes ta tegelikult on ja mis ta tegelikult arvab. Normaalne!

2.

Naised.

“Sa ei tea, kui paljude naistega tänu sellele raamatule olen tuttavaks saanud. Nad on, tead, lugenud. Mulle meeldivad sellised 18–19-aastased. Tiheda, nagu kummist kehaga.”

“Aga alles see oli, kui ma lugesin kuskilt, et sa abiellusid. Mõni kuu tagasi. See oli vist su teine abielu.”

“Nüüd ma olen juba lahutatud. Selle konjaki siin kinkis mulle ka üks tüdruk. Tead, kord ma kirjutasin öösel, istusin arvuti taga ja siis ta tuli, tekk ja madrats kaasas, magamistoast sinna tuppa, kus ma kirjutasin, ja heitis kirjutuslaua kõrvale põrandale magama. Ja lükkas justkui läbi

une endal teki pealt ära. Ma küll ei usu, et unes ja kogemata.”

“Hm, nii on ju raske kirjutada.”

Ma ei küsi Kenderilt, kas “Iseseisvuspäeva” peategelasega seonduvad seksuaalsed motiivid (näiteks onaneerimine, erektsioonihäired, suhuandmine ja -võtmine) on ka Kenderiga seonduvad. Ma arvan, see oleks loll küsimus.

Aga “Iseseisvuspäev” on kirjutatud nii veenvalt, et elukutselised kirjanduskriitikud ja toimetajad arutavad, kes huviga ja kes vastikustundega, milliseid tegusid Kaur Kender romaani peategelase Karl Pajupuu tegudest tegelikult teinud on. Arvatakse, et üht-teist.

Küllap arvatakse seni, kuni Kenderil ilmub veel paar raamatut, mille peategelased kokku saadavad korda sada korda rohkem karme akte kui ühe inimese eluse mahuks. Nii on tegelikult lood juba ka superman Karl Pajupuuga.

3.

Fan Club.

“See on kentsakas küll, kui Hollywoodi seltskond su romaani loeb.”

“Aga loevad. Mina ei tea, miks ja kuidas. Nad tulevad ja tsiteerivad mulle peast pikki lõike. Inimesed, keda ma kunagi varem näinud ei ole.

Ja ma lasen neil endale konjakit osta. Ja nad ostavad ka.”

4.

Big Apple.

“Kui me poolteise aasta eest koos ühte džinni- ja viskireklaami tegime, olid sa just New Yorgist tulnud ja sellest vaimustuses. Ja samas olid alles hiljuti loonud oma reklaamiagentuuri Sacco ja Vanzetti. Ma arvasin, et sa teed agentuuri ihu ja hinge-ga, aga sa ütlesid umbes, et ah mis sest reklaamist ja lubasid päriselt New Yorki kolida.”

“Jaa, mul elab seal vend. Ta käib kogu aeg pinda, et ma tema juurde koliks. Et ta annab mulle nii palju raha, kui elamise ja söömise jaoks vaja.”

“Sa elasid karmis linnaosas, kus mustad õöl ja päeval tänaval raadiost musa lasevad ja äri ajavad ja kus võib kergesti rahast ilma jääda. See atmosfäär sind vaimustaski. Et justkui väga elus. Ja kui ma küsisin, kas sinult ka keegi raha ära võttis, ütlesid sa, et...”

“...hoopis mina võtsin ühelt raha ära. Just.”

5.

Modell Kender.

“Selles reklaamis, mida me koos tegime, olid sa modelliks ja esinesid siukse poolvillase maamehest ettevõtjana, kes joob odavat viskit ja semmib linnanaistega. Sa said mõne hea tuhande honorariks ja ütlesid, et tulid seda tööd tegema, kuna nägid just ühte briljantidega sõrmust, mis sulle sõrme sobiks ja mis maksab sama palju tuhandeid.

Aga sa ütlesid ka, et kui sa poseeriksid iseendana ja su tattoo oleks ka näha ja kõik, siis see maksaks...”

“Täpselt 100 000, ma arvutasin selle

välja.”

“Modellina on sind nüüd rohkemgi kasutatud ja kuskil, “Areenis” vist nägin ka pilti, kus sa minu meelest olid iseendana ja tattoo oli ka näha. Aga ma ei hakka küsima, kas selle eest maksti 100 000.”

6.

Vene kroonu.

“Kui me seda telesutsu tegime, kus sa oma raamatust rääkisid, siis Katrin Seppel ja Indrek Kangur ETVst tahtsid, et me räägiks vene sõjaväest, sest romaanis on sellest pagana palju juttu. Et mismoodi vene kroonus asju aetakse ja hakkama saadakse. On ka see müstiline-müütiline-muinasjutuline vene hiigelallveelaev Akula. Ja siis tuligi välja, et tegelikult pole sa...”

“...vene kroonus käinud. Aga ma olen klaasi taga palju jutte kuulanud. Ja mulle see tegelikult ei istu, et juuakse ja siis räägitakse, mis vägitagusid vene kroonus tehti.”

7.

Kirjatehnika.

“Ma kirjutan öösel ja arvutisse. Kõigepealt istun paar tundi ja põrnitsen ekraani. Kuni tuleb õige tunne. Ja siis kirjutan. Katsun kirjutada nii, et endale ka meeldiks.

Sinu “Luusi” lugesin ma muide siis, kui olin “Iseseisvuspäeva” valmis teinud. Mõned, tead, on neid kuidagi seostanud.

Ma kirjutasin ta eelmisel kevadel paari kuuga. Ühe jutiga enam-vähem. Kui ma nüüd teda üle lugesin, siis tundus hoopis teistsugune, kui ma mäletasin.”

8.

Uus romaan käsikirjas.

“Aga nüüd Tõnu (Õnnepalu) lugese mu uut romaani “Yuppiejumal” ja see meeldis talle tõsiselt.”

“Sa jõuad oma reklaamiagentuuri tegemise kõrvalt palju. Millal uus romaan ilmub?”

“Kui hästi läheb, siis suvel.”

9.

Charles Bukowski.

“Sa ütlesid, et Eestis ei ilmu ju raamatuid. Aga kus siis ilmub?”

“Ameerikas.”

“Jah? Tegelikult on Eestis viimastel aastatel ilmunud rohkem raamatuid kui kunagi varem. Ja eesti kirjandust ka. Kui ma vaatan, kuipalju romaane romaani-võistlusele saadeti, siis tundub kummaline, et on nii palju inimesi, kes viitsivad kirjutada. Aga ju sul on siis tunne, et lugeda ikka midagi pole.”

Kes seal Ameerikas siis ilmub?”

“Näiteks Charles Bukowski. Ma laenan sulle. Aga keda sa ise loed?”

“Peaaegu mitte midagi. Või siis vanu asju, mis siiani olid lugemata. Näiteks Brautigani “Confederate General from Big Sur”.

10.

Reklaam.

Kuivõrd me mõlemad töötame reklaamis, võiks reklaamist ka rääkida, aga ei räägi.

11.

Jook.

“Vanasti oli kumu, et sa jood hirmus

palju. Ja siis, kui sa Sacco ja Vanzettit tegema hakkasid, olid sa tükk aega karsk-lane. Aga nüüd jood jälle.”

“Jah. Harva. Aga siis palju korraga. Head konjakit.”

“Tellime siis õige veel ühe?”

“Minugipoolest.”

12.

Varasem looming.

“Enamasti on kirjutajad filoloogia-taustaga. Ja on kirjutanud luulet ja siis lühikesi jutukesi ja siis pikemaid jutukesi ja siis teevad romaani. Aga sinu romaan kargas justkui äkki eikusilt välja. Ervin Õunapuu oma näiteks ka. Erandid.”

Ma olen tihti mõelnud, et kahju, et kirjutajad on kõik kuidagi ühetaoliselt filoloogilist päritolu. Et miks ei kirjuta romaani traktorist või prostituut. Aga eks see oleks neil raske tulema. Harjumatu protsess. Ja need, kes nii on tulnud (näiteks Genet), on ilmselt ammuilma igatse-nud kirjutada. Kuigi, küllap on ka neid, kes igatsevad, aga iialgi ei kirjuta. Ja neid, kes oma kirjutamises pettuvad. Sest üks on mõelda, et teeks, aga teine on teha. Ja kui mõtlemisse ja unistustesse ja ideaalidesse väga kinni jääb ja protsessi ei usalda ja ei armasta, siis vist ei jõua kuhugi.

Kas sa oled enne “Iseseisvuspäeva” luuletusi ja jutte kirjutanud? Avaldanud sa ju pole?”

“Ma olen kahel korral varem hakanud romaani kirjutama, aga need on pooleli jäänud.”

13.

Autod.

“Aastaid tagasi oli sul suur must ZIM. Ja siis ma lugesin ajakirjandusest, et sa ütlesid, et su järgmine auto saab olema Packard.

Aga siis ma märkasin sul hoopis vana ja eksootilist džiiپی Ssang Yong.

Nii et ma eeldan ilma küsimata, et sulle meeldivad isikupärased ja karakteriga autod.

Mulle meenub, et aastaid tagasi ma nägin Toivo Raidmetsa õues ta musta ZIMi ja kuulsin, et tal on teine ZIM veel. “Mis värvi see teine on?,” küsisin ma Raidmetsalt. “Must. Mis värvi ta siis veel saaks olla?” – “Ma ei tea, võibolla valge.” “Valge?” ütles Raidmets ja jäi pikalt mõtlema.

14.

Shoplifting.

“Üks, mis kriitikuid-toimetajaid pead vangutama pani, olid Soome poodidest varastamise tehnikate kirjeldused “Iseseisvuspäevas”. Su teadmised sel alal olla entsüklopeedilised. Ei saavat olla, et ise pole kõike seda läbi teinud.”

“Tegelikult ma nägin telekast dokki, kus seda kõike kirjeldati.”

“Hariv tõepoolest. Igatahes oled sa asjasse suhtunud samasuguse kirega nagu kogu muusse romaani ainesessegi.”

“Aga kuidas siis muidu!”

15.

Sport.

“Kas sa mingit sporti ka teed. Sa näed välja väga fit.”

“Liigutan rauda. Varem tegin poksi.”

Mulle meenub, et Mats Öunal tekkis Kenderiga Kucus ütlemine. Jumal hoidku,

Priimäe pärast. Ja ma ei mäleta, kes Priimäe poolt ja kes vastu oli. Öun kutsus Kenderi välja ja Kender löi tal pikema jututa paar hammast sisse.

“Viitsimine sporti teha on küll kades-tusväärne. Mulle on mulje jäänud, et ter-vislikud eluviisid eksisteerivad rohkem reklaamides ja filmis kui elus. Ma tean kogu aeg, et peaks sporti tegema, aga mul on kadunud motivatsioon. Miks ma pean siis ennast sundima tegema. See teeb ju veel hullemat stressi?”

16.

Ehted.

“Telerahvas rääkis, millist efekti te Mart Nurgaga tekitasite, kui ilmusite saatesse mõlemad üleni mustas ja raskete kuldketidega. On sul palju ehteid?”

“Mul ei ole. Naistel, kes minuga suhtlevad, küll on.”

17.

Humanitaarinstituut.

“EHIs oled sa juba tükk aega õppinud ja suhtled tihedalt Mihhail Lotmaniga. Kas vastab tõele kuulujutt, et sa hakkad seal ka lugema?”

“Ei vasta.”

18.

Tõnu Önnepalu.

“Iseseisvuspäeva” on välja andnud Tõnu Önnepalu kirjastus “Täht”, mis minu meelset on varem publitseerinud ainult Tõnu enda raamatuid. Olete head kamraadid? Kas Tõnu on su romaani ka toimetanud?”

“Kamraadid küll. Toimetanud ei ole.”

19.

Eluviis.

“Kui me poolteise aasta eest kohtusime, siis sa ütlesid, et pole oma korteris juba mitu kuud käinud. Et sa elad büroos ja sööd restoranides. Ja et sul pole aimugi, mis on saanud korteriarvetest ja korterist endast. Ja nüüd?”

“Ja nüüd on mul korter vanalinnas. Ja ma elan seal.”

Ja romaan

1.

Siukest pole enne näind.

Romaan on väljapeetult moralismivaba. On vaid pildid, teod, dialoogid ja peategelase mõtteuiud, milles pole moralismihaisugi. Ja see teeb lugejast muidugi moralisti. Karmide tegude kuhjumisega tekib lugejas ängistus. Tekst mõjub. See on ju ideaalne – et tunded, mõtted, järeldused tekivad lugeja sees – need ei vahi paberilt vastu – siis jätaksid nad külmaks. Anthony Burgessi “A Clockwork Orange” mõjus mulle ka nii.

Nii et “Iseseisvuspäeva” võib pidada moraalselt väga mõjuvaks.

Aga lõpupoole väsisin lugedes ära. Minakangelase teod olid justkui ühetaolised (muidugi võib küsida, et millised nad siis ikka peaksid olema ja vastata ma ei oska). Tekkis mingi kordumine (mulle kordus kui võte väga meeldib, aga siin polnud kordumises tugevus). Ma mõtlen, võibolla kirjutaja ise väsis ka lõpupoole ära, sellest see tunne lugejalgi.

Ja tekst on kuramuse tihe. See on hea märk. Ja tulebki ilmselt mitmetunnisest ekraanipõrnitsemisest enne kirjutamist ja enese sissemõtlemisest ja kirjutamisest

ainult nii, et tugev tunne on taga – neid pole vist palju, kel on tahtmist ja jaksu nii tekste teha.

Varasemast eesti kirjandusest mäletan ma totaalset moralismipuuudust ja sellest tekkivat ängi vaid Karttu Rakke juttudest *Vikerkaares*. See oli küll hea hulk aastaid tagasi.

2.

Peategelane Karl Pajupuu...

...kes laseb oma naisel Simsonil laulda püstolitoru ees: “Karl Pajupuu, Karl Pajupuu, kui kaunid on su mõtted.”

Minategelane on kift. Sa ei saa teda liistule tõmmata. Kas ta on primi või rafineeritud või mõlemat korraga (vist ongi mõlemat korraga). On ta siiras, aus egoist või on ta variser või on ta mõlemat (vist ongi mõlemat). Tema tühjuses on sarnasust Dashiell Hammetti kirjutatud kangelaste või Humphrey Bogarti mängitud kangelaste tühjusega.

Ainult mina ei saanud aru, miks ta oma ilget naist Simsonit maha ei jätnud. Kui naine kogu aeg nii ilge oli. Või ta lihtsalt räägib, et naine on ilge, aga tegelikult vajab ta hoolitsust ja tahab väga naist peksta. Ja miks Simson ise mehe juurest ära ei lähe? Kas ta armastab ja tahab, et teda pekstaks.

Nojah, see on rohkem minu niisamavirisemine.

Ah soo. Ja siis ühest prostist oli Karl kuidagi totaalselt sisse võetud. See paks armastus ja kiindumus polnud tema moodi. Ja Rootsis põgenikelaagris ei saanud ta korraga ühtki naist. Nojaa, niipidi vaadates räägib Karl ennast palju süngemaks vennaks, kui ta tegelikult on. Ta ei mängi

genikelaagris ja peab Rootsist kaabet tõmbama. On justkui äpu.

Samas peatab suure laeva ja toimetab laipu kõrvale ja tapab kõhklemata ja ajab Soomes lühikese ajaga palju raha kokku justkui superman. Ei tunne teist äragi. Et karakteris ja käitumises pole ühtsust. Aga nagu öeldud, see on tarbetu virisemine kokkuvõttes kauni asja juures. Elus inimesed pole küll ka ühtsed, aga siin ei tundunud asi nii. kui elus

Nii et lugu ja tüübid on sutt rabeledad ja hüplevad ja rutiinsed. Aga las olla. See-eest on tekst energeetiliselt laetud. Ja mõjub. Teda oleks ju võimalik väga ära toimetada, aga see oleks ilmselt ka mõrv.

3.

Ropp?

“Iseseisvuspäev” on järjekordne kirjan-dusteos, mille peale näidatakse näpuga ja öeldakse – ropp.

Ega siin neid n-ö roppe sõnu tegelikult pole. Ja sõnad on ju need, mis harja punaseks ajavad. Ei, Kaur Kender ütleb kõik asjad ära väga viisakate sõnadega. Näiteks naine hõõrub mehe vastu oma “NIU-DEID”, mitte seda või seda või seda. Ja naisterahvast “PANNAKSE”, temaga ei tehta seda või seda või seda.

Aga sisu on muidugi karm. Ja hoiakud. Ja see mõjub teraapiliselt.

4.

Lühilausealine stiil.

Valdavalt küll. Katsuge teie kirjutada näiteks nii tihedalt, sisukalt ja nii lühikeste lausetega:

“Lähen esikusse. Nii. Simsoni kott. Simsoni rahakott. Simsoni raha. Nii.

Minu raha.”

Või:

“Lühter. Võtan kinni. Tõmban. Põrandal.”

Aga on ka pingevabamat teksti. Paraja vaheldusega. Sest ega päris telegrammi, isegi kui ta väga hea on, raamatupikkuselt lugeda ka ei saa.

5.

Lähiajalugu.

Raamat annab pildi meie lähiminevi-kust. Algul sõidetakse Žiguli 07ga, lõpus bemari ja Dodge Ramiga. Alguses müüakse eesti naisi ja püütakse leida, mida Venemaalt saaks läände parseldada, vahepeal hulgutakse, töötatakse ja varastatakse poode Rootsist ja Soomes, lõpuks asutatakse Eestis rahavahetuspunkte ja kuulutuselehti ja veedetakse aega sapakaid kaljult alla sõidutades või prügimägedel prükkareid tappes. Adekvaatne pilt meie kodumaa aktiivsete inimeste elust, kas pole? Nii vähe või palju kui mina meie elust tean, siis jah.

Tänaseks on Karl ja Marks kindlasti juba miljonärid nagu soovisid ja homme, kui neil muust isu täis, saavad neist meie ministrid. Sellised mehed, kes ise toime tulevad, suudavad ka riiki edasi viia, mitte mõned idealistlikud jobud, eks ole ju? Mehed, kes julgevad tegutseda ja suudavad otsustada. Või ei? See on mõte, mis “Iseseisvuspäeva” lugedes tuleb ja mis ehk väärrib isegi mõtlemist.

6.

Intrigeeriv koorik..

Romaani pihku võttes märkab paari

justkui intrigeerivat detaili, mis võiks olla sümboliväärtusega või tähenduslikud või lahtiseletavad. Tegelased Karl, Marks ja Simson. Puna-valge-must kaas meenutab Kommunistliku Partei Manifesti nõuk-aegset väljaannet. Pealkiri viitab ameerika filmile ja ereksioonile. Kaanetekst nime- tab raamatut bestselleriks (mis on Eesti bestseller?). On viide Tode “Piiririigile” ja muudki.

Mulle tundub, et neil detailidel pole erilist tähtsust. Raamat on hea mitte kõige selle tõttu, vaid sellest hoolimata. Raama- tut kui füüsilist objekti on justkui kaua ja hoolega vuntsitud ja see tekitas minus küll ettevaatuse sisu suhtes. (Mulle meeldib väga, kui raamat on ilus objekt, ma ei pea seda üldse tähtsusetuks, aga arvukad ala- pealkirjad ja motod tekitavad alati tõrke.)

7.

Kas peategelane on negatiivne kangelane?

Mõtlesin korra, et seda oleks võinud ju Kenderi käest küsida. Tegelane tapab, kepib, kannatab ja joob. Aga seegi oleks loll küsimus. Kas teie, lugupeetud lugeja, olete positiivne või negatiivne kangelane?

Peategelane – hea tegelane.

MATI UNT

Kaur&Kender kui Mina

Lõpetasin eile ühe riigikogu valimiste eelse teksti, kus mul oli mõistetavatel põhjustel teksti taritud selline klassikaline nähtus nagu *fundamental attribution error* (atributsiooni /omistamise põhieksi- tus). Näide: grupil inimestel lasti iseloo- mulike tunnuste järgi lahterdada – sugu- lasi, tuttavaid ja ka iseennast. Selgus, et Teistel olid iseloomujooned, Endal aga neid polnud. Me lihtsalt elame olukorda- des ja valitseme neid. “Meie ise oleme enda vaatenurgast hajusad loodusvaimud, kelle käitumine ei lähtu mingist jäigast iseloomujoonest, vaid “sõltub olukor- rast”. Teised inimesed on meie elus “ka- rakterid” – nagu näidendis” (Robert Co- hen). Niisiis, lõpetasin kolumni ja asusin Kenderit arvutama. Atributsioon aga ei läinud ega läinud peast. Käis justkui ka Kenderi kohta. Pärast näete – kes tahab näha –, et olen terve lõigu valimisagitat- siooni-kolumnist siia üle vedanud (*copy & paste*). Pole sel Kenderil ja riigikogul suurt vahet midagi.

Laman diivanil ja loen: “Ma arvan, et BMW tuleks osta.” Kes arvab? Toibun, vaatan: mu käes on punane raamat. Kaur & Kender. Loen & arvan. Kes olen mi- na? Kaur või Kender? Gender? Autor? Mati Unt? Hunt? Lammas? Lugeja?

Nüüd loeb seda teksti juba ajakirja *Vikerkaar* lugeja. Mina ka loen. Praegu kirjutades veel ei loe, saan lugema. Ken- der ka loeb ajakirja. Nüüd? Ei. Saab lu- gema. Siis, kui ilmub. Siis loeb ka võõras mees. See loeb. Kes see on? Ohoo! Vae-

valt lihtsalt üks Mees, üks Rikkur, üks Armuke, üks Jõhkard, üks Esteet. Ikka midagi ammendamatumat.

Asi ongi selles, et iga inimese Mina ongi ammendamatu. Keegi pole seestpoolt vaadates karakter. Ta on enda arust Kõik, ja teda motiveerivad vaid olukorrad. Teistega on aga hoopis teine lugu – neid vaesekesi motiveerivad nende iseloomujooned, tüpaažid, ühesõnaga, omadused. Vägistaja vägistab, türann türanniseerib, loll ajab lollu juttu, halb teeb halba. Nad on korra juba sellised.

Neid üheselt tõlgendatavaid isikuid kohtab ka kirjanduses: Ihnur... Idioot... Kurva Kuju Rüütel... Vägev Vähk, Ahne naine... Tead ju küll, et kõik inimesed on seestpoolt vaadates Kõiksused, aga saad melanhoolselt aru, et välja paistab sellest kõigest vaid Miski. Tead küll, et inimesed on vaid sündmuste, vektorite, olukordade ja intentsioonide kimbud, et nende sees pole midagi jäävat, jah, tead küll, aga näiteks draamakirjanikud määrivad tegelasele ju tavaliselt kaela “omadused”, olgu ta siis Piibeleht või Keegi Hallis. Mõni autor on väga banaalne – kuni jõulise monumentaalsuseni välja. Näiteks on tal tegelaseks Halb. Siis tuleb Hea ja võidab Halva. Nii see vaatajale paistab ja muud ta teada ei saa, ei peagi saama.

Sotsiaalpsühholoogias räägitaksegi *actor-observer problem*’ist, näitlejast ja vaatajast, ehkki antud juhul peab muidugi tõlkima: tegutseja ja jälgija.

Kaur&Kender jälgib. (Kas tegelasi on kaks? Minule tundus, et üks.) Tegelikult see pole üldsegi Kaur, vaid Karl. Tegemist on nimelt minavormis romaaniga. Mõned

on oletanud, et selline romaan on pihtimuslik, kuid see pole kunagi nii. Tegemist on vaid fookusega, modaalsusega.

Enne rääkisime, et Mina teab tavaliselt kõik. Tegelikult ta arvab, et teab. End seestpoolt vaatlev kuju võib olla väga ülbe ja enesekindel, kuid teda tabavad ikkagi üllatused. Mina teab tegelikult ainult nii palju, kui kirjanik tal laseb teada. Kirjanik ise vist teab kõik. See on muidugi vaieldav. Mõni tekstiautor laseb end samuti juhusest kanda. Pärast muidugi teab kõik, kui asi kaante vahel. Enne ei tea. Siis võib teatud kirjanikutüübi puhul luuavarrest ka pauk tulla (?). Aga pärast ki võib tegelane võõraks jääda. Vastikusega võtad kätte oma vana teose, kus hulgub ja uimerdab keegi mees, kes sulle täiesti võõras, miskisugune karakter, iseloom, miski ebameeldivalt reljeefne ja huvitav, miski, mis on tüüpiline, vaata et arhetüüpilinegi, aga jah – ikka võõras. Ta ei räägi endast piisavalt. On vait. Keerab pea ära.

Minategelane võib ju päris pime olla. Või ka minategelase seisukorda asetatud, sellisena fokuseeritud/fokaliseeritud, neutraalselt teist teadvust kirjeldav jutustaja. Kafka puhul on räägitud taskulambi valguskiirest. See näitab meile, kui palju K. või Karl Rossmann näeb. K. ei saa millestki aru. Minu arust ta ei saa aru saamagi.

Meie Karl ei saa ka kõigest aru. Läbi kogu teksti ei suuda ta endale päriselt selgeks teha, miks ta Simsonit söimab ja hambaid suust välja taob. Ta ei tea täpselt, miks ta Simsoni maja põlema ei pane. Lk 13 ütleb ta, et ta ei saa aru, miks “Marks” piiblit loeb, ja lugeja ei ütle ka, miks ta

loeb. Ta ei oska päriselt kõike, näiteks lk 85 selgub, et ta ei oska ühe käega sigaretti rullida. Ta ei valitse alati olukorda, näiteks lk 110 tal ei seisa, ehkki ta subjektina tahab, et seisaks. Niisuguseid kohti on päris palju. Karl räägib nii palju, kui ta parajasti tahab meile rääkida, ja seetõttu peame leppima Karliga, nagu ta ennast näitab. Peame tutvuma ta mõtetega isegi neil juhtudel, kui me ei taha ta mõtteid teada. Mina oleksin eelistanud, et Karli näidataks üldse väljast. Karl vajub aegajalt allapoole sündmuste horisonti. Siis ei saa ka lugeja enam midagi aru. Lk 9 ei saa ärkav Karl aru, kas ta on litsimajas või mitte. Kui tema ei tea, siis ei tea mina ka. Vihjatakse, et Jumal võib seda teada. Jumala vastust me ei kuule. Pärast selgub, et ollakse "Marksi juures". Miks seda kohe ei öeldud? Autor ju teadis, kus Karl on – isegi juhul, kui Marks ei teadnud isegi, kes ta on ja kes ta juures on.

Miks ma selle kallal norin? Asi on selles, et olin meediabuunist aru saanud, et tegemist on koleda, värske ja jõulise, seejuures lisaks eriti brutaalse romaaniga, mis eelarvamus- ja atitüüdivabalt kirjeldab monumentaalset amoraalset tüüpi. Lootsin kohata midagi Tauno Kangro Kalevipoja-taolist. Mulle meeldis teadmine, et saan lugeda midagi macholikku ja et – mine tea, äkki on lausa tegemist millegi Gide'i või Genet' või markii de Sade'i poole kalduvaga, või siis mingisuguse kohaliku Trainspottinguga või Rummu Jüriga või Doom Generationiga või – annaks Jumal – millegi veel originaalsemaga.

Nüüd aga märkan teatud pettumusega, et romaanike on kena ja intellektuaal-

sepoolne. Jah, ega sa intellektuaalilt päris õiget animaalsust ikka kätte ei saa! Kohati tuleb kõrgkultuuri sisse. Ajuti tegelane heitleb ja kõhkleb. Tal on dilemmasid ja nimetuid igatsusi. See teeb teda nõrgaks.

Ka stiilis on palju reminiscentse. Jyrki peeretuste registreerimine kellaajaliselt – kas polnud Robbe-Grillet'1 midagi taolist, või oli see mõni muu "uus romaan"? Mõned meelisklused, eriti pohmakas kohad meenutavad Marion Bloomi sisemonoloogi enne uinumist. Lk 74 ilmuvad visioonäärased suured kerad! Kas ärikas näeb siis Dali-stiilis unenägusid?

Samas: roppuste ja seksuaalsuste kirjeldamisel ollakse metonüümiline või muidu väljajäteline (lk 70–71 antakse vahekord edasi ainult oraalsete meetodiga, s.o kuuldava teksti kaudu, suguelundite ja nende konkreetse tegevuse kirjeldus puudub, mistõttu koht jätab rõveda eelmainega teosest hoopis snoobliku ja peenutseva mulje). Jääb segaseks, kas homoseksuaalne vahekord peldikus osaliseltki õnnestus või jäi üldse ära (lk 93). Kuri-teod on jäetud detailselt kirjeldamata. Verd on vähe. Mõni mõrv on lausa oletatav. Lk 131 jääb mulle arusaamatuks, kas üks asotsiaal sai haavata ja teine surma, või ikka laskis Karl lõplikult maha juba korra Marksi poolt haavatud asotsiaali. Ja mis tegid sellal teised asotsiaaliid? Lk 130 võib ju aru saada, et pimedas hulgub mitu asotsiaali. Ja ma ei saa aru, kui palju nad enne neid lasknud on ja kas nad episoodi kirjelduse lõppedes "seal" (prügimäel) laskmist jätkavad.

Et peategelase paljusid käike ja elusündmusi tuleb rekonstrueerida ja mõis-

tatadagi, jääb Meie vahetust kaasaelamisest selles isenesest päris heas ja varaküpses romaanis natuke puudu. Kas pole siin liiga palju Tema seespoolset *Ergriffenheit*'i (kaasaelamist?) ja natuke vähe *Überschau*'d (ülevaadet), kui Steigeri termineid kasutada? Aeg-ajalt tajun miskisugust ülearust kodanlikkust ja steriilsust.

Autor on intellektuaalsusest, stiilist, kultuurist ja psühholoogiast hoidnud hammastega kinni nagu estoonlane päästevestist. (Vastavateemaline vihje romaani lõpus on päris kõhedaks tegev. Noh, kas nüüd kõhedaks, aga võpatad küll.)

Üks ametlik, kirjandusteadlaste poolt juba petrifitseeritud ja tegelikult raamatu kaanel ettepakutud versioon kõlab, et see "Iseseisvuspäev" on Tode "Piiririigi" madal (s.o teadlikult vulgaarne) variant. Mõlemad variandid on paraku võrdlemisi kõrged. Brüssel on muidugi Helsingist peenem, aga see ei ole veel põhimõtteline vahe.

Otsustavam ja kompromissitum sukeldumine elu lihtsasse ja pretensioonitusse jälkusse oleks andnud kongeniaalsema tulemuse. Mainisin korra juba Genet'd. "Varga päevik" või "Roosi ime" või "Meie Lillede Jumalaema" või "Querelle" oleksid noorele, kindlasti loometeed jätkavale kirjanikule kasulikud tudeerida. Ja mine tea, ehk näiteks koguni Celine?!

UDO UIBO

Kalev Koidula õnne võimalikkusest lehkavas Eesti Vabariigis

KALEV KESKÜLA. VABARIIGI LAULUD. *Tuum*, Tallinn, 1998. 68 lk. Hind 74 kr.

Kalev Kesküla "Vabariigi laulude" ja tema eelmise luulekogu vahele mahub seitse aastat. Ühest küljest on need olnud seitse rammusat aastat *Eesti Ekspressi* egiptuse lihapottide juures, aga samas ka seitse lahjat, luulevaba aastat. Mingist "katkestuse kultuurist", mida selle all ka ei mõeldaks, pole ometi põhjust rääkida: Kesküla uus luulekogu haakub tõrgeteta eelmisega, mille pealkiri oli mäletatavasti "Eneseirooniline armastaja". Eneseirooniast ja armastusest on tiine ka tema vastne luulevihik.

Alustagem armastusest. Pole ju kahtlust, et "Vabariigi laulude" puhul on tegemist isamaaluulega, ja millest muust saaks isamaaluule sündida kui mitte isamaa-armastusest. Aga nagu on suusoojaks öelnud võõrriigi klassik: "Ljublju tebjja, no strannoju ljubovju." Eesti isamaaluule on eostunud valdavalt võõra võimu vaiba all, igatsuse ja ilmaoleku süleluses, ning väljendab seetõttu enamasti taevalikku, *sakraalset* armastust. Ja nüüd, mil ihaldatud taevariigist on saanud kõigiti konkreetne vabariik, on ülevate tunnete asemele paraku astunud maine, *profaanne* armastus.

"Meie Vabariik / on demokraatlik nagu Ameerika / ja õiglane nagu jumalariik // Vastuoluline nagu Matteuse evangeelium / ja hämar nagu Herakleitos / vihjeline

nagu Delfi oraakel / aga seisab nagu Martin Luther // mõisa õues müts peas / / Naise juurde läheb piitsaga / nagu Friedrich Nietzsche.”

Sakraalsfääri profaneerumist kajastab luuletaja isamaa-armastuse eneseirooniline hoiak. Iroonia tõttu on autori suhtumist raske ühemõtteliselt määratleda ning päris tihti on võimatu öelda, mida on väidetud tõsiselt ja mida naljaga pooleks. Säärane hinnanguline ambivalentsus on eesti kirjanduses õigupoolest traditsiooniline – ega ka Mati Undist saa alati aru, “kus ta nalja teeb” ja “mis ta öelda tahab”, ning lugupeetud klassiku A. H. Tammsaare nime ei maksa selles ühenduses vist üldse suhu võtta. (“Tee tööd, näe vaeva, siis tuleb ka surm,” parafraseerib Kesküla.)

Eelkõige eesti kirjanduse traditsiooniga ühendab “Vabariigi laule” veel nende intertekstuaalne hüperaktiivsus, mille puhul samuti on täheldatud semantilist hajuvust: “Luuletused kihavad tsitaatidest ja vihjetest, mis elavad Kesküla raamatus päris omaette elu ja loovad nii detailse intertekstuaalse ruumi, et labürint oleks selle kohta vähe öeldud. Teisest küljest ei jookse need viited ometi kusagil kokku, nad kõik jäävad enam-vähem sõltumatuks, paiguti isegi isoleerituks, nii et Vabariik osutub nullpunktiks, mis on igal pool ja mida päriselt ometi kuskil ei ole.” (Hasso Krull, Uudsus või originaalsus? Kõik luuleraamatud 1998. *Looming* 1999, nr 3, lk 420.) Tõsi jah. Kuid kui kujutada on soovitud kollektiivset alateadvust, kas on siis pidevust vaja üldse eeldada?

Muidugi on “Vabariigi laulud” muuski

mõttes tihedalt seotud eesti kirjandustraditsiooniga. Tegemist on jõuliselt isikupärase sünteesiga ärkamisaegsest isamaalulest, 1920-ndate aastate ajalauludest ja 1960-ndate modernismist. Just nimetatud kolmest allikast lähtuvad Kesküla luule kolm komponenti – patriotism, mis on priiks tehtud ärkamisaegsest romantilisest paatosest, sotsiaalne erksus, mis on vabastatud 1920-ndate aastate vasakradikaalsest ühiskonnakriitikast, ja vabavärss, milles puudub 1960-ndate aastate isamaaluule traagiline elutunne. Õigemini annavad need kõik endast kohati märku, aga see pole põhiline, sest laias laastus asendab seda kõike reaalse elu värviküllust ja vastuolusid tunnistav ning neid koguni nautiv autorihoiak, mida võiks nimetada sotsiaalseks hedonismiks.

See, mil moel Kesküla on ümber mõtestanud kirjandustraditsiooni ning kuidas tema kolmest allikast on saanud kolm komponenti, võib olla ja ilmselt ongi “Vabariigi laulude” kolme sorti vastuvõtutõrgete põhjus – aga need on olnud selle 1990-ndate aastate ühe tippluulekogu puhul üllatavalt suured. Ent lähemalt vaadates tundub asi üsna loogiline: marurahvuslasele on vastukarva Kesküla eneseirooniline patriotism, mida ta peab ekslikult mõnitamiseks; vasakradikaalile käib närvidele Kesküla sotsiaalne hedonism, mida ta peab mõistagi konformismiks; ja arbujate riimilingudesse takerdunud esteedile, kelle jaoks luule on “sõnadesga valtseri tantsimine”, näib näotu Kesküla vabavärss, tema täistallaga lastud “Oige ja vasemba”.

Neile sinastele, kes otsivad luulest ühemõttelist sõnumit ja ideoloogilist puhtust,

tahaks muidugi soovitada: armsad inimesed, miks te loete luulet, mille tarvis teil puuduvad vastuvõtuorganid; miks te ei piirdu ajaleheartiklite, poliitiliste ja filosoofiliste traktaatidega? Aga neile, kes kuulata soovivad, on selline sõnum "Vabariigi lauludes" täiesti olemas. See kuulutab õnnelik-olemise võimalikkust Eesti Vabariigis. Jeesuse pruut võib armastada taevariiki ja ori kaugel taevarannal kangastuvat ideaalset isamaad, vaba inimene aga saab õnnelik olla ka siin ja praegu, armastades oma reaalselt isamaad ja lehkavat vabariiki kogu tema ilus ja inetuses, kõigi vooruste ja pahedega.

"Oma õnne tuleb sul Vabariigiga jagada // Oma meest ja naist / minevikku ja tulevikku / igatsust elavate ja surnute järele // Jagada silda, mille all murepäeval kõssitada / vesivoodit, milles rõõmupäeval loksuda // Kui Vabariik on vana / tuleb sul teda võötada ja viia // kui jalutu siis kanda / oma südames / soosilmade ja mäekuplitega tükkis // Oma õnne tuleb sul Vabariigiga jagada // Sest sinu lagi on suur kirk / ja väike lotovõit / Aga Vabariik on õnnise / õnne ja juhuse armuühendusest sündinud / vee- ja tulekindel mutant // Tema varustab sind igal õhtul / puhta pesu ja homse päevaga."

Ei saa salata, et "Vabariigi laulude" sotsiaalne hedonism on suure tunde kasvatusliku väärtusega.

ANDRES EHIN Koirohust rajatis

MARKO KOMPUS. KOIROHUSEIN. Huma, Tallinn, 1998. (Õlekõrs). 136 lk. Hind 29 kr.

Huma väärrib tunnustust. Viimastel aastatel on ta üllitanud õige mitme noore ja andeka autori luulekogusid. Tunnustust väärrib ka Kultuurkapital, kes neid kogusid on lahkesti oma rahaga toetanud. Veelgi enam väärrib tunnustust Marko Kompus, kel on olnud väärt luulet välja pakkuda.

Küllap kuulub "koirohusein" üheksakümnendate aastate esinduslikumate esmatrükkide hulka. Autor pole küll ehk suur avastaja, aga ta on end Eesti (Masing, Kaplinski, Laaban, Alliksaar, Lepik) ja maailma (Trakl, Mandelštam, Lorca, Brodsky) luuleavangardi loodud ruumis üsna koduselt sisse seadnud ja selle ruumi kujundusse kiiduväärselt süvenenud.

Pealkiri on meeldivalt intrigeeriv. Ette rutates mainigem, et botaanilisi nimesid on Kompuse kogus rohkesti – saalapuu, viirpuu, hõlmikpuu ehk ginko, angervaks, madar, vägihein, mürt, kuldvits, koirohi. Kompus tegutseb kahe olulise luulebotaaniku – Masingu ja Kaplinski – jälgedes.

Niisiis – koirohi. Mispärast siis "koirohusein"? Kas tahab autor meile midagi massiivselt mõru, midagi kapitaalselt kibedat pakkuda? Kas tahab ta niitmata jäetud, metsistunud heinamaasiiluga meie tähelepanu kõita? Kas vihjab ta Tšernobõlile, radioaktiivsele seinale? Või vajadusele tõsta koirohu kui ammutuntud isuärataja abil meie vaimseid ja luulelisi apetiite? Võib-olla vihjatakse koguni koi-

rohu uimastavatele omadustele, mis tipnevad absindi nime all tuntud koirohu- ja aniisitinktuuride segus ning põhjustasid omal ajal Eduard Viiralti liigvarajase lahkumise elavate seast?

Küllap kuuluvad kõik need võimalused, Tšernobõl ehk välja arvatud, tõsiselt võetavate hulka. Siiski on asja tuum milleski muus. Nimelt selles, et koirohulõhnas ühinevad kaks vastandit – mõrudus ja magusus. Lk. 20 ütleb luuletaja:

Hetk kinnistub, jääb ja läheb.

*Puutub kellegi hinge, kellegi unistusi
aegade majas. Selle mõrudat magusust
maitseb, ilude valu imab enese pinda;
sisse ja säsisse.*

Kahe vastandi ühendamine luulekujundisse ilmestabki “koirohuseina” mõnda-kümmend esimest lehekülge. Lisaks mõrule magususele tulevad veel ilude valu, lootmine ja lootmatus, suutmine ja suutmatus ning kirg, mis on “kuumalt kylm” ja “kylmalt kuum”. Niisugused armu- ja surmatungi suurele kooslusele ja vastasseisule taandatavad lihtvastandsõnadega kujundid ei paista küll uudsuse poolest silma, aga on vähegi stiilitundelise autori puhul alati mõjusad. Nõnda on see olnud juba ennemuistsete loitsude loomise aegu. Marko Kompus oskab seesugusele Erosee-Thanatose ürgpingele väga hästi tausta ja tämbrit leida. See lisab talle allakirjutanu silmis tublisti plusspunkte.

Siiski on Kompus ilmselt tajunud hädadohtu, et suhteliselt abstraktse loomuga lihtvastandused võivad nüansinäljase male lugejale pikapeale tüütuks minna. Seepärast hakkab ta järjest enam viljelema kujundit, kus Jungi poolt tähtsustatud pingeid ei öelda otse välja, vaid tarvitatak-

se luulekogu pealkirja väärilisi kaude- või peitkujundeid. Lk 24, J. Brodskyle pühendatud luuletuses on armupooluse võrdkujuks “hinge aken”, mida kujundina ei saa küll sugugi mitte avastuslikuks nimetada, aga seda väärtustab surmapoolust sümboliseeriv tuul, mis “tantsib tubasid tühjak”. Erosee ehk armutungi ümberütleva eritlemisel on Kompuse üheks lemmiksõnaks “hellus”, Thanatose ehk surmatungi puhul – “tyhjus” või ka “loobumine”. Elu jooksul tuleb ette palju väikesi loobumisi. Elu lõpetab suur loobumine – surm, mis on ühtlasi veel lein, unustus ja kaduva koda.

Kui luulekogu algusosas huvitavad Eros ja Thanatos Kompust vastandjõududena, siis luulekogu keskpaigast peale hakkab teda huvitama pigem Erosee ja Thanatose kooslus. Tihti on need omavahel nii kokku sulanud, et ei saa päris täpselt arugi, kus üks lõpeb ja teine algab. Ja ilmub “koirohuseina” peale veel üks Erosee ja Thanatose koosluse võrdkuju – “armastusämblik”. Iga loodusloohuviline teab ju, et üht liiki isaämblik saab sigitada vaid korra – pärast esimest ja viimast suguühet sööb emaämblik ta ära.

“Armastusämblik” ja “koirohusein” on üsna lähedased sugulased. Kui Kompuses oleks üksjagu enam provokaatorit või vaimude väljakutsujat, siis oleks ta ehk “armastusämbliku” luulekogu pealkirjaks valinud.

Luulekogu lõpuosas ei loobu Kompus vihjetest Eroseele ja Thanatosele, kuid aina ilmsem on, et ta andub luuletajate suurele kiusatusele – sõnastada sõnastamatut, väljendada väljendamatut. Ehk on siiski täpsem öelda nii: sõnastada sääraseid

hingeseisundeid, mis on sõnastatavad ainuüksi luulekeeles. Küllap teab Kompas, et ainult säärase kiusaja abil, ainult uskudes luule ainuomastesse võimalustesse ja võimetesse, pingestub sõnamäng maagiaks.

TAUNO VAHTER **Maga kiiremini!**

MAIT RAUN. WAKE UP. Naiivseid mälestusi ajaloost 1987–1988. SE&JS, Tallinn, 1998. 406 lk. Hind 116 kr.

Kõigepealt peaks arvestama sellega, et raamatus kirjeldatud sündmuste toimumise ajal tähistasin mina oma esimest juubelit. Sain kümneaastaseks. Mait Rauna raamatut võib lugeda erinevate eeldustega, kas lihtsalt tagasivaatena ajaloole või kui ühe inimese elukäsitlust. Viimane tekitab minu jaoks mõningaid probleeme ja kahtlusi. Raamatul on nimelt teatud irooniline alltoon, mis tundub kuidagi vananenud, pisut imelik isegi juba tollal – kümme aastat tagasi.

Mäletan, et tollal oli väga populaarne imitaator Rein Tomingas. Tema matkis Brežnevi pominat ja rögastamist, Vaino väga naljakat eesti keelt jt prominentide kõnemeaneere. Rahval oli kohutavalt naljakas. Siin raamatus on paljugi sellesarnast suhtumist.

Mul on siiani alles tollane postkaart Pika Hermannini torniga. Lainelise ENSV lipu olin sodinud sinimustvalgeks. Müüripealsed kriipsujukud kujutavad Vainot, Sauli ja Lumistet. Nende kommentaarid

on umbes sellised: Võtke see jäledus maha! (Vaino); Tapan enda! (Lumiste). Saul kaitseb tornis kuulipildujaga punalippu. Kaardi pöördel on seletus: Karla unenägu enne Rahvarindega kohtumist. Lahtris “Kuda” on: Toompea, suunamisega Moskva kaudu. “Komu” on Onu Karla või Rahva Isa või Päästja või Seltisimees Vaino ehk Kurat. Vainole joonistasin hästi mitu mikrofoni, et ta saaks igäuhte aevastada, rögastada jne...

Mulle on see kaart praegu mõnes mõttes naljakam kui siis ja ma ei arva, et ma peaks seda häbenema. Aga seda raamatut lugedes on mul tunne, nagu autor elaks ikka veel tollases maailmas ja sodiks endiselt postkaarte. Pahad tegelased on väga pahad ja iga uue pahareti tutvustamisel kirjeldatakse tema punsunud nägu jms. Autori irooniline huumor on isamaaline – näiteks lugu ajaloolasest, kes väitis, et Eesti riiki pole kunagi olnudki.

Või ka imestavad küsimused stiilis, et kas siis nõukogude võim on meile valetanud, mis sisaldab endas sama liiki irooniat. Seetõttu ma ei saa olla nõus tagakaane väitega, et need, kes stampe armastavad, ärge seda raamatut lugegu. See raamat on ju stampe täis! Peab veel päris palju fanaatilisust olema, et sellise teose üle veel tõsiselt naerda või imestada. Teada ju, tagantjärele on see nagu lapse peksmine. Minul ei ole kunagi sellist viha olnud, et ma ikka veel naudiks endiste mõnitamist. Oli ehk mingi põlgus, aga viha küll mitte. Õnneks ka ei kasvatatud nii.

Meie klass sai tollal just pioneeriks. Viimane ports, kes veel vande andsid. Mina ei hakanud. Ma ei väida, et ma

oleksin seda teinud vihast süsteemi vastu ja sügavast rahvustundest. Lihtsalt ei huvitanud. Kooli pioneerijuht tegelikult lubas mulle isegi paelad peale anda, kui hakkan. Ma ei osanudki talle seletada, kui ta keeldumise põhjust küsis. Vaino kohta me koolis nalju ei rääkinud, isegi kui ta meil koolis külas käis ja komsomol enne kõrge külalise tulekut kähku pandi peldikus tekkinud uputust kuivatama. Aga see oli aeg, kui õues hakati venelase ja sakslase asemel mängima rohkem eestlast ja venelast. Ja vene lapsi pildusime kividega, ma ei mäleta, miks. Ja klassijuhataja ei rääkinud enam, et Lenini ees tuleb müts maha võtta, ta hoopis nuttis, kui Ivo Linna oma rahvuslikust kuuluvusest laulis. Vaarisa moodi. Lapsed aga tahtsid tegelikult hoopis teist laulu. Oli vist "Ämblik". Raun kirjutab: "IME. Ise Majandav Eesti. Raadiost tuleb muusikat. Minu süda jääb pörutusest seisma. Lihtne. Geniaalne. Tõesti: see on ime! Millesse veel uskuda? Ikka imesse, suure tähega imesse... jne."

Kahju, ma ei suuda seda entusiasmi jagada. Muidugi, ma olin siis kümneaastane ja sain asjadest teisiti aru kui praegu. *Sirbist* vaatasin ma ainult karikatuure ja heal juhul lugesin uute raamatute veeru läbi. "Sitta kah!" puhul oli minu jaoks tähtsam sõna "sitt" ise, mitte tema kuju. Aga ega vist aktiivselt ei saagi asjas ilma fanatismita osaleda. Minu kool oli kesklinnas, Estonia vastas. Pärast tunde käisime aastaid mööda inimestest, kes seisid Draamateatri ja Tammsaare kuju ees ning midagi rääkisid või allkirju kogusid. Andsime ka algul allkirju, ikkagi uus asi. Ei mäleta küll, mille nimel. Algul ei lasknud onud ligi, et liiga noor. Siis nad seisid seal

aastaid, ka vihmas ja lumes. See oli juba kuidagi nukker ja halenaljakas. Mõned seisid veel ka siis, kui ma kooli lõpetasin. Jälle Madisson, räägiti.

"...Lauristini näos ei ole naeratuse varjugi. Võibolla hakkab ta taipama, kui kahepalgeline inimene on Savisaar, kord kaisukaru, siis kaljurahn, türann, kes trambib üle laipade..."

Rauna raamatus on vaenlased selgelt olemas. Üks selline on Savisaar. Nuhiks nimetatakse ka päris paljusid. Näiteks õigusteaduskonnal on tugev KGB märk küljes. Osalt on Rauna suhtumine huvitav, peegeldades rahva tollaseid jutte. Kohati aga tundub kõik taanduvat autori poliitilistele eelistustele (teose järelsõna muide on Mart Laarilt).

Laps õpib ruttu. Vaenlased olid Sai, Vaht, Vaino, Saul, Kogan, intrid, pluss veel mõned, kelle nimesid ma siis paremini mäletasin. Ajalooõpetaja ütles, et venelaste rongkäik ajas teda naerma. Eks siis ajas meid ka. Klass kommenteeris, kuhu vanemad neid viinud ja mida rääkinud. Anu ütles, et tema vanavanavanaisa onu tegi sõnad laulule "Eesti lipp".

Matemaatikaõpetaja sattus hüsteeriasse, kui kuulis möödasõitvast mikrobussist venekeelset möla: "Tasa! Nüüd ma ei kuulnudki. Äkki on sõda lahti!" Kodus oli hakatud esimest korda rohkem Eesti Televisiooni vaatama. Päris väiksena ei saanud ma aru, miks kõigepealt vaadati Soome uudiseid ja siis AK peale naerdi.

Raun kirjutab veel päris palju mitmesugustest tolle aja noorteühendustest ja nende tegemistest. Osalt vist nende kirjelduste tõttu on raamatu alapealkirjas sõna "naiivne". Palju võõraid nimesid,

minu jaoks lihtsalt üle-eelmine põlvkond. Mul ei teki mingit ühendust nimele peale nagu Aarelaid, Nassar, Timm, Sälgi või Kiirend. Ma pidin ka kontrollima, mida “uskorenije” tähendas. Ja *Lisandusi...* pole ma kunagi näinud.

Tollal olid asjad kuidagi selgemad. Kogunemistel käimine tundus üsna loomuliku ajaveetmisvormina. Hirvepargis olime. Hästi palju rahvast oli ja rääkijat ei olnud näha. Balti ketis olime hiljem otse alguses, paar meetrit Indrek Toomest. Kuigi see tundus siis juba pisut tobedana. Selle suve trendikaup oli eri värvi pliiaatsite või kleplintidega tehtud lipukesed, mõned poisid olla teeninud nende müümisega Lauluväljakul päris kena raha.

Platsi peal oli üldse hea – seal olid ju ainult head inimesed, kõigile kõnelejatele plaksutati. Lauldi vähem kui laulupidudel. Siis mul viskas üle, kogu aeg pidi püsti seisma, ja kuna kõik sama juttu rääkisid, siis ei viitsinud enam kuulata. Vanemad olid pärast kurjad, et enne lõppu pidi ära tulema.

Raun ei ütle välja midagi uut või üllatavat. Raamatus on palju detaile ja lõpu poole muutub ta lihtsalt stenogrammiks. Lihtsalt ühe inimese loona on “Wake up” pisut segadust tekitav, võõras. Aga meis kõigis on alge või tahtmine kirjutada oma elust, see ju tundub nii unikaalne.

VEIKO MÄRKA

Kuus, kes kuidagi kokku ei saa

MERCA. VANA LIBU HOMMIK. 48 lk. OLAVI RUITLANE. INEMISE SISU. 32 lk. CONTRA. PÄIKE JA LAMP. 48 lk. AAPO ILVES. ÜKS PEDAJAS. 30 lk. TIINA PAI. ARMASTAB MÕRVATUD HALDJAID. 48 lk. VILLU TAMME. SORLIMEKI PLÄT. 48 lk. *Kõik: Eesti Kostabi Seltsi Kaasaegse Kirjanduse Keskus, Tartu, 1998.*

Tegu on järjekorras viienda kuni kümnen- da luuleraamatuga sarjast, mida selle põ- hitoimetaja Kauksi Ülle on algusest peale nimetanud noorte geeniuste sarjaks. Ja üks ta nii olegi.

Ei tee saladust: kuna ma kõiki kuut autorit vähem või rohkem tunnen, on palju alljärgnevast omavaheliste jutuaja- miste või intervjuude tagasipeegeldus. Oleks ju äärmiselt ebaõiglane öelda ini- mese kohta üksipäini tema luuletuste põh- jal, et ta on loll, kui ta ise vastupidist väidab.

Kuus on halb arv. Kuut noort luuletajat on raske grupeerida. Võiks teha kaks kol- mikut. Püüdsin, ei tulnud välja. Kolme kaksikuga jõudnuks ehk kaugemale (Mer- ca – Pai, Ruitlane – Contra ja Ilves – Vil- lu). Aga seegi on liiga konstrueeritud. Niisiis, ikka ühekaupa.

Kuigi noorte geeniuste sari loodi Tartu Noorte Autorite Koondisse (NAK) kuu- lujate esitlemiseks, pole kahel käsitletaval autoril selle organisatsiooniga suurt mi- dagi ühist. Mercat võib vähemalt nime- tada “NAKile lähedal seisvaks isikuks”, aga Tamme Villu pole sedagi.

Ka pole kõik autorid sugugi mitte debütandid (seegi oli sarja käimapaneku üks esialgne eesmärk). Üksnes pooltele (Ruitlane, Pai ja Ilves) oli see esimene raamat.

1. Merca "Vana libu hommik"

Raamatu saamisluugu oli üsna ebaharilik.

Kauksi Ülle kui sarja toimetaja tahtis kangesti ka Vanemuise esinäitlejannalt käsikirja. Selgus, et Mercal oli luuletusi küll, aga kõik kusagil märkmikulehtedel, läbi-segi muude graafiliste märkidega. Filoloogiatudeng Maris dešifreerinud tekstid ära. Ja Merca leidnud, et see hääl on.

Nii saanudki Merca kolmas raamat (esimesed ilmusid kümne aasta eest Kanadas) valmis. Raamat leitud ka ostjate poolt hea olevat, nõnda et müüdi vähem kui poole aastaga läbi.

Sisu on kõige ehtsam ja stiilsem dekadents. Pohmellis peaga veedetud ja valesalt läbitunnetatud hommikud on selles tähtsaimal kohal. Aga Merca on alati seisnud poliitilistes tõmbetuultes ja seetõttu on raamatus ka sotsiaalset rütmi, mis pole eesti naisluulele omane. "Tahaks millegi vastu protestida, aga pole ju enam midagi," nagu ta ise kurtis.

Nii protestib Merca viimasel ajal rohkem relvastatud kaitseliitlasena ja võõbatud näoga Erna-retkelasena. Luules on protest suunatud seksistliku maailmakäsituse ning naistevahelisele armastusele kõõrdi vaatajate vastu. Sellest on eraldi tsükkel – sonetipärja kujul.

"Kõik naised on hundid," nagu Merca ise ütles. "Välja arvatud mõned ebaõn-

nestunud naised, kes on ebaõnnestunud hundid."

Kui ma seepeale küsisin, mis loomad siis mehed on, vastas ta: "Kassid. Neile on vaja ju kolme asja: sooja kodu, korralikku ninaesist ja võimalust vajaduse korral ringi tõmmata."

Minu meelest iseloomustavad need sententsid Merca kogu nii hästi, et tekstinäiteid pole kõrvale vajagi. Küll on vajalik lisada, et kogu kaanevärv on roosa.

2. Olavi Ruitlase "Inemise sisu"

Pealkiri on vist kõige viletsam asi selle raamatu juures. (Ometi on just Ruitlase välja mõeldud NAKi legendaarseimate esinemiste pealkirjad.)

Ruitlase elu pole kerge olnud. Veel peaaegu lapsena pidi ta Võru tööstuskoolis mingit puidueriala õppima, veidi vanemana veetis kaks aastat nõukogude armee koosseisus Arhangeliskis ja kukkus seal Dvinaa jõkke.

Luuletama hakkas Ruitlane aga juba varem ja on seda ikka hästi ning üha paremini teinud. Ilmselt ei ole tema teise (ja tõenäoliselt veel tugevama kogu) ilmumine enam mägede taga. Kontrastiks eluraskustele on Ruitlase luuletused äärmiselt kerglased. Tekib mulje, nagu hüpleks Toomas Nipernaadi pea ja kandlega rohutirts mööda suvist nurme.

"Inemise sisu" esilekündivaimad tekstid on "esä varast", "ballaad Edast", "aga ükskord" ja "eurolaul". Ja veel päris mitu, kuid kõike ei jõua kirja panna. Aga on ka lamedust ("oh tule pealegi", "loojang

merel”).

Ammendamatuks inspiratsiooniallikaks on Ruitlasele Eesti Vabariigi sise- ja välispoliitika (eurounion, presidendipeere, tutsid ja hutud, Liibüa, NATO). Mõlema suhtes on ta üsna nihilistlik ja kalduv neid persse saatma.

Kohati muutub värss epigrammiliseks (Kulboki ja Vahingu meenutamine “eurolaulus”) ja see näib Ruitlase üks tugevaim külg olevat. Teine on võime päevauudi-seid kunstilisse vormi töödelda.

26st luuletusest 11 on võrukeelsed. Nagu Contra nii ka Ruitlase luulet aga on vaja vaadata autori elavas esituses – muidu jääb pilt temast poolikuks.

3. Contra “Päike ja lamp”

Erinevalt kõigist teistest sarja raamatutest on tegu valikkoguga.

Pealkirja on lihtne lahti mõtestada: päeval on Contra päike, öösel lamp.

Contra seda oma koguks ei peagi, vailiku tegi ju Kivisildnik ning temaga pole üldiselt mõtet vaielda. Pealegi on Contral musttuhat muud võimalust, kuidas oma sõnade mürki rahvale veeni süstida.

Lugedes mõjuvad mitmed värvid üksluiselt, umbes nagu libedal kõnniteel kõndijate vaatamine: esiotsa kakerdavad siiasinna, siis tuleb jalustrabav puänt. Kuna-gise lihtsa maapoisisina on Contra säilitanud hella ja lähedase sideme loomadega – lehmad, lambad, kassid, koerad, kirbud, leemurid. Kuid üldiselt pole teemat, millest ta poleks võimeline kirjutama. Kogus on nii armastust, poliitikat, sporti kui variat. Nagu ikka, on head Contra tööt-

lused levimuusika kullafondist (“kassatšekk”, “ma ei tea ju”, “rokihotell”).

“Päike ja lamp” ütleb Contra kui loovisiku kohta midagi üsna juhuslikku. Selles sarjas väljaandmine dokumenteerib üksnes seda, et Contra kuulub NAKi sõprus-konda. Ajaks, kui see raamat trükki jõudis, oli tal endal juba uus (“Ei ole mina su raadio”) valmis. Õige Contra on selles. Lisaks veel tema seitsmendas, kaheksandas, üheksandas ja kümnes raamatus, mis samuti varsti lugejate ette peaksid jõudma.

4. Aapo Ilvese “Üks pedajas”

Ilves on NAKi geeniuste seast kuidagi kõige teenimatumalt varju jäänud. Elutseb seal Räpinas ja ajab mingeid Räpina asju. Kui Tartu tuleb, siis üksnes selleks, et noortel neidudel päid segi ajada.

Ometi on tema luuleraamat üks kõrgetasemelisemaid ning ühtlasemaid, mida ma tean. Selles on sotsiaalsust, peiarlust ja keelevigureid üsna samas tiheduses mis Contral või Ruitlasel. Aga ka omapära. Nimelt keskendub Ilves suurel määral oma liiderlikkuse kujutamisele.

Pealkirja andnud luuletus väärrib tsiteerimist, kuna see annab võtme ka järgmiste mõistmiseks: “Üks pedajas meil kasvas õues / üks pedajas... / ja peded käisid / pussid põues / selt lõikmas tõrusid ja lehti / et nendega saaks endid ehti.”

Raamatus on veel mitu geniaalset luuletust (“mul on peenis...”, “SÕL”, “Apokalüpsis”) ja veel rohkem geniaalseid üksikridu.

Ja kusagilt nende vahelt jääb kummitama üksildustunne, üksiku ja massi vastasseis, mida on traagiline ise kogeda, aga lõbus pealt vaadata.

Ilves ei muutu labaseks nagu reeglina Tamme ja vahel Contra. Ta ei põgene inimese juurest, et sitale suud anda.

Ilves on ka hea parodist – nii lastelaulude (“Laululapsed loomaaias”) kui müütide (“pärasit seda...”) alal ning andekas sõnamängur.

Ilvese suurim viga on see, et ta nii kasinalt kirjutab. Selles suhtes on ta Contra täielik vastand. Üks kogu kümne aasta kohta on liiga vähe, et edetabelites püsida.

5. Tiina Pai “Armastab mõrvatud haldjaid”

Kui Tiina veel väike oli ja Rakveres elas, olnud tema lemmikraamatuks koguteose “Loomade elu” kuues köide “Linnud”. Sealt kogutud laialdasi teadmisi meie suleliste sõprade kohta on ta lahke edasi andma. Linnuna habras ja lennukas on ka tema esikkogu.

Küllaltki religioosne (katedraali-kujund mitmes luuletuses). Küllaltki dekadentlik ja ses suhtes lähedane Mercalle. Merca mõttemaailmaga seob Pai loomingut ka täiesti konkreetne rida lk 19: “Hundid mu velled seisate”.

Kogu läbiv teema on armastus. See on nii valus ja teravate joontega, et teeb lugeski haiget (häbimärk, vabasurm). On allusioone sadomasohhismile ja narkomaaniale.

Sisuldasa on raamat üsna ebaühtlane: kaks luuletust on minu arust üle'teiste.

“Kaks punkti” ja “Trepil”. Mõlemas muudab kordusvõtte meeleolu eriti võimsaks, lugeja silme ette kerkib täiesti konkreetne, kuigi fantastiline pilt.

Ka teiste vahel võiks mingi pingerea koostada, aga see pole nii huvitav.

Paist ei oska midagi oodata: ta võib lennata palju kõrgemale, aga võib ka hommepäev luuletamisest loobuda. Kumbki variant poleks veider.

6. Villu Tamme “Sorlimäki Plät”

Kahtlemata nõrgim raamat kuuest.

Luule põhiteemadeks on sitt ja kepimine. Mõtlesin tükk aega, mille poolest on see parem suvalise meestepeldiku seinale kirjutatud graffititest. Aga midagi olulist välja ei mõelnud.

Oma pealiinilt kõrvale kaldudes esineb Villu siiski ka paremast küljest. Näiteks väikekoodanlikku olesklemist karmilt hukkamõistva moralistina. Mõned sellekohastest luuletustest (“Kapid”, “Koer”) on vägagi eredad.

Sisult halli, mehe suguelundiga kaunistatud erkpunaste kaantega luulekogu muudab sümpaatseks viimane tsükkel, mis kannab raamatuga sama pealkirja.

Mõistnud, et eesti keele praegune sõnavara jääb tema loojanatuurile napiks, sukeldub Villu julgelt Grenzsteini ja Johannes Aaviku poolt sissetallatud rajale ning hakkab ise sõnu välja mõtlema. See tuleb tal väga andekalt välja (“Sorlimäki Plät – heatahtlik vaim, kes on oma tahte vastaselt määratud õnnetust tooma”, “põlispõskne – igivana”, “kree – teat. suur

kuri loom”).

Mõjuv on ka regivärsi kasutamine samas tsüklis (“Kui mina hakkam laulemaie / tuleb üleiaia Maie / Hakkab Verda Köhimaie”). Kokkuvõttes kujuneb pilt mingist uuest maailmast, pooleldi arhailisest, pooleldi fantastilisest, kus pole sugugi paha elada.

Kõik kokku

Kui noorte geeniuuste sarja esimest nelja raamatut võis analüüsida nii ühiselt kui üksikult, siis järgmise kuue puhul kisuvad harud küll liiga laiali.

Ilmne sugulus on Contra, Ruitlase ja Ilvese vahel. Seda võib nimetada ka NAKi peajooneks: sotsiaalsus pluss vägisõnalisus pluss poeedi kui üksiku kõrvalseisja (valge varese) rolli tajumine. Kõigi nende puhul on oluline luule elav esitus.

Pai ja Merca sarnanevad omavahel ja erinevad teistest selle poolest, et nad on naissoost. Aga naisluuleks nende loomingu kah nimetada ei saa. Pigem on nad armastavad dekadendid.

Villu Tamme on aga hoopis Tallinnast.

TÕNU KAALEP

Kõvad kaaned pehmele sisule

ARNE MERILAI. MERLINI AARE. *Luulemäärss 1994–1998. Tartu, Ilmamaa, 1998. 112 lk. Hind 83 kr.*

Arne Merilai luulekogu esindab üht eesti luule ajaloolist traditsiooni. Selle traditsiooni juurde kuulub sõnade ülemvõim,

sõnakonstruksioonide loomine, ka paa-tos, silmavesi ja pühalikkus. Merilai ei ole siiski tõsine ega pühalik, tema läheb liiale, segab alliksaarlikku sõnataidurlust madalstiilse, ilmselt vaid mõneks ajahetkeks selget tähendust omava vemmälvärsiga. Arvan, et asja tulebki käsitleda piirideko-bamisena ja ühe trikimeistri töötoana, muidu tekib küsimus neid sõna- ja häälit-suslaviine produtseerinud ajus toimuvast. Samas ei ole selline maneeritsemine minu maitse. Ma ei ole piisavalt filoloog, et sellist naljatamist väga naljakaks või väär-tuslikuks pidada.

Seepärast pööran nüüd kõrvalteele. Merilai raamat on tähelepanuväärne sel-lepoolest, et võimaldab kõnelda sellest, miks ja kuidas kujundatakse raamatuid. Raamatukujunduse esimene mõte on sisu esitamine. Raamatul võib aga olla ka ise-seisev esteetiline pretensioon. Maailmas on teine trend praegu tugevam kui eales.

Anonüümse kujundaja pakend Meri-lai vemmälvärsisidele esindab tagasihoid-likku akadeemilist luksust. Kõva roheline riideköide, kuldtrükk kaanel, eraldi sis-sekleebitud värvilised pildid. Nagu eesti-aeagne teos, mõtlen. Harvanähtavalt kor-rektne teostus. Esimene vastuolu ongi krigin teksti kergluse ja päevakajalisuse ning kaante kõvaduse vahel. Luuletamine TALSEst ja erastamisest ei ole just jääva väärtusega tegu, mõtlen.

Vanaaegselt luksusest eraldab teost vaid paber, mis on algusest peale kollakas, mitte ajahamba puretud. Kaaned peavad andma tekstile täiendava autoriteedi. Kõ-vad kaaned tähendavad siinses traditsioo-nis klassikustaatus, vähesed luuletajad on saanud enne valikkogu midagi sellist

maitsta. Kui see vastuolu on loodud teadlikult, siis on see mingi Tartu akadeemiliste ringkondade (kuhu kirjandusõppejõud Merilai ilmselt kuulub) nali. Kui ei, siis jääb üle jätkuvalt imetleda Ilmamaa jõudu.

Ja nüüd piltide juurde. Tavalist luulekogu illustreerivad, kui üldse, mõne graafiku mustvalged joonistused, üldjuhul abstraktsed ja tekstiga nõrgalt kontakteeruvad. Luule illustreerimine on traditsiooniliselt tunde küsimus. Merilai raamatusse on kleebitud kaheksa väikest õlimaalireprot. Maalide üldine stiil hõljub kuskil naivismi, sürrealismi ja 60ndate "karmi stiili" vahepeal. Maalidel pole erilist seost luuletustega, nad on selgelt teise loojaisiksuse iseseisev looming.

Maalide autoriks osutub Madis Kõiv. Ja see tekitab suurima küsimuse. Mis on elaval moodsa kirjanduse klassikul, filosoofil, füüsikul, kultusnäitekirjanikul ja oma lõbuks maalijal pistmist Merilai luulega? Mitte midagi. Kõiv väärriks ise kõvasid kaasi, tema teosed on seni ilmunud ülimalt küündimatus kujunduses viletsate *paperback*-idena. Ja üldse, ma tahaksin tema maale rohkem näha. Praegune väljapanek Merilai raamatus pruugib Kõivu töid liiga selgelt lihtsalt dekoratsioonina. Dekoratsioonina eesti traditsioonilises, tähenduseväheses luuleillustreerimistavas. Kui üldse mingit seost püüda leida, siis peale mõlema autori Tartu-kesksuse küll midagi pähe ei tule.

Kas ma pole liiale läinud? Tegelikult on "Merlini aare" üsna korrektne raamat, mille väljanägemist võiks paljud kirjastused kadestada. Küsimus ongi raamatukujundamise kui tegevuse mõtestamises.

Eesti kirjastustel on olemas samad tehnilised võimalused kui kogu maailma kolleegidel, näha pole aga nende mõtestatud kasutust. Endiselt vohab kujunduslik dilettantism, millest ka osa Ilmamaa teoseid kahjuks puutumata pole. Endiselt pole eesmärgiks tervikliku teose loomine, pigem püütakse pildi ja jutu kokkusobitamisega rahuldada mingeid literatuurseid kinnismõtteid. Endiselt on argumendiks see, mis tundub kujundajale "lahe". Arvestamata seda, et praeguse tasustamise juures hakkab hea disainer raamatut kujundama vaid siis, kui tal on parajasti hea tuju mõnest muust, rahaliselt edukast tehingust.

Niisiis on Arne Merilai raamat tänuväärne väljaanne vähemalt probleemide kättenäitajana, kui ka luule tähelepanuta jätta.

TIMO MARAN **Lugemissoovitus**

RAIVO MÄND. ELUKUNSTNIKUD. Teejuht käitumise ökoloogiasse. Tallinn, 1998, 154 lk. Hind 82 kr.

Ellujäämine on kunst ning see oskus on loomadel kõvasti käpas. Või uimes, les-tas ehk noka vahel – kuidas kellelgi. Loendamatu hulk sulelisi, karvaseid, soomuselisi või üsna paljaid olendeid rügab oma eluradadel üksteisest üle ja ümber, toitudes, suheldes ja sugu tehes. Ometigi kangastub selles rüseluses mingi korrapära või suund, mille Looduse Masinist küllap vaid unustas meile teatavaks teha, enne kui ta lahkus...

Sestap peab Inimene ise enda ja maailmaga hakkama saama, leidma seletusi ja seoseid ning vastuseid küsimustele, mis ometigi viivad vaid uute mõistatusteni. Kusagil peidab end veel üks kurikaval tilluke Geen ning muheleb pihku. Tema näikse vastuseid teadvat, vähemalt aimavat, ent ta on sõnaaher. Aeg-ajalt vilksatab ta "Elukunstnike" lehekülgede vahel, tekitades ebameeldiva aimduse, et raamatu tugevad kaaned ei kõida teda, et tema mängureglid ulatuvad väljapoole, mõjutades meiegi valikuid ning elukäiku.

Professor Raivo Mänd on Tartu Ülikoolis loomaökoloogia loengukursust lugenud üheksa aastat. Loengukonspetividest sündinuna ning ajakirja *Eesti Loodus* veergudel kestununa kuulub käesolev raamat vaieldamatult eesti viimaste aastate populaarteadusliku kirjanduse paremiku hulka. Eriti kui meenutada, et viimase loomade käitumisele pühendatud teose ilmumisest on möödunud enam kui kaks aastakümnet. Raamatus antakse lakooniline, ent põhjalik ülevaade loomade käitumismehhanismidest ning nende seletustest, nii nagu käitumisökoloogia paradigma seda mõistab. Liigendatud ülesehitus ning hea kujundlik keelekasutus teeb "Elukunstnikud" hõlpsasti jälgitavaks:

"Liblikas, kes lööb vaenlase lähenedes laiali oma tiivad suurte silmi meenutavate laikudega, ütleb sellega väidetavasti: "Olen suur loom ja võin sind hammustada!" Rannakividega ühte sulavate linnununade muster ja maskeerumisülikonnas sõduri välimus väljendavad mõlemad üht ja sedasama mõtet: "Meid ei ole siin." Tegelikult nad kõik lihtsalt valetavad."

Raamat on õnnestunud näide sellest, kuidas esitada teaduslikku teooriat ka erialaste eelteadmisteta lugejale mõistetavas vormis. Loogilisi arutlusi on oskuslikult pikitud ootamatute mõttekäikude, vana-sõnadega ning võrdlustega inimühiskonnast:

"Puutesignaali puudus on see, et signaalseerija ja vastuvõtja peavad olema eriti lähestikku. Aga kui on vaja sõnumit edasi anda nii, et mitte keegi (eriti vaenlased) sellest aimu ei saaks, pole midagi paremat puudutusest. Noorte armunute salajane käepigistus on siinkohal näitena sobilik."

Raamatule on võrtsiks Edgar Valteri muhedad illustratsioonid. Need karikaatuurid, kus nii loomad kui inimesed ühtmoodi entusiasmiga ja ilmekusega oma igapäevaseid eluprobleeme lahendavad, panevad lugeja paratamatult muigama.

Raamatu miinuseks võib lugeda inglise-, eesti- ja "english"-keelse eriterminoloogia vaheldumisi kasutamist. Samade kaante vahel tunnevad ennast mugavalt mõisted *tit-for-tat*, *eusotsiaalsed putukad*, *händikäptunnused* jne. Õnneks on nende terminite tähendused piisavalt täpselt lahti seletatud, nii et arusaamist see vormiline ebahühtlus ei takista.

Mitmeid mõtteotsi jätab autor avatuks. See on hea, sest nii sunnib raamat edasi mõtlema, tekitab tunde, et meie ümber on veel piisavalt lahendamata mõistatusi, millesse süüvida. Teaduse meelikõitev rännak saab jätkuda ning seesinane raamat on vaid teeviidak millegi varjatu ja hoopis huvitavama poole.

Samas tundub, et teosesse on osavalt peitunud meie ajastu vaim. Nii leiame, et

"...on hulgaliselt leitud säilmeid ja

märke väljasurnud elusorganismidest, kes kunagi on olnud arvukad, seejärel aga elu areenilt kadunud, nii nagu kaovad turuareenilt pankrotistunud firmad.”

Ning raamatu lõpuosas loeme:

“Kuulsa inglise lastekirjaniku Lewis Carrolli raamatus “Alice peeglitagusel maal” satub nimikangelane Punase Kuninganna riiki ... Suurest ruttamisest hingeldava Alice’i imestunud küsimuse peale vastab kuninganna talle: “Siin, kas tead, pead sa kõigest väest jooksmas, et oma kohal püsida...” Õigupoolest pole Punase Kuninganna maa kommetes midagi isearalikkku. Niisugune üksteise võidu tormamine on iseloomulik kogu elusale loodusele.”

Käitumisökoloogia paradigma ongi eelkõige sündinud angloameerika ja inglise teadustraditsiooni baasil. Kontrast sajandialguse mandri-Euroopa loodusteadusliku mõttega on silmatorkav, seal oli tavaks võrrelda loodust lõputu sümfooniaga – eri looma- ja taimeliikide vastastikustes suhetes nähti harmooniat, meloodiat ja kooskõla.

Väites, et looduses toimivad kaasaegsele majandusele sarnased seadused ning halastamatu konkurents, peame paratamatult vastama ka küsimusele, kuidas on loodusel õnnestunud oma nelja miljardi aastase ajaloo vältel hoiduda “kinni jooksmast”, erinevalt inimesest, kelle elukäik neidsamu seadusi järgides üsna kindlalt ökokatastroofi kuristiku poole näib suunduvat.

Ent ka autor jõuab oma raamatu lõpus tõdemuseni, et “elu on nagu mitme tundmatuga võrrand, millel on ka mitu lahendit”. Pole olemas ühest tõde, “targasti

käituda saab mitut moodi”. Nii ei saa ka olla ühest ja ammendavat hinnangut sellele teosele. “Elukunstnikud” võib loodus- huvilises tekitada nii vaimustust kui vastuväiteid, huvitava ja arendava lugemiselamuse pakub ta aga kindlasti.

MAREK KALLIN

Progressi häving?

PENTTI LINKOLA. JUHATUS 1990-NDATE MÕTLEMISSE. Soome k tlk Priit-Kalev Parts. Vaialiit, Haapsalu, 1997 (teg. 1998). 120 lk. Hind 50 kr.

Tehnoloogilise progressi vastu on kirjutatud paljud mõjukad mõtlejad. Ent vist mitte keegi pole läinud selle manamisel kaugemale kui ökofašistiks, inimvihkajaks, Pol Pothiks nimetatud Pentti Linkola, kelle seisukoht on imelihtne: progress = kiire häving.

Praegu 67-aastase Pentti Linkola raamat “Juhatus 90-ndate mõtlemisse” on üks jõulisemaid progressi vastu ja looduse poolt kirjutatud filosoofiateoseid, mis mulle eales kätte on sattunud. Hea küll, mõned nimetaksid seda ehk lahmimiseks, kuid need inimesed pole tõenäoliselt raamatut lugenud. Linkola suudab oma mõtteid äärmiselt selgelt väljendada ja ka hetkedel, mil temaga nõustumine tundub inimkonna reetmisena, vaimustavad tema halastamatult korrapärased skeemid. Nagu Linkola ise ütleb – tema kaks kõrvutist väärtusfilosoofilist põhieeldust on tõde ja lõpuni minev intellektuaalne ausus, maakera elus kiht ja selle püsimine ülima väärtusena.

Linkola põhiline hoiatussõna on "öko-katastroof". Ega asjad nii hullud ka ole, mõtlevad tavainimesed. Isegi looduskaitsejad usuvad, et biosfääri saab veel päästa ja inimkonna üldist heaolu sealjuures tõsta. Suur osa Linkola vahedast kriitikast ongi pühendund sääraate naiivikute valgustamisele.

Ta irvitab põhjendatult looduskaitsete üle, kes usuvad et maakera päästmiseks piisab osoonikihti lõhkuvate freoonide ärakeelamisest või 25% võrra puhtama bensini kasutuselevõttust. Oma essees "Rohelise liikumise sihtprogramm" selgitab Linkola kuivalt ja kiretult, et inimkonna meeletu kasv ühes tarbimise veel kiirema kasvuga viib ka kõige optimistlikumate ennustuste järgi hiljemalt aastaks 2200 biosfääri hävinguni ühes nälja ja haigustega, mis sellele kaasnevad. Tõsi, sealjuures pole arvesse võetud uusimaid saavutusi toiduainete geneetilise töötlemise ning Interneti ja arvutite levikute alal. (Positiivne mõju: vastavalt saagikuse suurenemine ning metsade paberiks raiumise vähenemine.)

Eesti keeles ilmunud "Juhatus 90-ndate mõtlemisse" on tegelikult kokku pandud mitme Linkola raamatu ("Toisinajattelijan päiväkirjasta", "Kirjeitä Linkolan ohjelmasta" ja "Johdatus 1990-luvun ajatteluun"; ilmunud ajavahemikus 1979–1994) põhjal. Seetõttu on raamat ebaühtlane, ning algus jätab Linkolast kaebliku luuseri mulje.

Esimese peatüki põhisisuks on lõrisev nutt teemal, kuidas maameestel naised ei ole, kuna need on kõik linna ära põgenenud. Idealiseerides maameeste rasket füüsilist tööd ja vastandades seda linnanaise

kergele, kuid probleeme tekitavale paberimäärimiselule, ei veena Linkola küll kuidagi.

Raamat hakkab edenema 20. leheküljelt – Linkola esse "Õppus ajab upakile" on mõjus ülelutse hariduse vastu. Linkola ühiskonnas pole suurt osa praegusest haridusest vaja. Veelgi enam, ta peab nüüdset haridussüsteemi lausa kahjulikuks.

Noored "peaksid hulkuma niitudel, sõudma järvedel ja korjama vesiroose," kirjutab Linkola, "rändama talvises ürgmetseas ja laulma ja seksima ja armastama.". Ent nad topitakse "koolidesse ja ülikoolidesse või – mis vapustavaim – suveülikooli kursustele – õppima asju, mida enamasti pole mingit põhjust teada". Linkola raamatu kõige vapustavama, masendavama ja võimsama osa moodustab tema visioon rohelisest tuleviku-Soomest. Linkola näeb seda maad ilma tehnoloogiata, inimese lihas- ja vaimujõul eksisteeriva tasakaaluühiskonnana, mis püüab elada maksimaalses kooskõlas loodusega.

Ellujäämisühiskonna põhi- alused:

Rahvaarv?

Linkola: Taltsutamatu rahvastikukasvuga suretatakse välja nii maakera muud liigid kui ka inimene ise. Ellujäämisühiskonnas reguleeritakse sündivust nii, et iga viljaka naise kohta lubatakse keskmiselt kaks sünditust. Maarahvastiku arv mitmekordistub. Linnad hääbuvad.

Põllumajandus?

Linkola: On rohelise ühiskonna põhi-

elatusvahend. Tähtsad lisaharud on jahindus, kalapüük ja korilus. Riigisisene toiduainete naturaalmajandus on täielik. Jõuallikaks on ennekõike inimese ja hobuse lihasenergia. Naftal ja elektril põhinevad tööriistad viiakse hobuste hulga kasvades muuseumidesse.

Tööstus ja kaubandus?

Linkola: Siirdutakse tarbekaupadelt püsikasutusele, tarbija mõiste kaob keelest. Enamus tööstusalasid kaob. Kaubatootmist reguleeritakse nii, et see kahaneb sajandikuni enesetapuühiskonna tasemest. Reklaam on ühiskonnastane ning keelatakse täielikult

Tööjõu- ja majanduspoliitika?

Linkola: Kokkuhoiumajanduses ei too-da inimese töö ühiskonna käsutusse kuigi palju lisaväärtust ega rikkusi. Roheline ühiskond ei soosi nõrkust ega laiskust, see vajab iga inimese tööpanust. Tööpuudus on tundmatu. Kindel pensioniiga kaob. Ametivõimud hoiavad ära nii vanakeste kui haigete mõõduitu ärakasutamise.

Energiamajandus?

Linkola: Tööstusliku energia tootmine kahandub mürdosani enesetapuühiskonna tasemest. Roheline ühiskond kasutab täielikult ära inimeste ning veoloomade lihasenergia. Soojust toodab kodumaine küttepuu. Inimkeha soojendatakse soojema riitusega, aga mitte ei kõeta toaõhku. Toasoojuseks määratakse 15–18 kraadi, selle korduva ületamise eest karistatakse.

Rahandus?

Linkola: Raharinglus kahaneb mürdosani võrreldes praegusega. Palgatöös on juhid (kellele osa palgast tuleb kätte võimuna) kõige napimalt tasustatud, eba-

meeldiva töö tegijad aga kõige paremini. Maksevahendiks on raha. Kõik tuleb hankida alles täielikult väljateenituna. Krediitkaardid, järelmaksukabandus jms kaovad. Pangandus natsionaliseeritakse. Hoiustajatele tagab riik muutumatu 1%-lise aastakasumi.

Liiklus?

Linkola: Maanteeliikluses saab põhivahendiks jalgaratas. Rajatakse ka tihe busside ja taksode võrgustik. Eraauto- ja mootorrattaliiklus lõpetatakse. Üldiseks kiiruspiiranguks kehtestatakse 60 km/h. Raudteevõrk säilitatakse ja sinna suunatakse pikad kaubaveod. Pidevalt uuritakse kütusealternatiive.

Haridus?

Linkola: Ellujäämisühiskond pole koolitusühiskond. Enamiku puhul piiratakse nelja-aastase algkooliga. Keskharidust saab väike osa noortest (10–20 %). Kesk-kooli õppeplaanis on keskne koht bioloogiaõpetusel. Koolitüüpi kutseharidus asendatakse õppelepingute ja sellitöökorraldusega. Noored õpetatakse mõistma inimese tragöödiat: ta peab loobuma isikuvabaduse paljudest vormidest, et elu võiks jätkuda.

Teabevahendid?

Linkola: Meediat kontrollib ajakirjandustoimikond. Vägivalla-, porno- ja kõmulehed suletakse. Lehekülgede arv lan-geb, paberinorm kahandab pildiruumi. Reklaami asendab saadaval olevate kaupade loetelu. Raadio ja televisioon on vältimatud ühiskonna ühtsuse ja kodanike teadlikkuse taseme hoidjatena. Neist raadio on esmatähtis, sest selle kuulamine sobib ühiskonda olemuslikult kuuluvate videvikutöödega.

Tervishoid? Kehakultuur?

Linkola: Otsustav osa on haiguste ennetamisel. Terved eluviisid kuuluvad rohelise ühiskonna juurde. Haigete hoolitus toimub kui vähegi võimalik ühiskondlikus korras suurperedes. Haiglahoiu kulud kannab patsient, nii ei kuritarvitata kalleid teenuseid. Tubaka kasutamine lõpetatakse. Alkoholi kõrvale muid narkootikume ei lubata.

Perepoliitika?

Linkola: Põhiüksus on suurpere, kuhu peale põhipere kuuluvad vanemad sugupõlved ja vallalised lähisugulased. Pere on põhiosale kodanikest ka töökollektiiv. Abielud peaksid olema eluaegsed, selle kindlustamiseks raskendab seadusandlus nii abielu sõlmimist kui lahutamist.

Välissuhted?

Linkola: Roheline Soome ütleb lahti kõigist majandusleppelist ja tehnoloogiakoostööst. Väliskaubandus on minimaalne (nafta, puuvill, sool, kohv ja tee): kodakondsust antakse välismaalastele vaid niivõrd palju, kuivõrd soomlasi kolib välismaale. Välissaatkonnad katsutakse alles hoida. Kaubandusega seotud tegevus peaaegu lakkab.

Sisemine ja välimine turvalisus?

Linkola: Ellujäämisühiskonnas on märgatavalt tugevdatud politseid. Kokkuhoiujajandusele vastuhakkamine ja kõva tehnoloogia loata pruukimine tuleb piisava kindlusega lämmatada. Karistused muutuvad karmimaks, politsei läbiotsimisõigust laiendatakse.

Ühiskonnakorraldus?

Linkola: Juhtkond koosneb end täiendavast ja väljavahetavast hierarhiliselt

korraldunud personalist: president – valitsus – juhtiv ametnikkond – alam ametnikkond. Riigi juhtkonnal ja valitsusel pole parlamentaarset vastutust. Tingimatuks juhtnõõriks on ellujäämise põhimõtted. Üheparteisüsteem on tänapäevases Soome suurusega miljoniriigis vältimatu.

Kokkuvõte?

Linkola: Vahe totalitaarsete ühiskonnakorralduste – kuhu roheline ühiskond vist arvatakse – ja nn avatud demokraatiate vahel on selles, et esimeses nimetatuse võimusuhteid täpsemate nimedega, viimases on loodud illusioonidest kokkuklopsitud näilisi kulisid. Olulised pole nimetused ega vahendid. Oluline on eesmärk, taotlus, ühiskonna sisu. Selle poolest erineb roheline ühiskond kõigist muudest, ta kestab.

Linkola filosoofia vasturääkivused

Kord kiidab Linkola oma raamatus individuaalsust, väites, et “iseäranis tugev ja põhjalik koolitus tagab kodanike alandliku alistumise tootmis- ja tarbimishela vankumatuiks lülideks”. See tekitavat individuaalsust väärtustavas viimases mohikaanlases külmavärinaid. Teinekord ei näe ta muud võimalust kui riigi kõige karmim kontroll – inimeste nivelleerimiseks ja roheline ühiskonna püsijäämiseks.

Linkola rohelist ühiskonda ei saa kuidagi lugeda isereguleeruvaks, sest ainult laiahaardelise ametnikkonna, pealekaebamiste ja muu sellise najal ta tundubki püsivat, ignoreerides samas kõike, mis

võiks inimeste materiaalsel olukorda parandada. Huvitav, et bioloogias vägagi kodus olev filosoof ei suuda mõista riigistruktuuride ja võimu legitiimsusmehhanisme, kas või lihtsat piitsa ja prääniku meetodit. Võttes rahvalt karmilt kõik materiaalsed rõõmud ja mugavused, ei saa seda teha muudmoodi kui mõne suure, inimeste aplusele ja enesekesksele apelleeriva eesmärgi nimel. Hitleril oli selleks eluruumi laiendamine ja koht päikese all. Linkola pakutav eesmärk on märksa ebakindlam ja vähem motiveerivam: inimkonna püsijäämine. Kritiseerides tüüp-suhtumist “Pärast meid tulgu või veeuputus”, üritab Linkola meeletult panna inimesi kauge tuleviku pärast muretsema. Pole ime, et keegi ei kuula. Või kui kuulabki, siis lihtsalt nakatub “Linkola pessimismi ilma tema jõulise kireta kutsuda kedagi üles kaitsma, relv käes, elu maal”, nagu Rein Kuresoo raamatu saatesõnas ütleb.

Mis Linkola puhul kõige rohkem häirib, on see, et ta võtab inimeselt võimaluse olla vaba, teha vigu ja neist õppida. Nii mõnelgi hetkel ei kerki silme ette mitte lõbus, vaba ja õnnelik roheline Soome, vaid süinge, pideva videovalve all olev Okeania George Orwelli raamatust “1984”. Linkola ei tee saladustki sellest, et roheline ühiskond saab tekkida ainult totaalse ühiskondliku revolutsiooni tagajärjel *à la* Pol Poti Kambodja, kus hävitati linnad ja tapeti kaks miljonit ini-

mest.

Samas imponeeribki Linkola puhul tema totaalne eemaldumine kõigest, millel on mingitki pistmise humanismi ja inimõigustega. Linkola jaoks eksisteerib siin maailmas ainult üht sorti õiglus. Õiglus looduse suhtes. Ja kui selle nimel, inimkonna püsijäämise nimel, tuleb hävitada praegune Lääne (ja ka Ida) tsivilisatsioon, ei kõhkle Linkola hetkegi.

Pärast raamatu teistkordset läbilugemist jäi sisse kuidagi tühi tunne. Täpselt nagu pärast “Mein Kampf”. Linkola ideed inimkonna päästmiseks on nii kolledad, julmad ja inimloomusele vastuvõetamatud, et ei teostu kunagi. Tema visioonid loodusvarade lõpust, inimkonna nälgasuremisest ja muust drastilisest aga võivad vabalt tükke minna. Võib-olla viiekümne, võib-olla saja, võib-olla tuhande aasta pärast. Juhul kui inimkond ei koli teistele planeetidele, või Kristus või Antikristus või UFOd välja ei ilmu. Kui loodus lõpuks vastulöögi annab, pole inimkonnal tõepoolest suurt midagi loota. Eks siis näis. Ja ehk on Linkola tõesti neljanda aastatuhande filosoof. Inimkonna kui liigi hävingu filosoof, keda loeb viimane inimene, kelle tuumasõjajärgses radioaktiivses keskkonnas kohanenud hundid ühel talveõöl nahka pistavad. Senikaua koosneb “Juhatus 1990-ndate mõtlemise” kõigest jubedatest fantaasiatest, mis ei suuda kõigutada progressi.

KADRI TÜÜR

Ajulõputuse anatoomia

BRIAN HALL. SASKIAAD. *Inglise k. tlk.*
Mihkel Mõisnik. *Kupar, Tallinn, 1998.*
520 lk. Hind 137 kr.

Viimasel ajal on eesti keelde ilmunud märkimisväärtne hulk romaane, milles tegutsevad uskumatult ja ärevakstegevalt varaterased lapsed. Võtkem kasvõi "Inetud luigid", "Väikeste Asjade Jumal", "Düün", "Kaustik. Katsumus. Kolmas vale"... Sellesse ritta kuulub ka "Saskiaad", olles eelmainituist siiski mõneski suhtes "pehmem".

Nii "Saskiaadis" kui teisteski näiteks toodud raamatuis elavad lapsed maailmas, mis on täis täiskasvanute valesid. Raamatust raamatusse erineb vaid viis, mille nad leiavad sellega kohastumiseks.

"Saskiaadis", mille tiitel viitab seosele "Odüsseiaga", ei ole rännak tõe jäälil nii dramaatiline, et nõrgemanärvilisel kirjan-dushuvilisel selle lugemisest hoidumist tuleks soovitada, huvipakkuv aga sellest hoolimata. Loo algul on hipiaegade loo-jaku tingimustes sündinud Saskia kahe-teistaastane siiralt muinasmaailmas elav tegelane, ent erinevalt lasteraamatukan-gelastest ei ole tema kaaslasteks esialgu mitte Karlsson või vanaema õunapuu otsas, vaid hoopis Odysseus, Marco Polo, Kapten ja Tycho Brahe. Viimane osutub ebatüüpiliseks virtuaalselt siliseks veel sellegi poolest, et kui ülejäänud "tõelise", luust ja lihast sõbra välja ilmudes kaovad, jääb too kangekaelselt paigale ja figuree-rib Saskia erootilistes fantaasiates hooli-mata sellest, et tüdruku suhted leitud

sõbranna, ilusa ja neurootilise Jane'iga samalaadseid elamusi lausa reaalelulisel kujul pakuvad.

Kui müütilis-ajaloolised keskealised mehed Saskiat lihtsalt pehme kaitsva uduvinena ümbritsevad, siis tema seikle-jast isaga on lugu keerulisem. Thomas on karismaatiline valetaja, kelle poolt läbi viidud ajalõputusest Saskia ema Lauren ei olegi võimeline toibuma ning omakor-da tütrele kõiksugu kərbseid pähe ajada püüab. Kummalisel kombel õnnestub see tal aga vaid Thomast puudutavas osas; ökofeminismile, astroloogiale ja osadusele taimeriigiga pole Saskia sugugi nii aldis.

Thomasel lastakse Saskiat suvi otsa otseseltki mõjutada, kui nad kolmekesi koos Jane'iga mööda Lapimaad matka-vad. Enamasti õpetab Thomas neile ro-helise elulaadi põhimõtteid, unustamata sealjuures muidugi iseenast ülla näidis-rohelise positsioonile asetada. Saskia on usin õpilane. Ta kirjutab oma reispäevi-kusse:

"Jõgi on metsik ja ilus asi. Kevadel on ta veetase kõrge ja ta kannab toitaineid ümberkaudsetele maadele (...). Tulevad putukad ja toituvad taimedest ja linnud toituvad putukatest. (...)

Tammi ehitamine jõele on nagu kõri läbilõikamine. (...)

Miks siis, tahaks küsida, tahab keegi üldse tammi ehitada? Mõned inimesed siin ilmas on

- (a) ahned
- (b) raiskajad
- (c) rumalad
- (d) kõike eelnimetatut" (lk 225).

Siira Saskia käe läbi paljastub selles sissekandes poolkogemata ideoloogiline

mehhanism. Ideoloogiat on defineeritud kui “diskursiivset strateegiat võimulolevale poliitilisele jõule seadusliku ilme andmiseks”¹.

Siinkohal on Thomas see poliitiline jõud, mis omaenese positsiooni tütarlaste südameis kindlustades mainib putukate ja jõe ökosüsteemi kõrvale ka seda, et “mõned inimesed...”.

Oluline pole mitte edastatavate ideede, vaid edastaja tähtsuse rõhutamine ning kinnistamine, koosnegu mõjutatav kogukond tol hetkel pealegi vaid kahest teismelisest tüdrukust. Mõju kogukonnaliikmeile on aga lõppkokkuvõttes siiski erinev: Jane lakkab Thomase *charisma* mõjul sootuks “mõistuse häälega” suhtlemast, Saskia aga jääb mõttese: “Kas võis Retk olla nii tähendusetu?” (lk 294). Koju jõudnuna teeb ta aga kõigepealt ise väikese, ilmselt ebateadliku katse viljelda ajuloputust: “Mim’ile [kingituseks] imekena mänguhüljes, meeldetuletuseks, et neid ei tohi tappa” (lk 303). Rohkem katseid teisi ideoloogilisel viisil mõjutada

leebe iseloomuga Saskia siiski ei tee, küll aga jätkab neid Novamundiasse kaasa tulnud Thomas. Üks haaravamaid kohati raamatus on minu meelest Tānupüha kirjeldus, kus Koguilmal asukad külmal verandal “lasevad maailmal endasse tulla”. Mõte on jällegi väga hea, ent Thomase soov Loodusega Ühinemist kampaania korras läbi viia saavutab viimaks soovitud hoopis vastupidise efekti.

Raamatu viimases, viiendas osas vabaneb Saskia tunduvalt lühema, ent seevastu iseseisva ja ideoloogiavaba retke abil nii Jane’i kui ka Thomase tekitatud segadikust, see tundub talle kaalutusse kukkumisena, turvalisena tundunud muinasjuttude võrk on katki rebitud ning asendunud Vabadusega, mis pole muud kui langemine teadmata kuhu. Langemise suund jääbki esialgu lahtiseks, raamat lõpetatakse sõnaga “vist”.

Niipalju aga kindlasti, et väärt ideed, nagu taimed ja lapsedki, vajavad tähelepanelikku ja erapooletut suhtumist ning kampaania korras kasvama ei lähe.

¹ Ideology. Ed. by T. Eagleton. London and New York, 1994, lk 8.

KALEIDOSKOOP

REIN KURESOO DARWINLIKE METAFOORIDE EVOLUSIOONIST

Ülikoolis bioloogiat õppides sattusin kor-raks KGB vaatevälja. Küsitleja tundis huvi, mida tehakse teoreetilise bioloogia ringis, kes seal käivad, mida räägivad ning miks seal darvinismi materdatakse. Kuna julgeolekutöötaja püüdis jätta muljet, nagu oleks ta kehastunud riiklik lahke-olek, söandasin vastu uurida, kas teaduslike teooriate süütuse valvamine on ikka nende ametkonna pädevuses, ja tuletasin meelde lõssenkismi kogemust. Vastusest võis aru saada, et darvinismi puutumatus ei huvitagi neid samavõrra kui järelevalveta vabameelsuse avaldused, kuid kuna darvinism on ikkagi üks marksistliku maailmavaate alustalasid, tahaksid nad võimalikel arengutel silma peal hoida. "Liiatigi," lisas ta, "kui mõni teadlane avastab midagi, mis darvinismi ümber lükkab, siis anname talle kas või Nobeli preemia, aga kui noored mehed käivad koos darvinismi kallal urgitsemas, tahame meie teada, millega nad rahul ei ole." Õnneks oli Tartu KGB bioloogiahuvi mõõduv nähtus.

Ei osanud tollal parata, et osa neist emotsioonidest, mis sellest kohtumisest sisse jäid, kandusid üle darvinismile. Pole ka eriti imeks panna, et endise NL-i bioloogide hulgas on darvinismivastane meelsus tugevam kui ehk kusagil mujal. Eestis on seda hoiakut veelgi suurendanud

Darwini ühe mõjukama kaasaegse kriitiku K. E. von Baeri pärandi uurijate vahel valitsenud dramaatiline maailmavaateline konflikt. Skeptilist soodumust võimendas ka mitmete humanitaargurude darvinismivastane hoiak, mille tagamaade selgitamisest kõnealused ise tollal arusaadavail põhjustel hoidusid.

Veidi ootamatuna mõjub näiteks põhjendus Juri Lotmani antidarvinismile, mille pärast isa surma esitas Mihhail Lotman (*Akadeemia* 1996, nr 9): "On ilmne, et küsimuse sotsiaalse keskkonna toimest subjektile lahendab marksism täiesti analoogiliselt sellega, kuidas darvinism oli tõlgendanud looduskeskkonna toimet organismile." Loogikahüpe, vähemalt Mihhail Lotmani seletusest lähtudes, on enam-vähem sama laadi, nagu tuumapommi olemasolu ja Hiroshima tapatalgute tõttu seataks kahtluse alla tuumafüüsika valiidsus.

Alles praegu, kus Uku Masingu kaalukamad esseed on kättesaadavad, on võimalik jälgida tema darvinismipõlguse (*Karlakese Sieghellehre*) tagamaid. Kõiges relativistlik Masing näeb darvinismis anglosaksi ühiskonnamudeli projitseerimist elusloodusele, kuid märksa enam häirib teda *telos*'e – lõppeesmärgi puudumine darwinlikes arenguskeemides.

Suurima määratletava inimrühma, kes darvinismi ilmselt iial ka osaliselt omaks ei võta, moodustavad tänapäevani usklikud ja metafüüsilise algega mõtlejad. Kindlasti on ebameeldiv, kui peeglist,

millest otsitakse jumala palgejooni, vaatab vastu ahv. Tänapäevane teoloogia soovib tab usklikul ontoloogilistesse vaidlustesse mitte laskuda ning enamasti püsib see neil meeles, kui juttu on meie loomsetest esivanematest. Ometi on usklikele selge, et looduse areng pidi pädima inimese kui arengu lõppeesmärgiga, ning selles osas leiavad teoloogid tuge Aristotelese teoloogiast. Ka Baer ei suutnud leppida mõttega sellest, et olemusvõitluse käigus organismide (juhulikult) muutlikest järglastest elujõulisemad välja valitakse, vaid postuleeris: "Igal tekkival organismil on eesmärk. Kuidas saakski ilma sihita teoks saada midagi korrapäras? Mitte ükski maailma vajadus, millel pole sihti, ei saa viia millegi mõistlikuni."

Omaaegseid opponente Baeri ja Darwinit kõrvutavalt lugedes on kerge nõustuda väitega, et Baeri haare ja erudeeritus bioloogias oli märksa muljetavaldavam. Darwin on heaks näiteks selle kohta, kuidas "vabanemine teadaolevast" võib viia uute ideedeni. Kui tänapäeva bioloogia tudeng Darwini originaalteostega üldjuhul kokku ei puutugi ning õpib evolutsiooniõpetuse raamistikus põhiliselt sünteetilise evolutsiooniteooria nimelist distsipliini, siis radikaalsed darvinismikriitikud lahkavad erilise innuga just Darwini tekste ning leiavad sealt vähem või rohkem õigustatult küllaga metafoore, tautoloogijaid, müüte ning väiteid, mille teaduslik tüsisus ja valiidsus on enam kui kahtlane.

Kui meile osaks langenud marksistlik koerakoolitus sisendas, et tõe kriteeriumiks on praktika, siis eksperimentaalteadustes peetakse ainsaks usaldatavaks tõe

kriteeriumiks eksperimenti – kindlatel altingimustel sooritavat ning sellisena korratavat katse. Analüütikust filosoof võib sellegi kriteeriumi kahtluse alla seada, kuid siiski on teaduslike tõdede valiidsuse hindamiseks formuleeritud mitmeid erineva rangusastmega kriteeriume. Need kriteeriumid seavad teaduslike tõdede hankimise viisidele küllaltki karme piiranguid. Kui tunnistame ainsaks usaldusväärsete teadmiste hankimise viisiks eksperimenti, siis avastame peagi, et paljud maailmas aset leidvad sündmused ei ole eksperimentaalselt reprodutseeritavad. Ei ole võimalik korraldada ega korrata katset, milles kaks katsealust armuksid teineteisesse esimesest pilgust või keegi hüüaks spontaanselt "Heureka" ja kargaks ihualasti vannist välja. Tänapäevane eksperimentaalne tehnika on küll ülivõimas, kuid sellelegi vaatamata ei saa eksperimentaalselt lahendada näiteks küsimust, millise inimhulga ja tarbimistaseme juures võiks Maa ökoloogiline kandevõime katkeda. Nõndasamuti ei ole võimalik korraldada eksperimenti makroevolutsiooni mehhanismide kohta (üldiselt levinud seisukoha järgi lahendab sünteetiline evolutsiooniteooria päris rahuldavalt küsimused liikide ja nende üksiktunnuste mikroevolutsiooni kohta, ei lahenda aga alati päris veenvalt küsimusi liigist kõrgemate taksonite ning "kõik-või-mitte-midagi" tunnuste makroevolutsiooni osas).

Küsimustele, mida ei saa lahendada eksperimentaalselt, võib lahendusi otsida modelleerides. Metafoorid võivad olla mis tahes nähtuse esmaseks keeleliseks mudeliks – tundmatu seletamiseks tuntu kaudu. Ka aatomi ehitust seletati aatomi-

füüsika algaegadel planetaarse metafoori kaudu. See, mida darvinismis metafoorseks pidada, sõltub paljuski vaatleja tahetest. Bioloogiateooriatele mõeldes tuleb sageli meelde Nietzsche panmetaforism – just Nietzsche tõi näitena keele olemuslikust metafoorsusest sõna “leht”, mis tähistab lugematuid erinevaid ja individuaalseid objekte. Bioloogia on paratamatult sunnitud tegelema väga üldiste mõistetega, mille täpsemal määratlemisel tekib peaaegu alati ületamatuid raskusi. Nii on bioloogias üldkasutatav (Ernst Mayrist lähtuv) liigi definitsioon mitmete süsteemaatiliste rühmade puhul kehtetu.

J.L. Borges on kusagil öelnud, et kogu maailma ajalugu koosneb erinevaist rõhuasetustest hästituntud metafooridel. Erinevate aktsentide korral võib üks ja seesama metafoor väljendada mitut erinevat müüti. Aristotelese poolt lansseeritud metafooris “inimene on poliitiline loom (*zoon politikon*)” võib rõhuasetus olla nii adjektiivil kui substantiivil. Suhet inimese sotsiaalse ja bioloogilise alge vahel võib esitada Thomas Hobbesi vaimus, kes käsitles inimloomust vägivaldse ja egoistlikuna ning pidas kultuuri mehhanismiks, mis bioloogiliste egode konflikti mõnevõrra pehmendab ja peidab. Jean-Jacques Rousseau arvates seevastu peitub inimloomuses õilis ja heatahtlik metslane, kes on kultuuri poolt sügavalt rikutud.

Darvinismi sünnist alates on hoogu saanud eeskätt metafoori hobbeslik arendus. Purjetades Beagle’il ümber maailma, oli Darwin šokeeritud kohtumisest Tulemaa päriselanikega, keda ta kirjeldas kui inimesi nende kõige madalamas ja met-

sikumas olekus.

Üsna enesestmõistetavalt kuulus küsimus, kuidas taolistest metslastest võisid kujuneda viktoriaanlikud kaunishinged, Darwini arvates nende hulka, millele tema vastloodud bioloogiline teooria oleks pidanud suutma vastata. “Inimese põlvnemises” mõtisklebki Darwin neil teemadel ja leiab, et kuna inimene on ainus loom, kes suudab reflekteerida oma teo tagajärgede üle, suudab ta sellest uudse kvaliteedina ilmuva süütunde ajal kontrollida oma pärilikke instinkte. Selles raamatus esitab Darwin isegi selgelt lamarkistliku seisukoha, et harjumuse ja õpetuse mõjud võivad olla pärilikud (on ju raske oletada, et “loomu poolest delikaatsemal” võiks looduslikus valikus olla mingeid eeliseid, ning ka loodusliku valiku toimimist ühiskondades, kus mis tahes puuetegagi lapsi püütakse elus hoida ja üles kasvatada, on raske tõestada). Üks järeldusi, mille Darwin teeb, on see, et inimese kvaliteet võib tulevikus parandatavate muutuste tõttu veel oluliselt parandada.

Darwini nõbu Francis Galton sai sellest tõuke eugeenika põhjendamiseks. Erinevalt Darwinist ei libisenud Galton enam tagasi Lamarcki omandatud tunnuste pärilikkuse ideede juurde. Arusaam kaasasündinud tunnuste pärilikkusest oli märksa enam kooskõlas predestinatsiooniõpetuse ning eriti selle kalvinistliku variandiga. Ehkki eugeenika ei ole eetilistel kaalutlustel üldiselt vastuvõetav, kindistab see metafooris poliitilisest loomast rõhuasetust sõnal *zoon* ning sekulariseerib ühtlasi käsitust pärispatust – loomu poolest patust inimest saab parandada tuvi-

aretaja võtteid kasutades.

Sigmund Freud üritas ehitada psühholoogiat evolutsiooniteoreetiliste alustele. Ernst Haeckel oli äärmuseni metaforiseerinud Darwini teesi fülogeneetiliste tunnuste kordumisest (rekapitulatsioonist) ontogeneesi käigus, öeldes, et ontogenees on fülogeneesi lühike ja kiire kordamine. (Märgime vaidluse sisusse süvenemata, et ontogeneesi ja fülogeneesi vahekord on tänapäevani darvinismikriitikute üks kesksemaid arutlustemasid.) Ehkki Freud muutis sageli meelt ka selles, mida ta pidas oma teooriates kõige olulisemaks, püsis ta üsna kindlalt idee juures, et kui indiviidi bioloogilises ontogeneesis läbitakse erinevad arengustaadiumid "lõplikult", siis vaimses ja psühhosessuaalses ontogeneesis säilivad varasemate arengustaadiumite tungid üsna muutumatu kujul, satuvad hilisematega konflikti ja surutakse seetõttu alla. Alateadvuse ja *Id*'i tuuma moodustas Freudi meelest just indiviidi represseritud bioloogiline ajalugu. *Ego* ja *Id*'i vahekord on ta enese münditud metafoori kohaselt sarnane ratsaniku ja ratsu vahekorrale.

Konrad Lorenzi elutööks oli käitumise pärilike ja õpitud komponentide eristamine. Lorenzi veendumuse kohaselt allusid liikide ja indiviidide käitumuslikud tunnused pärilikkuse seadustele täpselt samal moel kui nende anatoomilised tunnused. Käitumist reguleerivad sisemisi faktoreid (instinkte ja tunde) nimetas Lorenz energiaallikateks, väliseid vallapäätvateks faktoriteks. Kõik põhilised käitumuslike aktide seeriad on Lorenzi meelest pärilikud ning õppimisel on neile vaid teatud kosmeetiline ja situatsioonispetsiifiline

mõju. Lorenz rakendas oma teooriat kõhklematult ka inimese käitumise selektamiseks bestselleris "Das sogenannte Böse". (Eesti keelde on raamatu pealkiri tõlgitud kui "nõndanimetatud tigheidus", kuid Lorenz tegeleb selles mõnevõrra pretensioonikama sihiseadega – just "kurja juure" otsimisega.) Lorenzi käsitus erineb Freudi arusaamadest põhiliselt selle poolest, et kui Freud omistas surmatungile elu-(ja seksuaal-)tungi kõrval omaette staatuse, uskus Lorenz kõigi evolutsiooni käigus väljakujunenud tungide (vähemalt kunagisse) kohastumuslikku väärtusesse. Ta rõhutas eriti seda, et kui kõik loomad reguleerivad loomulikus keskkonnas agressiivse energia avaldumist üsna efektiivselt, siis inimesed on tsivilisatsiooni arengu käigus selle oskuse kaotanud (metafoorsemalt öeldes ei ole meie tungide tuumanupp meil enam käepärast). Nii nagu Freud kasutab ka Lorenz ratsu ja ratsaniku metafoori, hoiatades, et hobune võib olla metsik ja vajada taltsutamist. Opositsioonilist paari "inimene-kultuur" käsitleb Freud hobbeslikus, Lorenz rousseaulikus võtmes.

Paul McLean on USA psühhiaater ja neuroanatom, kes on loonud etteantud metafoorile uusi variatsioone. McLeani üldtunnustatud teooria kolmainsast ajust (*triune brain*) väidab, et inimesel on ühes kolm aju. Neist vanim, reptiilne aju, majutab meie sügavaimaid instinkte ja emotsioone, paleomammaalne aju (tuntud ka limbilise süsteemina) vastutab keerulise mate emotsioonide eest ning neomammaalne aju kannab juba inimesele oma seid kõrgemaid närvi protsesse. Freud, seletades lahti oma rekapiitulatsiooni-

metafoori, oli rääkinud sellest, et võimatu on näha tänapäevases Roomas ühtaegu Roma Quadrata, Septimontiumi, Servius Tulliusse, Aurelianuse jne aegseid struktuure, kuid kõigi eelnenud astmete säilimine lõpliku kuju kõrval on võimalik hingelises valdkonnas, ehkki meil ei ole võimalik seda nähtust piltlikustada. McLeani väited aga on tunduvalt radikaalsemad. Muu hulgas on ta öelnud nõnda: “Loodus on vaatamata oma progressiivsusele jäik konservatiiv ning oma vanavara hoidmisel on ta muuseumi kuraatorist märksa hoolikam pedant.” McLeani järgi on inimese kolm aju üksteisega pidevas varjatud konfliktis, kolmainulises ajus pesitsevad deemonid, kes on vaid osaliselt neomammaalse aju kontrolli all. Oma teooriast lähtudes on McLeani käepärane võimalus heita nalja igasuguse dualismi üle.

Geneetik ja sotsiobioloogia rajaja Richard Dawkins on osanud kogu temaatikat veelgi varieerida, tuues mängu egoistliku geeni. Metafoorselt väljendudes paistab loom klassikalisele (Lorenzi paradigmas püsivale) etoloogile üleskeeratava mänguasjana, kes sooritab piiratud trikkide repertuaari vastavalt limiteeritud stiimulite hulgale, mis neid vallandavad. Sotsiobioloogilise lähenemise kohaselt on loom egoistlike geenide riukalisi paljune misstrateegiaid teostav ning selle nimel intriigideks võimeline arlekiin. Sotsiobioloogilise algega käsitlusviis on tänapäevases etoloogias saanud valdavaks ning nagu väidab professor Raivo Mänd oma interneti vahendusel levitatavais loengutekstides, on näiteks “sugupoolte omavahelisi suhteid hakatud käsitlema mitte

niivõrd nende vabatahtliku koostööna, vaid konfliktina, kus kumbki sugupool püüab maksimiseerida eelkõige iseenda fitnessi” ning “konflikt isas- ja emassugupoolte vahel, mis baseerub sugude fundamentaalsel erinevusel, on ühtlasi kõige ürgsem konflikt ja kõigi muude konfliktide algpõhjus”. Mänd hüpleb zooloogia ja antropoloogia vahet eriti kadedaks tegeva kergusega (kadedaks teeb see, et ta suurendab publitsistiliku menuga oma evolutsioonilist *fitness*’i – nipp, mida skeptilisema mõttelaadiga isased kaasa teha ei saa). Toome lõpetuseks ühe darvinismi metafooride tänapäevast elujõudu kinnitava stiilinäite professor Männi loengukonspektist:

“Valikuga isaste heade geenide suhtes seletab osa uurijaid ka seda, miks emased meelsasti paaruvad “seksikate” isastega, kuigi viimased üldse ei osale oma järglaste kasvatamises, vaid pigem otsivad uusi paarumisvõimalusi teiste emaste juurest. Niisuguste “loomariigi donžuanide” atraktiivsus emaste jaoks peitub ilmselt järgnevas: emane teeb panuse sellele, et ka ta enda pojad saavad pärandumise tõttu olla samasugused seksikad paarujad kui nende isagi ja järelikult produtseerivad talle palju lapselapsi [kes ühtlasi viivad edasi emase isekaid geene – R.K.]. Seda oletust kutsumakse “seksika poja hüpoteesiks”.”

KALEVI KULL

Mitu bioloogiat ühes elamises

Kunagi Tartus mööda Aleksandri tänavat jalutades poetas Sergei Meien: “Kas pole see imelik, et maailmas on nii palju religioone, kui on vaid üks Jumal?” Teoloogiat jätaaksin siin kõrvale, ent kõneleksin sellest, et elu, bioloogilise elu puhul, mida peame ühtviisi elamise protsessiks kõigis hingavais organismides, on ometi ka sellest elust arusaamise küsimustes sajandeid kestvad vastuolud, vastandlike vaadete teadlaste rühmad, kelle vahel põlvkonnast põlvkonda kuidagi üksmeelt ei saabu. Näiteks 1970. aastate Venemaal oli ühe vaateviisi arendajate liidriks Sergei Meien, teisel Kirill Zavadski, ja muidugi mõlemal hulk pooldajaid, eelkäijaid ja õpilasi. Esimesed olid nomogeneetikud, pidasid lugu Lev Bergi, Aleksandr Ljubištševi (üks väga väheseid biolooge muuseas, kelle artikli Juri Lotman oma märgisüsteemide-seerias ära trükkida võttis!), Karl Ernst von Baeri vaateist, lugesid ja hindasid sajandi alguse vene idealistlike filosoofe. Teised olid darwinistid, kes pidasid lugu Thomas Huxley, Ernst Haeckeli, Theodosius Dobzhansky, Kliment Timirjazevi, J. B. S. Haldane'i kirjutistest, Baeri evolutsionistina aga ei hinnanud, olid materialistid, ja enamasti marksistid. Eestiski oli õpilasi mõlemal koolkonnal.

Ljubištšev on kirjutanud suure töö kahest liinist teaduse ajaloos.² Ta nimetab neid vastavalt Platoni ja Demokritose liiniks, ning näitab, kuidas need liinid on kahe aastatuhande jooksul püsinud kõigis loodusteadustes, nii astronoomias kui bioloogias.

Baer, kes Ljubištševi jaotuse järgi on Platoni liini esindaja, kirjutas oma suure töös “Über Darwins Lehre”: “Mul on see eriline õnn olla ühtaegu peetud nii Darwini õpetuse toetajaks kui ka selle vastaseks.”³ Veelgi enam, nagu Darwin “Liikide tekke” eessõnas kirjutab, oli Baer ka tema teooria eelkäija (muu hulgas nimetab Darwin oma vähese eelkäijate hulgas veel teistki Eestimaa meest – Alexander von Keyserlingi). Eesti bioloogiat iseloomustades tuleb öelda, et siin on väga tugevaid esindajaid mõlemast poolest. Darwini kriitikuna tõsis esile näiteks Gustav Teichmüller, darwinistina on aga erakordselt põhjaliku ülevaate kirjutanud Georg Seidlitz, kelle darwinismikursus Tartu ülikoolis oli maailma ulatuses üks esimesi.

Kümmekond aastat tagasi kujunes strukturalistlike vaadete arengubioloogidest nn Osaka grupp, kes ennast võrdlemisi teravalt darwinistlikule bioloogiale vastandab. Üks selle liidreid on inglise bioloog Brian Goodwin, bioloogilise strukturalismi tuntumaid nimesid tänapäeval, ent sinna kuuluvad ka vene emb-

¹ Vt tolle artikli eessõna: J. Š r e i d e r, A. A. Ljubištšev kak strukturalist. *Trudy po znakovym sistemam*, 9, 1977, lk 133–134.

² A. L j u b i š č e v, Linii Demokrita i Platona v istorii kul'tury. Moskva, 1997. Vt ka K. K u l l, Lubischevi kaks liini. *Schola Biotheoretica*, 24, 1998, lk 68–73.

³ K. E. v. B a e r, Studien aus dem Gebiete der Naturwissenschaften. 2te Ausg. Braunschweig, 1886, lk 240.

rüoloog L. Belousov, inglane G. Webster, hollandlane L. van der Hammen, ning hulk jaapani biolooge eesotsas A. Sibataniga.⁴ Strukturalistliku bioloogia häälekandjaks on kujunenud Itaalias väljaantav ajakiri *Rivista di Biologia*, mille peatoimetajaks on G. Sermonti.

Viimastel aastakümnetel on üldse hämmastavalt palju olulisi teoreetilisi töid pärit jaapani bioloogidelt. Näiteks võib tuua M. Kimura neutraalse evolutsiooni teooria, mis oli esitatud loodusliku valiku teooria alternatiivina ning hiljem darwinistliku populatsioonigeneetika osaks sai, või S. Ohno tööd geeniduplikatsioonide osast makroevolutsioonis. Jaapanlane Kinji Imanishi, samuti darwinismi kriitik, on oma töödega tuntuks saanud pärast surma, muu hulgas tänu Y. Kawade kirjutistele. Imanishi üks vaateid, mille kohaselt liik muutub korraka, s.o käitub kui üks tervik, on hiljaaegu leidnud tähelepanuväärset vastukaja ka Jaapanist kaugel.

Peale arengubioloogide, kelle seast pärinevad tuntumad strukturalistid bioloogias, on bioloogia ajaloos märkimisväärselt palju mittedarwiniste olnud paleontoloogide hulgas. Paleontoloog on ka praegune Harvardi Ülikooli professor Stephen Jay Gould, üks kõrgetasemelisemaid esseiste tänapäeva bioloogide seltskonnas. Kuigi Gould on tutvustanud Baeri vaateid⁵, on ta ütlused neodarwinismi kohta sümpaatiaid väljendavad ja pehmed. Sellest hoolimata on R. Dawkins – “võitlev” darwinist, geenide egoismist

ja meemidest kirjutav populaarteaduslike raamatute autor – teinud temast ühe oma kriitikanoolte märklaua.

Järsemaist vastuoludest, nagu kreationismi ja darwinismi vahel, ma siin palju ei kõneleksi, kuna see ei puuduta niivõrd teaduslikku diskussiooni ega teaduslikke arusaamisi. Küll aga on märkimist väärt, et need juhtumid, kus evolutsioonialastest arusaamadest tuletatakse järeldusi, mis puudutavad inimeste käitumist ja moraalseid valikuid, näitavad, et darwinismi pooldajad peavad oluliseks süvaegoismi ja oma geenide maksimaalset levitamist, vastasleer aga oletab süvasümbioosi olemasolu ega pea arvulist rohkenemist paljunemisega seoses eraldi väärtuseks.

Evolutsiooniõpetus on millegipärast olnud vähemalt eelmisest sajandist saati erakordselt politiseeritud ja ideologiseeritud. Justkui sõltuksid meie tänased valikud sellest, milline täpselt on see mehhanism, mis organismide ehitust aastamiljonite skaalas nihutab.

Eelkõige Ameerikas leviv, aga sealse kirjanduse ingliskeelsuse tõttu ka muid maid nakatav kirglik vastasseis kreationistide ja darwinistide vahel on oma ideologiseerituse tõttu kõvasti inhibeerinud evolutsiooniteooria-alast teadusliku diskussiooni teispoole ookeani. Näiteks neidsamu teoreetilisi vastuolusid, millest siin kirjutan, ei saa kreationismivaidluste lõõmas kuigi rahulikult analüüsida – darwinismikriitiline hoiak tembeldatakse seal kergekäeliselt poolehoiuks kreat-

⁴ Nt: B. G o o d w i n, A. S i b a t a n i, G. W e b s t e r, *Dynamic Structures in Biology*. Edinburgh University Press, 1989.

⁵ S. J. G o u l d, *Ontogeny and phylogeny*. Cambridge (Mass.), 1977.

sionistidele. Samalaadne ideoloogiline pidur on tuttav ka venekeelsest bioloogias – ma ei pea silmas siin ainult lõsenkismiperioodi, vaid ka sellele järgnenud paari aastakümnet, mil darwinismi ja marksismi vaadeldi teineteisest kaudselt tulenevana ja maailmavaateliselt seotuna. Saksamaal häirib tänini mitmete sajandialguse bioloogide ideede vastuvõtu nende kasutamine omaaegsete fašismiga seotud filosoofide poolt. Eestikeelses teaduses on ses mõttes olukord märksa parem.⁶

On ilmselge, et darwinismi, aga samuti looduslikku valikut kui evolutsioonifaktorit ei määratle erinevad teadlased sama viisi. Darwinistid ise, eriti aktiivsemad neist, defineerivad looduslikku valikut enamasti väga laialt – see võib olla igasugune erinevus erineva geneetilise struktuuriga rakkude püsijäämises. Need, kes end darwinistideks ei pea, eelistavad tavaliselt loodusliku valiku märksa kitsamat määratlust – mida aga ka osa darwiniste on kasutanud. Näiteks: looduslik valik on see, kui teatava kindla alleeli täiskasvanud kandjatel on populatsioonis

rohkem täiskasvanuks saavaid sama alleeli järeltulijaid kui mõne teise alleeli kandjail. Suur osa antidarwinistlike teooriaid mahub nende kahe definitsiooni vahele, mis mittebioloogile küll väga lähedased tunduvad, spetsialistile aga suuri erinevusi võivad tähendada.⁷ Vaidlustes ei panda tihti peale neid mõistekasutuse erinevusi paraku suurt tähele.

On muidugi elementaarne diskussioonireegel, et vaidlejad peavad kõigepealt kokku leppima mõistetes, st ühtlustama definitsioonid. Ent veider ja tähelepanuväärne ongi, et suurtes vastasseisudes seda lihtsat asja tavaliselt ei juhtu.⁸ Evolutsioonidiskussioonid saavad mõistetavamaks, kui näha neis erinevate maailmapiltide kokkupõrget.⁹ See aga, et nende kokkupõrget näha osates seejuures ise mitte osutada kirklikuks võitlejaks ühel poolel, nõuab haridust, haridust, haridust... Sest kes võitleb, pole mõistnud.

Oskamata end küll postmodernistlikuks bioloogiks pidada, arvan ma siiski, et erinevate, sealhulgas sügavalt erinevate, maailmapildi alustesse ulatuvalt vastandlike vaadetega teadlaste kooselu on loo-

⁶ Näiteks võiks tuua Tartu Ülikooli serveril juba viis aastat edeneva *listi* nimega *teorbio*. Selle kohta vt I. P u u r a, Eesti teoreetilise bioloogia kooslus infoajastul. *Schola Biotheoretica*, 23, 7, lk 84–87, 199.

⁷ Nii võiksin vana Baeri jälgedes tõdeda, et olen darwinist, seda evolutsionismi ning Darwini tööde väärtuse tunnustamise mõttes (ometi, see oli vist Hans Przibram, kes ütles, et Darwin rikkus pikaks ajaks ära bioloogia loomuliku arengu), ning et ma pole darwinist, kuivõrd ei pea looduslikku valikut ülalnimetatud kitsamas mõttes evolutsiooni eriti oluliseks faktoriks, tulenevalt tänapäevastest järeldustest evolutsiooniprotsessi modelleerimisel.

⁸ Selle nähtuse analüüsimisele on pühendatud lugu, mida tahaksin soovitada: S. M e i e n, Mõistmise printsiip. *Eesti Loodus* 1987, nr 1, lk 47–48; nr 2, lk 117–122; nr 3, lk 184–188; nr 4, lk 259–263.

⁹ Vt M. R e m m e l, Õppekava, maailmapilt ja koolibioloogia. *Haridus* 1999, nr 1.

mulik ja igikestev. Kui on piisavalt kultuuri, võib see kooselu olla rahulik. Kui teaduslikest mudelist tulenevad järeldused puudutavad igapäeva elu, ja eelkõige kultuuri enese püsijäämist, siis tuleb ometi osaliseks ka ideoloogia. Ühe näiteks võib tuua arusaamade kokkupõrked desoksüribonukleiinhappe rolli kohta organismide elus.¹⁰ Ideoloogiast ja poliitikast pole sel pääsu, sest valitsuste raheraldused võimaldavad selle aine struktuuri muuta. Evolutsiooniteoreetilistel vaidlustel on kultuuri püsijäämisega ilmselt palju vähem pistmist kui erinevatel arusaamadel organismide paljunemise või ökoloogiliste süsteemide tasakaalu kohta. Ju on paradigmat kokkupuuteil ökoloogias seepärast valusamaid võtteid karta. Sellest aga on eesti keeles väga vähe juttu olnud.

M. V.

Kui me elasime vees

Viimastel aastatel on tõusnud jõuliselt esile katsed leida tänapäeva inimese käitumisviiside tagant kohastumisi kunagise eluga savannis. Väidetakse, et 99% oma evolutsioonilisest ajaloost on inimene olnud kütt, korilane ja raipesööja ning selle jäljed on meie tänapäevaseski käitumises näha. Kuid kaugeltki kõik ei taha neid kohastumuslikke lugusid uskuda. Poleemika temperatuur on kõrge, käiku tuuakse isiklike ja poliitilisi argumente. Üks pool süüdistab teist "darwinlikus fundamentalismis" ja "panadaptsionis-

mis". Evolutsioonist ja psühholoogiast olevat praegu lihtsalt liiga vähe teada, et neid asju kokku viia, kokku on võimalik viia vaid mõlema karikatuure. Teine pool on aga täis usku oma uurimiprogrammi viljakusse, sest evolutsioonil lihtsalt ei ole teisi märkimisväärseid mehhanisme peale loodusliku valiku ja kohastumuse. Ka kohastumise otstarbetuid kõrvalsaadusi võib käsitleda kohastumustena, kui nad kunagi hiljem liigi ajaloos oma otstarbe leiavad. Võibolla sai inimene keelevõime mingile kohastumisele pealekauba kaasa, ent hiljem osutus see ka kohastumuslikult kasulikuks, nii nagu esileküündiv nina osutus otstarbekaks, kui leiutati prillid.

Mõnikord küsitakse evolutsiooniliselt psühholoogialt, miks valitakse inimese evolutsiooniloost välja just savannietapp. Sama hästi saaks ju väita, et 99% oma evolutsiooniloost on inimene veetnud hulkrakse organismina soolases vees ja küllap seegi on tema käitumisse sügava jälje jätnud. (Sellist teooriat on mõned psühhoanalüütikud arendanudki). Kui mõistuse tekkimise aeg oleks täpsemini fikseeritav, saaks vähemalt väita, et mõistus on oma evolutsiooniloos tegelnud peamiselt küttimist, korilust, raipesöömist puudutavate ülesannetega ja karjasiseste konfliktide ennetamise ning lahendamisega. Kuid kas mõistuse – *mind*'i – tekke fikseerimiseks leidub kriteeriumegi?

Sellegipoolest ma usun, et evolutsioonilis-psühholoogilised kohastumislööd võivad hakata tulevase sajandi kultuuris mängima umbes sama inspireerivat rol-

¹⁰ Nt: R. C. Lewontin, *Biology As Ideology: The Doctrine of DNA*. New York, 1991.

li kui Freudi süvapsühholoogilised lood sel sajandil, isegi kui neist ranget teadust ei saa. Freudi käsi on viimastel aastatel suhteliselt kehvasti käinud: tema meetodite sisemist järjekindlusetust on korduvalt paljastatud, nende teraapilises tõhususes on alust kahelda ja lõpuks on ilmsiks tulnud ka mitmed ebameeldivad tõsiasiad Freudi kõlbelise palge kohta. Jäänud on ainult muinajutuvestja, kes küll pidas ennast millekski enamaks. Ja kui ka evolutsiooniline psühholoogia peaks teadusena äparduma, siis kultuuri võib ta ometigi püsiva jälje jätta. Nimetaksin näiteks kaht olulist EPst inspireeritud inglise romaani: Bruce Chatwini "The Songlines" (1987) ja Ian McEwani "Enduring Love" (1998).

Ent üks kõige veetlevamaid lugusid inimese evolutsioonist koputab visalt ka teadusliku *establishment*'i uksele ja *establishment* pole veel suutnud kokku leppida, miks teda sisse lubama ei peaks. Tegu on "vesiahvi teooriaga" (*Aquatic Ape Theory* e AAT), mis väidab, et meie suhteliselt hiliseski evolutsioonis, pärast inimese esivanema lahkulöömist šimpansi esivanemast (ca 5 – 7 miljoni aasta eest) on olnud vees elamise etapp. Ahvi ja inimese vahelülide seas on olnud vesiahv! Vesiahv oli naasmas vette nagu mõned teisedki maismaaimetajad, kellest said vaalad, delfiinid ja hülged. Siis aga valis ta siiski maise eluviisi kasuks. Ent vees elamisest on tänapäeva inimene saanud kaasa mitmed tunnused, mis ahvidel puuduvad, kuid esinevad veeimetajal. Teooria esitas 1960. aastal lugupeetud Oxfordi zooloog Alister Hardy ja viimastel aastakümnetel on seda jõuliselt edasi arenda-

nud ja propageerinud Elaine Morgan, kelle häda on paraku see, et ta teaduslikud adjustaadid pole päris korras. Ta on nimelt *outsider*, amatöör ja populaarteaduslike raamatute autor, mitte akadeemiline teadlane. Kuid ega siis teadus saa olla nii väiklane, et ainult *ad hominem* põhjustel mõne teooria kõrvale lükkaks! Üks teine ja tunnustatum mitteprofessionaalne bioloogiateemade käsitleja, filosoof Daniel Dennett suhtub oma laineid löönud raamatus "Darwini ohtlik idee" (1995) AAT-sse igatahes lugupidavalt.

Morgan on näidanud, kui palju fantaasiat on kulutatud selleks, et seletada inimese kahejalgsust, karvutust, higistamist jms sellega, et meie eellane eraldus ahvidest, asudes mööda savanni roitma. (Savanni paavianil ometigi säärased tunnused puuduvad.) Seevastu vesiahvi teooria seletaks neid nähtusi märksa elegantsemalt.

Maismaaimetajad on karvased, inimesed ja veeimetajad mitte. Paksunahalised – elevantid ja ninasarvikud – on küllap samuti teinud suhteliselt hilises evolutsiooniloos läbi vee-etapi. Inimestel on märksa suuremad nahaalused rasvavarud kui teistel maismaaimetajal. Need on võrreldavad vaid veeimetajate omaga. Ka kahel jalal kõndimine võis kujuneda välja vees. Vahetevahel kahel jalal kakerdavad käabusšimpansidki võisid kunagi olla soolukad. Inimest sarnastab veeloomadele veel võime tahtlikult kontrollida hingamist (mis on ka kõne tekkimise oluliseks tingimuseks). Muudeks vesisele eluviisile viitavateks inimtunnusteks on maismaaloomadest erinev higistamisviis ja silma-vee esinemine.

Vesiahvi kujunemise põhjuseks olid 7

miljonit aastat tagasi toimunud geoloogilised muutused, mis sundisid mõnd isoleeritud ahvipopulatsiooni kohastuma eluga soos ja vees. Igatahes ei lükkavat paleontoloogilised leiud seda teooriat kuidagi ümber.

Kuigi AAT-l ei ole evolutsionistide hulgas just palju pooldajaid, ei ole seda ka lõplikult kummutada suudetud. Sel teoorial on mitmeid voorusi. Ta sunnib näiteks otsima lisaargumente nn "savanniteooria" kasuks, mis pärast AAT-d vajab märksa tugevamat põhjendamist. Samuti manit-

seb AAT üldse suuremale ettevaatlikkusele konkreetsete evolutsiooniliste kohastumislugude suhtes. AAT-l on ka oma esteetiline võlu, mis võib inspireerida meie "poeetilisi enesekirjeldusi" nii nagu kunagised Freudi lood.

Seni kõige vaimukamaks, ent sugugi mitte lõplikuks vastuseks AAT-le on Donald Symonsi paroodia FLOAT ehk "The flying on air theory" (õhus lendamise teooria), mis väidab, et meie esiisadel oli kombeks lennata.

FOORUM

ERAST PARMASTO Filosoofide vastutusest¹

Raamatukaupluse avariilulitel on kesksel kohal astroloogia, numeroloogia, eshatoloogia ehk viimsepäevateadus, unenäo-seletamise teadus, (maailma) loomisteadus, hiromantiateadus; sissejuhatus nõidumis- ja posimiskunsti, fanaatiliste usulahkude fantastilised käsitlused ja sellekohased käsiraamatud. Seinaäärse riulil on üks või kaks raamatut, milles on juttu lihtsalt teadusest.

Niisugune on pilt meie paremates raamatukauplustes Anno Domini 1999. Väiksemates poodides see seinäärne panipaik puudub.

Jüri Eintalu on ette võtnud tänuväärt ülesande: kriitiliselt läbi vaadata see ainuüksik köide, mis peab kõigi muude hästimüüvate justnagu-teaduste esitused taksakaalustama. Mis peab aitama mõtlevat inimest aru saada, mis meie maailmas toimub ja millele tugineb kogu meie tehnoloogia, suur osa maailmakäsitusest jne, etc, jm. Ta kriitika on karm, aga õiglane: selles ühes raamatus pole ära öeldud kõik see, mida teada tahame. Pole seal ei kõigi teadusfilosoofia koolkondade võrdsetena esitatud nägemusi, pole loobunud viitamise kuulsustele ja teistele autoriteetidele.

Nõus tuleb olla sellegagi, et Alan E. Chalmersi raamat «Mis asi see on, mida

---

¹ Vt J. E i n t a l u, Teaduse filosoofia ja autoriteet. *Vikerkaar* 1999, nr 1, lk 85–88.

nimetatakse teaduseks» võinuks olla palju kergemini mõistetav. Silmas pidades sedagi, et Eintalu arvates (lk 87) olevat olemas ka lihtsaid teaduse ja filosoofia asju. Milles ma pisut kahtlen.

Ometi on Jüri Eintalu lähenemisel ja esitusel sees kaks krutskit, millega ma mitte nõus pole. Esiteks vaatleb ja hindab ta raamatut ülikooliõpikuks sobivuse seisukohalt; sealt ka tema viited teistele välismaistele õpperaamatutele, mida aga paraku mitte eesti keelde pole ümber pandud. Lisaks tudengitele on meil ka mitu tuhat teadustööga leiba teenivat inimest ja hulk muiduhuvilisi, kellest suur osa pole endalt veel küsinudki, mis on teadus? Kahtlen, kas neile teadusajalugu ja metodoloogia ajalugu just need kõige tähtsamad peaks olema. Chalmersi raamatuski on ajalugu pigem liiga palju kui vähe.

Teiseks: ei maksa siiski tahta, et üksainus eestikeelne raamat teaduse olemusest peaks olema ammendav ja meile piisav.

Seesinane Chalmersi oopus sattus mulle kätte pärast mitmeaastast otsimist, milles sai läbi vaadatud hea jagu keerulisi, raskeid, ühekülgsid, igavaid kõiteid. Kuus aastat tagasi nõustus Eesti Üliõpilaste Seltsi kirjastus seda tõlkida laskma ja avaldama. Paraku ei suutnud EÜS hakata täitma eestikeelse vääriskirjanduse üllitamise missiooni ja lasi oma kirjastuse vaikselt hingusele minna. Pärast lootusetuna tundunud aastaid pani Avatud Eesti Fondi

toetusel avaldamisele öla alla «Ilmamaa».

Kurioosum on selles, et tõlgitava raamatu otsis välja mükoloog, seeneteadlane, kes küll eluaeg on tahtnud teada saada, mis teadus õieti on. Kui filosoofina leiba teeniv inimene kirjutab (lk 88), et «tahaksin teha avaliku ettepaneku *Avatud Eesti Fondile* tõlkida eesti keelde mõni hea ja kaasaegne raamat teaduse ajaloost», siis on ikka midagi veidi viltu küll. See fond pole ju kirjastus; tõlkige see hea raamat, otsige kirjastaja ning küllap fondid ka raha leiavad. Vaja pole ju mitte ühte ideaalselt head raamatut teaduste kohta, vaid vähemalt riulitäit. Mitte ainult õpikut teaduse ajaloo õppetooli tarbeks, vaid ka raamatuid teaduse olemusest teistele tudengitele, inseneridele, arstidele, teaduritele, gümnaasiumiõpilastele. Ka lastele. Võtke oma kolleegid kokku, tõlkige ja kirjutage ka ise.

VILJA KIISLER

Tagasi Croce enda juurde: filosoofiliste mõistete tõlkimise järjekindluse võimalikkusest

Margit Sutrop tegi tänuväärse töö, kui kompenseeris Benedetto Croce eestikeelse "Esteetika" tõlkija, toimetaja (allakirjutanu) ja väljaandja tegematajätmised, eelkõige ees- või järelsõna puudumise. Jättes kõrvale küsimuse, miks ei tõlgitud Croce asemel Baumgartenit või Kanti (see on

Vt M. S u t r o p, Tagasi sajandialguse esteetika juurde (B. Croce, Esteetika kui väljendus-teadus ja üldlingvistika: teooria ja ajalugu. Tlk Janika Sild. Ilmamaa, Tartu, 1998). *Vikerkaar* 1998, nr 12.

sama mõtetu kui küsida, et kui Turgenev kirjutas “Mumuu”, siis miks mõningad püstitasid mälestusmärgi hoopis Puškinile), tunnistan, et minagi ei tea, mille järgi otsustavad need, kes teoseid tõlkimiseks ja avaldamiseks valivad. Kaldun aga arvama, et mõnikord sünnivad tõlked lihtsalt huvist selle või teise mõtleja vastu, mitte kaalutlusest, mida filosoofianäljas eesti rahvas parajasti kõige rohkem vajab. Sutrop märgib, et “palju rohkem tähelepanu oleks pidanud pöörama filosoofiliste mõistete täpsele tõlkimisele ja toimetamisele”. Kindlasti. Alati saab paremini; nii, et kõigile meeldiks, ei saa kunagi. Ent Sutrop kui Croce teost ilmselt ainult sirvinud lugeja ei ole vaevaks võtnud märgata, et teose mõistete tõlkimise taga seisab siiski teatav kaalutus. Asi ei ole sugugi ainult selles, et see on tõepoolest esimene terviklik algupärandist tõlgitud esteetika- raamat eesti keeles (Villem Ridala Croce- ümberjutustust aastast 1919 ei saa selleks ju kuidagi pidada; vrd Rein Ruutsoo rõhuasetus *Eesti Ekspressis* 25. 08. 98), nii et vaieldavusi üksnes “eestikeelse terminoloogia puudumise” kaela ajada pole mul kavas. Küsimus on laiem: millal on filosoofiliste mõistete tõlkimise järjekindlus võimalik ja millal otstarbekas. Toetan igati seisukohta, et filosoofiliste mõistete tõlkimise ühtsus on nõutav.

Nõnda ei sündinud selle veendumuse vastu käiv otsus ebajärjekindluse kasuks sugugi kergel käel ega kerge südamega. Ta sündis mõttest, et see raamat on lugejatele. Eesmärk on ju “tutvustada Lääne filosoofia ja ühiskonnateaduste võtmetekste” (pole öeldud, kellele, ent juurde- mõeldav on: (laiale) lugejaskonnale). Ühe

artikli, ühe autori puhul on muidugi võimalik (ma ei ütle, et kerge) järjekindel olla.

Vaidan aga, et Croce ligi kuuesaja leheküljelise teose puhul oleks see võinud teoks saada ainult tõlke jäikuse ja arusaamatuse, loetamatuse hinnaga. Meenutagem Croce enese rõhutust: teooria ja ajaloo osa on tugevasti seotud (vt autori saatesõna). Need on seotud tihedamini, kui Croce ise eksplitsiirib. Teooria keskendub peale Croce enese vaadete esitamise suuresti nimelt mõistete tähenduste ajaloolisele kujunemisele ja teisenemisele. Ühtlasi kanduvad Croce isiklikud vaated otseselt tema esteetikaajaloo käsitusse – see on Croce ja mitte kellegi teise esteetikaajalugu. Niisiis tuli iga mõiste tõlkimisel arvesse võtta vähemalt kolme tähendust: 1) Croce enese vaade, laialt kasutatava või meile koguni tundmatu mõiste temapoolne tõlgendus; 2) Croce käsitledava autori (nimeregister on 13 lehekülge pikk) arusaam probleemiasetusest ja mõiste tõlgendus (kas peabki ütleva, et igaüks neist käsib üht või teist filosoofilist mõistet isemoodi?); 3) Croce arusaam autorist, käsitledava autori mõte ja mõisted Croce tõlgenduses. Lisaks käsitledava autori mõte eesti keeles (ainult mõningate puhul, muidugi) ja nende väheste mõistete, mis eesti keeles “kodunenud” (olgu siis tõlgetes või muul viisil), eestikeelne maht, tõlgendus ja seosed. Igale tõlkijale ja isegi sellest täitsa eemal seisjatele on teada tõsiasi, et mõistemahud eri keeltes ei kattu ligilähedaseltki. Ent kui veel meeles pidada, et suur osa muudes keeltes mõtleivate autorite tsitaate tuli eesti keelde itaalia keele kaudu, ja sedagi, et

tihtipeale viitab Croce juba ise tõlkele – rääkimata sellest, et ta kasutab tsiteerides sageli teiste itaallaste tõlkeid, mis loomulikult on juba ise tõlgendused –, siis jääb mul üle Sutropiga ühineda: kas tõesti ei pidanuks valima midagi muud? Milleks ilmutada eesti rahvale, kes ei saa enamiku käsitelduid omas keeles lugeda, nii mitmekordne tõlge? Ja mis saabki esteetikast “endast” järele jääda pärast niisuguseid tõlkimis- ja tõlgendusmetamorfoose? Sutropit paneb “lausa pead kinni hoidma” *istorica* tõlkimine “historioloogiana”, tema meelest on see lihtsalt “ajalugu”. Nii ei saaks aga eesti keeles kuidagi lahus hoida *istoria*’t, ajalugu kui protsessi või ajalooteaduse objekti (nii pealkirjas: *Teoria e storia*) ja *istorica*’t (Crocel: *istorica (o storiologia)*, historika (ehk historiologia), lk 71): ajalooteooriat. Nõustuda ei saa ka eelmisega sarnase lihtsustava arusaamisega, et “ökonoomne tahtmine” tähendab “majanduslikku tahtmist”. See ei pea silmas muide ka mitte “kokkuhoidlikku, säästlikku tahtmist”, nagu Sutrop eeldab tõlkijat ja toimetajat Crocest aru saanuvat. Crocel seisab “ökonoomne” lähedases ühenduses “kasuliku”, utilitaarsega, ta ütleb ju isegi: kasulikkus ehk ökonoomsus (lk 88), ja selle poolest vaatleb ta ökonoomsust eelkõige suhtes eetiliseusega. Kui Sutropi moodi arutleda, siis tuleb välja, et Shakespeare’i Jagol olid “majanduslikud tahtmised”. Ehk koguni majandushuvid? Tegelikult toob Croce Jago ökonoomse, kasulikkusele orienteeritud karakteri näiteks, kelle teod on vastuolus sellega, mida peetakse kõlbeliseks. Eesti keel teeb küll vahet “ökonoomsel” ja “ökonoomilisel”, viima-

ne langes tõlkevastena ära nimelt selle pärast, et tähendab otsesemalt ökonoomikasse ehk majandusteadusse puutuvat. “Kunsti käsitlemine tundefaktina, mitte teoreetilise aktina” on sõna-sõnalt Croce “ise” (ainult et mitte I osa V peatükis, kui Sutropi viidet täpsustada, vaid II osa sisukokkuvõttes). Võib küll ka arvata, et see on itaaliakeelse väljaande trükiviga (neid oli tõesti, viidetes ja tsitaatides koguni häirivalt palju), ent pigem pean ma seda Croce enese terminoloogia “järjekindlussetuse” üheks näiteks paljude seast (kes tahab paari sõnaga selgitada, mida õieti tähendab Croce “esteetiline fakt”, jääb hätta). Ja kui see pole ka Croce (või tema väljaandjate) viga, siis võiks meenutada, et tänapäeval nii kaugeina tunduvad sõnad “akt” ja “fakt” (kes natuke mõtleb ja Crocet lugeda viitsib, sellele need enam kauged ei tundu) on pärit ladina verbidest *agere* ja *facere*, mis mõlemad tähendavad (lihtsustamisi, muidugi) “tegemist”. *Verisimile* (mitte “verosimile”, nagu Sutrop kirjutab) seisab eesti keeli kaheti – tõepärase ja tõenäolisena – pika kahtlemise tulemusena, sest “tõenäolisus” on nimelt neid mõisteid, mis eesti keeli “kodunenud”, ehkki hoopis teiste seoste kaudu kui Croce omad. Croce tõlgendab tõenäolisust eelkõige tõepärasusena usutavuse mõttes. Sellepärast on *verisimile* tõlgitud “tõenäoliseks”, kui kõne on näiteks Aristotelesest, ent “tõenäoliseks ehk tõepäraseks” (vt lk 63), kui Croce kõneleb varjamatult enda nimel. Croce viitab esimese osa 4. peatükis selle mõiste tõlgendamise eri võimalustele: mõnel autoril tähendab see kunstilist täiust (Croce tõlgenduses mõjukust), teistel võimalikku (Croce üm-

bersõnastuses kujuteldavat), ja kolmandatel otseselt usutavust. Eelneva taustal tundub mulle Sutropi nõue, et saksa *Lust* ja *Unlust* oleks igal pool ühtmoodi tõlgitud, täiesti absurdne. Esiteks, Croce ise juba kohandab iga autori mõtte oma terminoloogiaga, nii et selles teoses kõnelevad näiteks sellest samast “esteetilisest faktist” needki, kes seda ealeski teinud pole. See on taas vastutulek eesti lugejale, et ta saab teada, mis sõna algupärandis seisab. Teiseks, kui kellelgi on välja pakkuda nende kahe sõna head vasted kas või ühe autori puhul, siis oleksin ma tänulik, kui ta need mullegi teada annaks. Kui näiteks tõlgiksime Croce *concetto* jäigalt igal pool “mõisteks”, siis oleks tegu eesti lugeja põhjendamatu eksitamisega seal, kus *concetto* esineb vähem ranges, näiteks “mõtte” tähenduses (vt lk 31), või

lausa n-õ mitteranges, “arusaama”, “käsituse”, “vaate” või “kontseptsiooni” tähenduses. Kui jääksime *ingegno* puhul kõigi (eri keeltes kirjutavate) autorite puhul ühe kindla vaste, näiteks “loovuse” juurde, siis jääks enamiku tsitaatide tõlge paratamatult kunstlikuks ja põhjendamatuult võõrastavaks. Sama kehtib peaaegu kõigi Croce enese – iga kord ajaloolisist tähendusist koormatud – põhimõistete puhul. Jäägu viimaseks näiteks *immagine*: “kujutluspilt” lk 29, “kujutis” lk 120, “kujund” lk 143; muust ma lugejat säästan. Ma teadsin, mida teen, kui Croce “Esteetika” tõlke toimetamise enda peale võtsin ja “ebajärjekindluse” kasuks otsustasin. Nagu ilmneb, ei pidanud ma aga eeldama, et mu märkus teose lõpus kõneleb intelligentsele lugejale seda, millele nüüd nii hulga sõnu kulutasin.

Vikerkaar

TOIMETUS:

Märt Väljataga 646 4059
Marika Mikli 646 4054
Kajar Pruul 44 19 75 (Tartus)
Keeletoimetaja Tiina Lias 646 4054
Kunstiline toimetaja Jüri Kaarma 646 4062
Tehniline toimetaja Katrin Mürk 646 4062
Masinakiri Viivi Tammik 646 4062

Toimetus käsikirju ei retsenseeri
ega tagasta

Praaeksemplaride korral
pöörduda trükikoja tehnilise kontrolli
osakonda 6200407

Toimetuse postiaadress:
Voorimehe 9, EE0001, Tallinn
Toimetuse asukoht:
Voorimehe 9, 10146, Tallinn
Fax: 44 24 84.
Interneti aadress:
<http://greta.cs.ioc.ee/~tanel/vikerkaar.html>
E-mail
vikerkaar@teleport.ee

Väljaandja: kirjastus "Perioodika",
Voorimehe 9, 10146, Tallinn
Trükk: "Printall", Pärnu mnt 67a, Tallinn

"Vikerkaar" nr. 2-3/1999

Vikerkaar

2-3/1999

ISSN 0234-8160

9 770234 816029

78245